КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований 1927 року Українським комітетом краєзнавства, репресований у 1930 році. Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України.

4 2010

Засновники:
Національна спілка краєзнавців України, Інститут історії України НАН України

Поштова адреса:
01001, м. Київ-1, вул. Грушевського, 4, кім. 212
тел. 278-53-05, 279-13-88

Електронна пошта:
bazhanclio@ukr.net

4
2010

ЗМІСТ

ДО 925-РІЧЧЯ МІСТА ЛУЦЬКА

ЦЕРКОВНО-ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО: ВИТОКИ ТА СУЧАСНИЙ ДИСКУРС

КРАЄЗНАВСТВО В ОСОБАХ

Затверджено на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАН України, протокол № 11 від 23 грудня 2010 р.

Постановою президії ВАК України журнал внесено до переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями "Історичні науки" (Бюлетень ВАК України. — 2009. — № 8.)

Журнал зареєстровано 6.12.1995

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №1722.

Електронна версія:
www.history.org.ua
www.nbuv.gov.ua
www.nsku.org.ua

I
ДО 925-РІЧЧЯ МІСТА ЛУЦЬКА

УДК 94.336:74:737.11(477.82)

Ігор Пасюк (м. Луцьк)

СРІБНІ ТА ЗОЛОТІ МОНЕТИ ЛУЦЬКА У XIV-XVI СТ.

У статті йдеться про випуск срібних та золотих монет в Луцьку у XIV-XVI ст. з їхніми регіональними особливостями. Звернено увагу на карбування цих монет як перших власних грошей на Волині.

***Ключові слова:** Луцьк, Волинь, грошовий обіг, монета, грош, денарій, португал.*

Актуальність. Грошовий ринок і грошовий обіг завжди викликали інтерес дослідників, оскільки вони пов'язані з розвитком економіки, культури, техніки тощо. Грошовий обіг на Волині за вказаний проміжок часу і вивчення монет дозволяють аналізувати численні зв'язки цієї області з іншими регіонами Європи. Володарі Волині князі Любарт та Вітовт карбували власну грошову одиницю в Луцьку, впливаючи на грошовий обіг.

Стан вивчення проблеми характеризується дослідженнями нумізматів, істориків, краєзнавців та появою нових нумізматичних каталогів, окремими статтями й монографіями. Дослідженню цього питання приділили увагу М. Котляр, О. Сіверс, М. Кучинко, Ю. Барейша, Д. Гулецкі, А. Грамика, А. Криваручка, волинські дослідники В. Свінцицький, В. Савицкий, В. Чоп'юк та ін.

Мета і завдання дослідження. Вивчити грошовий ринок Волині у визначений період, показати його особливість. Дати характеристику луцьким монетам.

Виклад основного матеріалу. Так званий «безмонетний період» на руських землях, тому числі і на Волині, у XIV-XVI століттях змінюється стадією обігу литовсько-польських грошових еквівалентів часу середньовіччя та карбуванням, хоча й у незначному обсязі, власних монет у Луцьку, Львові, Києві [1]. У той час на Волині як частині Європи в обігу перебувала загальноєвропейська валюта під назвою празький грош. Високопробні та зручні для користування срібні празькі гроші досить швидко стали міжнародним засобом платежів. Ці монети вже з другої половини XIV століття завоювали панівне місце на грошових ринках західноукраїнських земель. Майже кожний з монетних скарбів XIV-XV ст. містить празькі гроші.

Про те, що празькі гроші набули широкого вжитку і на Волині, свідчать численні скарби. Це, зокрема, пулганівський скарб із 400 празькими грошами, луцький (датований до 1346 року) з 185 празькими грошами; володимир-волинський (1884 р.) з празькими грошами Карла I [2] ; володимир-волинський з 21 празькими грошами [3]; скарб із с. Яровиця Ківерцівського та с. Сосниця Локачинського районів [4]; скарб із с. Соснина Іваничівського району (42 празьких гроша [5]) та скарб із с. Селище. Також у грошовому обігу брали участь угорські гроші короля Роберта (XVI ст.), які за вагою відповідали стандарту празьких грошей. Цікаво, що при підрахунку празьких грошей застосовувалася нова грошово-лічильна одиниця – копа, яка складалася з 60 монет. Нарівні з копою на Волині вживалась і стара грошово-лічильна гривна (48 грошів). Крім того, і сам грош виступав у ролі лічильної одиниці, що дорівнювала спочатку 12, згодом 16, а з 1398 року – 18 денаріям [6].

У згаданих вище скарбах ще не було монет Луцька. Лише в 2006-2009 рр. на Волині були знайдені монети князя Дмитра-Любарта, який з 1340 по 1385 роки був останнім володарем Володимиро-Галицької землі. На аверсі монети викарбувано зображення герба Волині – рівнораменного хреста, на реверсі – герба Галичини лева. Використання Любартом цих гербів можна пояснити тим, що, по-перше, Любарт у 1331 році одружився на дочці володимирського князя Андрія Юрійовича Агрофіні, та став наступником волинських князів. По-друге Любарт наслідував по матері Леоніді (Євні) Галицьке князівство, оскільки вона була галицькою княжною [7].

Перша монета Любарта була знайдена 1911 року у складі сосницького скарбу і була помилково трактована як монета Володимира Ольгердовича. Дещо згодом її трактували вже як монету Скиргайла, що князював у Києві у 1394-1396 роках, – деякий час той використовував зображення лева на своєму гербі. Ця

версія спростована білоруським дослідником Ю. Барейшею, котрий вказав на помилковість ілюстрування печатки Войтили, швагра великого князя Ягайли [8]. Відомо близько п'ятдесяти монет, вага яких складає 1/10 від ваги празького гроша і коливається від 0,3 до 0,4 г, з пробою срібла від 653 до 900 [9].

Аналіз цих монет дозволяє визначити що вони карбувались у трьох різновидах: I — голова лева майже торкається хвоста: герб князя Дмитра-Любарта (1340-1384); II — голова лева повернута вліво; III — голова лева повернута вправо. Два останні типи характерні для монет Федора Любартовича у різні періоди його правління (1384-1393, 1431 рр.). Характерно, що останній тип представлений лише двома виявленими монетами. Всі монети були знайдені в Луцькому та Володимирському районах Волині, що пояснюється важливим впливом цих двох міст на економічне життя Волинської держави. (Зображення монет див. у додатку.)

Поруч із празькими грошами в скарбах на Волині також зустрічаються монети князя Вітовта і так звані півгроші. Цей термін застосовувався до чеських монет у першій половині XIV ст., а пізніше – до литовських та польських вартістю 1/2 празького гроша. Польські гроші були продовженням випуску так званих квартників.

Більшість литовських півгрошів у скарбах можна пояснити тим, що литовські монети набагато якісніші від польських та їхнє співвідношення щодо вартості дорівнювало 4:5. (Наявність литовських монет в українських скарбах мотивується тим, що польські королі одночасно були і князями литовськими.). По-друге, з приходом до влади князя Олександра I Вітовта (1392-1430) почався випуск нових грошей типу «колюмни» (аверс – колони, реверс – постать із хрестом («дзядек з крижем»), згодом – спис із хрестом, вагою 0,24-0,33 г, проба близько 400. Ці монети бились одним штемпелем як у Вільно, так і в Луцьку, який із 1387 року став резиденцією Вітовта. Можливо, і через перенесення сюди, подалі від кордонів, монетного двору після погіршення відносин з Тевтонським орденом. Герб «колюмна» – це особливий герб Вітовта, а знак «постать із хрестом» – знак митрополита Київського і всієї Русі Купріяна. Цей сподвижник Вітовта вінчав у Луцьку його дочку Софію з московським князем Василем Дмитровичем та вів переговори з Тевтонським орденом і перемовини 1405 року між Вітовтом і Ягайлом) [10].

На думку В. В. Зварича, ці монети були випущені в Луцьку Вітовтом у 1384-1388 рр. [11] Найповажніші скарби знайдено у Луцьку 1898 року (2800 шт.) та у Вільно в 1941 році – близько 2000 шт. Переважно монети знаходять у Луцьку або поблизу нього:

– монетний скарб, загорнутий у полотно, зі складу якого в 1901 р. до Київського церковного музею було передано два празькі гроші і 160 денаріїв типу «колюмни» спис з хрестом (Луцьк, 1894р.) [12];

– с. Одеради, скарб литовських монет;– смт Торчин, на березі р. Сарни, 915 литовських монет, у 1966 році [13].

Відомі на Волині й унікальні знахідки монет – аналогів наслідування монетам Джанібека. (Із 17 типів, приписуваних Федору Ольгердовичу, 2 типи знайдено на Ковельщині та 1 – у Білорусі) [14]. Литовських монет випущено чотири типи:

1) Монети із написом «печат» і зображенням списа;

2) Монети із зображенням списа і литовського герба «колюмни»;

3) Монети із зображенням литовських гербів «погоня» та «колюмни»;

4) Монети із зображенням герба «погоня» і подвійного хреста.

Основні скарби цього періоду:

– Луцьк, 1898 р. Знайдено 8 празьких грошів Вацлава IV та 14 литовських грошів типу «колюмна», 3 польські монети Владислава Ягайла, а також мідну підвіску до сережки. Скарб передано до Київського церковно-археологічного музею;

– Луцьк, 1898 р. У садибі Слюсаревського знайдено горщик із кількома фунтами литовських денаріїв типу «колюмна» і підвісками до серег;

– с. Пулганів (нині Промінь Луцького району), 1897 р. Знайдено горщик із 400 празькими грошами та 800 литовських денаріїв і галицько-руських півгрошів Владислава Опольского (1372-1379) [15].

– Бердичів Житомирської обл., 1884 р. Знайдено 172 празьких гроша та 197 литовських грошів [16].

– с. Семеринки, Луцького району (литовські монети).

Багато монет Вітовта, порівняно з монетами Любарта, дозволяє припустити, що основна кількість монет Любарта була перекарбована Вітовтом, адже проба їх була майже вдвічі вищою (при Любарті 72-78, а при Вітовті – лише близько 40 %). Та й вага монет зменшилася з 0.35-0.45 г до 0.3-0.33 г.. Тому цілком зрозуміло, що монети Любарта поступово вилучались із обігу для нової емісії [17].

Надзвичайно цікавим є факт карбування в 1568 році в Луцьку золотих португалів. Карбували їх луцькі золотарі Антонець та Яхім, які виготовили 508 монет. Усі виготовлені луцькими ремісниками португали були призначені для виплати кримським ханам [18].

Португали карбувалися українськими золотарями також в окремих випадках на замовлення державних фінансових чиновників. Сам же португал важив понад 35 г золотом. Уперше ці монети карбувалися королем Емануїлом (1495-1521) передовсім задля винагород. У Польщі вони карбувалися з 1562 року (1 португал дорівнював 10 золотим).

Отже факт карбування у Луцьку срібних та золотих монет дає нам змогу стверджувати: грошовий ринок Волині відігравав значну роль у фінансовому житті Європи згаданого періоду. До списку монетарень України слід додати й луцький монетний двір, де карбувалися перші в Україні монети.

Монети Дмитра-Любарта Гедиміновича та Федора Любартовича, знайдені на території Волинської області (три типи)

Джерела та література

1 *Прищепа Б.А.* Історичне краєзнавство Волині : Навчальний посібник / Б.А. Прищепа, О.П. Прищепа.— Рівне: ПП ДМ, 2008.— С.304-305.
2 *Сиверс А.А.* Топография кладов с пражскими грошами / А.А. Сиверс // Труды нумизматической комиссии. – Петроград, (б. и.), 1922.—Т.2.— С.11.
3 *Антонович В. Б.* Археологическая карта Волынской губернии / В. Б. Антонович // Труды Археологического съезда. – М., 1901. – Т. І.— С 49.
4 *Зварич В. В.* Монетні скарби західноукраїнських земель як історичне джерело / В. В .Зварич // Вісник. Серія історична, випуск 8. — Львів, 1972. — С.62-63.
5 *Кучинко М. М.* Археологічні пам'ятки Волині./ М. М. Кучінко, Г. А. Охріменко – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Української, 1995. — С.62.
6 *Kamiński Czesław*Katalog monet polskich (1587-1632) / Kamiński Czesław, Kurpiewski Janusz. — Warszawa: Krajowa agencja wydawnicza, 1990. — C.136
7 *Пасюк І. М.* Грошовий обіг на Волині з найдавніших часів до нашого часу / І. М Пасюк. — Луцьк, ПВД «Твердиня», 2008. — С.39.
8 *Бэрэйша Ю.* Аб атрыбуцыі, сімволіцы і датаванні манет ВКЛ зі львом і крыжам / Ю.Бэрэйша // Банкаускі Веснік. — Чэрвень 2007. — С.39.
9 *Савицький В.*, Монети Дмитра-Любарта / В. Савицький В. Чоп'юк // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Вип.5. — Луцьк, 2009. —С.152-159.
10 Манеты Беларуси да 1707 года /склад Д. Гулецкі, А. Грамыка, А. Крываручка – Минск: Лагвінау, 2007. — С. 39.
11 *Зварич В. В.*Вказ. праця. - С.39
12 *Кучинко М. М.* Вказ. праця. - С.79.
13 Там само. - С.82.
14 *Пасюк І. М.* Вказ. праця.- С.25.
15 Антонович В. Б. Вказ. праця. - С.45-47.
16 *Сиверс А. А.* Вказ. праця. - С.14.
17 *Савицький В.* Монети Любарта / В. Савицький В. Чоп'юк // Наукові записки з проблеми волинезнавства. Випуск 1. Збірник наукових статей та матеріалів, присвячений 45-річчю від дня народження С. Д. Панишка / Упор. О.Є. Златогорський. – Луцьк, 2008.– С. 130.
18 *Сас М. Ф.* Феодальные города Украины в XV – 60 гг. XVI в. / М. Ф. Сас – К.: АН УССР, 1989. — 21 с.

Игорь Пасюк

Серебряные и золотые монеты Луцка в XIV-XVI ст.

В статье рассказывается о выпуске серебряных и золотых монет в Луцке в период XIV-XVI вв. с их региональными особенностями. Обращено внимание на чеканку этих монет как первых собственных денег на Волыни.

Ключевые слова: *Луцк, Волынь, денежное обращение, монета, грош, денарий, португал.*

Igor Pasyuk

Silver and golden coins in Lutsk in XIV-XVI centuries

The article discusses the release of silver and gold coins in Lutsk during the XIV-XVI centuries with their regional characteristics. An attention is paid to the minting of these coins as the first of its own money in Volhynia.

Keywords: *Lutsk, Volyn, currency, coin, grosh, denarius, portuguese.*

УДК 93/99(093.2) : 528.425

Валентина Петрович (м. Луцьк)

ОРГАНІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА ТА МІСТА ЛУЦЬКА XV – 60-Х РР. XVI СТ.

За даними писемних джерел та архівних матеріалів у статті визначено найвищі посади Волинського воєводства та міста Луцька за часів Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. З'ясовано статус і функціональні обов'язки воєвод і старост як найвищих представників королівської влади на місцях та війта як одного з найвищих представників міського самоврядування. Проаналізовано їхні стосунки з мешканцями міста Луцька – адміністративної столиці Волинського воєводства.

Ключові слова: *посадові особи, урядовці, воєводство, воєвода, староство, староста, магдебурзьке право, магістрат, війт, радці, лавники, цехова організація, суд.*

Одним із важливих завдань вітчизняної історичної науки є вивчення українських міст, які були торгово-ремісничими, політико-адміністративними та культурними осередками. Інтенсивному розвитку міст сприяло надання їм магдебурзького права, яке зміцнювало соціальний статус міщан і прискорювало еволюцію органів місцевого самоуправління. Діяльність найвищих представників королівської влади на місцях і міського самоврядування великою мірою сприяли цим процесам, тож їм присвячено чимало наукових досліджень. У них розглядалися питання застосування магдебурзького права та його позитивна роль у роботі міського самоврядування.

Запровадження магдебурзького права порушували в своїх працях М. Довнар-Запольський [1], М. Владимирський-Буданов [2], М. Грушевський [3]. Ці дослідники неоднозначно ставилися до впровадження магдебурзького права в українських містах. О. Компан здійснила комплексне дослідження міст Правобережної та Лівобережної України. Аналіз соціально-економічних та політичних умов дозволив їй визначити закономірності запровадження магдебурзького права та дати позитивну оцінку впливу самоуправління на розвиток міст [4]. Дослідник історії українських міст епохи феодалізму, П. Сас впровадження магдебурзького права пояснював об'єктивними передумовами. Він зазначав, що внаслідок поширення права на самоуправління виникли сприятливі умови для подальшого соціально-економічного розвитку міст України та збільшення торгово-ремісничої діяльності міщан [5]. У своїх подальших дослідження П. Сас визначив особливості формування органів міського самоврядування, їхній склад та повноваження [6]. Висвітлюючи діяльність в містах королівських і магістратських урядовців, В. Марочкін приділив головну увагу опису їх владних функцій [7].

У науковій літературі достатньо глибоко проаналізовані питання соціально-економічного розвитку українських міст, становлення цехового устрою, піднесення торгівлі. Вчені визначили склад виборних органів самоуправління. Проте в переважній більшості праць в центрі уваги знаходилася історія міст, а питання розвитку самоуправління та функціональних обов'язків найвищих посадових осіб не відносилися до головних завдань наукових розвідок.

Актуальність обраної теми випливає із завдань комплексного дослідження міст Волинської землі і, зокрема, Луцька – одного з найбільших міст, адміністративного центру Волинського воєводства за часів Речі Посполитої. В контексті вивчення політичної та соціально-економічної історії міста недостатньо дослідженою залишається проблема організації системи його органів державного та міського значення. Важливим є також введення в науковий обіг писемних матеріалів та архівних документів, які дали можливість з'ясувати роль та значення діяльності у розвитку органів місцевого самоврядування таких посадових осіб як воєвода, староста та війт.

Метою запропонованої роботи є визначення статусу найвищих посадових осіб – представників королівської влади на місцях. Тож вирішення основного завдання дослідження

полягає у характеристиці функціональних обов'язків воєвод, старост, війтів, котрі відігравали велику роль у розвитку органів місцевого самоврядування за часів Речі Посполитої.

У XV – 60-х рр. XVI ст. Волинь входила до складу Великого князівства Литовського. На початку XVI ст. великокнязівський уряд здійснив реформу, за якою була утворена окрема адміністративно-територіальна одиниця – Волинське воєводство, яке після Люблінської унії 1569 р. увійшло до Польського королівства у складі Речі Посполитої.

Представниками державної адміністрації у воєводствах виступали воєводи, старости і війти. Вони на свій розсуд призначали інших дрібних службових осіб, які відали певними сферами управління і виконували судові функції.

Головною фігурою в системі місцевого управління був воєвода, якого призначав сам король практично на необмежений термін. Король також наділяв його відповідними функціями, що охоплювали всі сфери суспільного життя: воєвода очолював місцеву адміністрацію, стежив за своєчасним стягненням державних і великокняжих податків, відав питаннями організації військового ополчення, оборони міст і фортець, вирішував судові справи.

На цю високу посаду традиційно обиралися представники найповажніших князівських родин. Через велич влади вони могли собі дозволити іноді порушувати або й не виконувати накази короля. Королівські привілеї на воєводства писалися на пергаменті. Це були мистецьки виконані грамоти, які вручалися з великою урочистістю й помпезністю особисто королем у присутності найвищих посадовців Речі Посполитої.

Королівські урядовці, призначені на посаду, виконували присягу й обов'язково на святому Євангелії. Так, першим волинським воєводою був князь Олександр Чарторийський, який у 1569 р. разом із іншими волинськими магнатами – Костянтином Острозьким, Богданом Корецьким і Костянтином Вишневецьким, а також усією шляхтою Волинського воєводства – виконував присягу на вірність королю та Речі Посполитій [8]. Якщо з якихось причин шляхтич не зміг скласти присягу разом з усіма, він виконував її окремо. Для цього виманався дозвіл від самого короля, як це було у випадку з архимандритом Жидичинським Іоною 16 червня 1569 р. [9].

Воєводи, враховуючи велику небезпеку з боку татар, малия надзвичайно високі повноваження. В 1575 р. волинський воєвода князь Богуш Корецький у зв'язку з нападом татарської орди наказав припинити розгляд усіх судових справ Луцького Гродського суду й організувати оборону краю від ворогів [10].

За свою службу воєвода діставав досить високу платню, яка могла складати три тисячі золотих [11]. Також він отримував прибутки від транзиту купецьких караванів, що проходили через міста воєводства. В люстрації за 1552 р. зазначається, що купці, які везуть товари з Туреччини, Орди, Москви, повинні сплачувати воєводі мито від копи по два гроші, хутром, продуктами та приходити до нього на поклін по добрій волі [12].

Влада воєвод у Речі Посполитій була фактично автономною. Через віддаленість від центру воєводи досить часто приймати важливі рішення самостійно. При цьому вони несли велику відповідальність за безпеку кордонів, будівництво оборонних споруд в містах тощо.

Впливовою службовою особою був і староста. Очолюючи повіт, він володів майже необмеженою владою, широкими адміністративними та судовими повноваженнями. Це була найпрестижніша посада в службовій ієрархії королівських урядовців Речі Посполитої. Серед помічників старост траплялися службовці зі староруськими назвами: тіуни, датські чи отроки. Виникали й нові посади. Зокрема, в Луцьку були спеціальні урядовці – скажімо, хорунжий, який наглядав за воєнною службою. При луцькому замку були посади городничого та мостівничого, що опікувалися замковими спорудами та його мостами відповідно [13]. З появою місцевих сеймиків воєводи і старости стали вирішувати найважливіші питання на їхніх засіданням спільно зі шляхтою.

Центром Волинського воєводства, його адміністративною столицею було місто Луцьк, яке ще в 1497 р. отримало магдебурзьке право, надане великим литовським князем Олександром [14]. Згідно з привілеєм місто одержувало самоврядування, податковий та судовий імунітет (незалежність), право власності на землю, пільги ремісникам і торгівцям, право влаштовувати три щорічні ярмарки, а також звільнення від певних повинностей на користь держави [15]. На вагомість документу для лучан вказує факт, зафіксований у люстрації Луцького староства за 1628 р.: він згадується першим у переліку міських і цехових привілеїв, наданих Луцьку [16].

Мешканці Луцька, як і решти міст із магдебурзьким правом, мали можливість обирати магістрат – адміністративний і судовий орган самоврядування. Він складався з двох колегій – міської ради і лави. Магістратською канцелярією відав писар. Місця в магістратах посідала найзаможніша верхівка міста. Ремісники й торгівці вели боротьбу з міською верхівкою за право участі в міському самоврядуванні. Документи міської громади, як правило, скріплювалися печаткою із зображенням герба міста. Луцький магістрат використовував зображення святого Миколая.

По-різному складалися стосунки між міщанами, інтереси яких репрезентував магістрат, і старостинською владою. Великою мірою це залежало від статусу міста і особистих якостей старости. Тому цілком зрозуміло, що в такому великому місті, як Луцьк, де привілеї міщан були значні, старости не могли дозволити собі чинити свавілля. Вагомим є й той факт, що надаючи старості те чи інше староство, король обов'язково обумовлював його стосунки з міщанами [17]. При цьому староста як найвищий державний посадовець у містах докладав чимало зусиль для зміцнення їхнього воєнно-стратегічного та економічного становища. Старостинська влада була найвищою військовою та судовою інституцією на місцях, вона стояла на сторожі громадського спокою та порядку. Свідченням цього є зафіксований в архівних документах випадок пограбування в 1565 р. слугами Василя Гуревича вірменської церкви в Луцьку. Староста луцький Богуш Корецький вимагав від злочинців повернути пограбоване. Підстарості Андрію Русину він доручив проконтролювати виконання свого розпорядження [18].

У липні 1567 р. король Сигизмунд-Август звертався з листом до старости Луцького, що через можливий татарський напад тому потрібно з'явитися на службу й виконувати накази воєводи. Отже, однією з головних функцій старости була оборона міста, утримання замку та оборонних стін в належному стані, поповнення арсеналу і провіанту, збільшення чисельності гарнізону. Так, стан луцького замку, згідно з люстрацією 1545 р., оцінювався як задовільний. Він мав міцні стіни, був з трьох боків оточений водою, а з четвертого відділявся від нижнього замку і міста глибоким ровом, який за потреби можна було наповнити водою з р. Стир [19].

З огляду на вищенаведені факти можна стверджувати, що, попри всі негативні сторони правління старост як найвищих представників королівської влади на місцях, вони відігравали надзвичайно важливу роль у соціально-економічному та оборонному розвитку міста.

До міської ради Луцька щороку обиралися від 6 до 24 радців (райців, радників), які зі свого складу призначали бурмістра. Той скликав раду та головував на її засіданнях. Радці почергово ставали бурмістрами. Для кандидатів у радці встановлювався віковий ценз від 25 до 90 років та ценз осілості. Обов'язковим було володіння майном у місті, інші моральні та соціальні вимоги – бути закононародженим, мати добре ім'я, дотримуватися релігійних настанов, правдивості, справедливості, виявляти принциповість, мати середній достаток, не прагнути до збагачення тощо. Підсумки виборів до міської адміністрації мали затверджуватися старостою чи власником міста. Зазначені особи нерідко самі визначали радців і бурмістра. Радцям присвоювався шляхетський титул „пан", їхні будівлі були звільнені від оподаткування й жовнірського постою та від підводної повинності. Як винагороду за свою службу бурмістри та райці мали доходи з сіл і хуторів, приписаних до магістрату, та досить великі ґрунти при поділі земель. Окрім того, радцям припадала частина грошових кар за присудами консульського уряду та побори з діловодства [20].

До компетенції міської ради належали цивільні, адміністративні, господарські справи. Вона відала міським майном, розпоряджалася ґрунтами, затверджувала значні ринкові операції тощо. Рада мала у своєму користуванні частину міських ґрунтів. Вона ж відала міською казною, яку поповнювали прибутки від різних мит, податків, штрафів, ренти від магістратських сіл, визначених у грамоті на магдебурзьке право [21].

Міська рада обирала або призначала нижчу колегію магістрату – лаву (скабінат) – судовий орган, очолюваний війтом. Війтівський уряд, що складався з самого війта, ландвійта (заступника війта), писаря та присяжних, мав контролювати міську торгівлю, ремесла, міри ваги та об'єму, громадські справи, брати участь у судових засіданнях. Суд лавників

розглядав кримінальні вправи, а також претензії міщан до феодалів.

За магдебурзьким правом посада війта вважалася виборною. На відміну від райців і лавників, війт обирався всією міською громадою, що обумовлювалося в грамоті на магдебурзьке право міста. Війт також входив до складу ради. Тому в магдебурзьких грамотах і в актових документах добре простежується роль війта в міському самоуправлінні: він контролював виконання міщанами повинностей, здійснював суд, вів власні війтівські книги [22].

Однак при обранні війта враховувалася думка і протекція королівських урядовців, які були зацікавлені в обранні на цю посаду тієї чи іншої вигідної для себе особи.

Досить часто за прибуткову війтівську посаду точилася запекла боротьба між претендентами. З архівних документів дізнаємося про такий факт змагань між Михайлом Малинським та Щасном Красиловським у 1566 р. Луцькі міщани заявили, що вони виберуть і будуть слухатися того, хто буде сильнішим [23].

Були й інші випадки отримання посади війта. Написаний в Луцьку й датований 29 грудня 1578 р. документ засвідчує, що королівський секретар Василь Борзобагатий Красенський (Красненський) продав луцькому старості, ключнику і городничому Олександру Жоравницькому війтівство в місті Луцьку за 12000 кіп грошей литовських [24]., Зосередивши всю повноту влади у своїх руках, він став у місті справжнім «царем і Богом».

Відповідно до свого високого становища війт мав і певні зобов'язання перед магістратом і міщанами. Зі статусом виборної особи він здійснював зв'язок між міською адміністрацією та королівською старостинською владою. У спірних справах міської громади зі старостинською владою війт завжди виступав на захист інтересів міста.

У Луцьку – центрі воєводства, де постійно перебувала значна кількість шляхти та духовенства, – швидко розвивалася цехова організація. Саме ремісники складали значний прошарок населення міста – їх було близько 225. Вони платили численні податки до міської казни. Наймасовішими були ремісничі спеціальності, пов'язані з виробництвом продуктів харчування, одягу та взуття. Наприклад, у 60-х рр. XVI ст. в місті мешкало 79 пекарів, 33 різники і стільки ж шевців, м'ясників. Діяльність ремісничих організацій у місті повністю регламентувалася магістратом, зокрема, війтом [25].

Ремісники брали активну участь у ринкових відносинах, оскільки виробництво на замовлення не відігравало для них суттєвої ролі. Цьому сприяла добре розвинена торговельна мережа доріг Волині. Внутрішня і зовнішня торгівля підлягала регламентації в рамках митної системи, дорожнього примусу і складського права. В Луцьку, як і багатьох інших містах Волинського воєводства, були влаштовані державні й приватні митниці та прикомірки державних митних комор. У другій половині XVI ст. Луцьк користувався правом складу східних товарів, що гарантувало йому чималі прибутки до міської казни [26]. В обов'язки війта міста Луцька входило накладати арешт на товари в разі порушення продавцем правил торгівлі. В архівних документах зустрічаємо донесення водного про те, що в лютому 1575 р. луцький війт Євстафій Малинський арештував та опечатав у торговій крамниці пана Станіслава Раєвського сукно внаслідок незаконної продажі його на лікті [27].

Зосередивши в своїх руках владу, війти досить часто нею зловживали, що викликало опір з боку міщан. Архівні джерела містять королівський лист від 26 березня 1571 р. до війта, бурмістра та радців міста з вимогою не порушувати прав і вольностей підданих костелу св. Трійці, які мешкають в Луцьку. Король наказував не притягали їх до своєї юрисдикції, не вимагати з них податків, не забороняти їм вільно торгувати, варити напої і торгувати ними [28].

Ще один документ від 30 травня 1577 р. підтверджує узурпацію влади та отриманні хабарів луцьким війтом Якубом Климашевським [29].

Якось трапилося, що луцький війт узагалі був усунутий від справ. Вища судова влада над міщанами в таких випадках знаходилася в руках ландвійта. В часи луцького війта Михайла Яловича Малинського ландвійт перетворився на його служебника.

Посада війта в українському середньовічному місті була надзвичайно престижна і прибуткова. Про великі статки війта Луцька Олександра Жоравницького, якому належало кілька сіл, свідчить документ «Таблиця вивозу збіжжя, попелу і дерев'яних товарів з Волині і Наддніпрянщини до Гданська в 1544-1576 роках». У списку великих експортерів знаходимо й Олександра Жоравницького. В 1568 р. до Гданська він відправив озиму пшеницю, дерево, худобу, мед, віск і мав від того чималі прибутки [30].

Про заможність луцького війта пана Матвія Малинського свідчить те, що лише в 1577 р. він придбав у пані Явдохи Яневської та її сестри частину маєтків Малина, Полжей, Уєздець, Ставищ Луцьких і Рядовичів Володимирського повіту, а також частину подвір'я в Луцьку [31].

Луцькі війти володіли фільварками в селах Забороль, Красне, Омеляник поблизу міста. Часто війтівські маєтності продавалися та заставлялися. Війти Луцька також отримували прибутки за рахунок стягнення податків і поборів.

Таким чином, діяльність війта як виборної особи відігравала значну роль у стосунках між міським населенням та представниками королівської влади в містах. Він в силу своїх службових обов'язків мав захищати та відстоювати інтереси міщан.

Луцьк, як і інші повітові міста Волинського воєводства, був важливим судово-адміністративним центром, в якому засідали органи державного та міського значення. Вони мали свої канцелярії, при яких зберігалися важливі документи. Діловодство в органах державного управління та судочинства велося „руською" мовою. Цією мовою складено всі без винятку документи, акти, урядові книги. Канцелярії створили свій окремий, місцевий стиль, своєрідну мову діловодства того часу.

Війтівсько-лавнича колегія розглядала справи і направляла їх в спеціальні суди. Війт головував на засіданнях поточного або виложеного лавничого суду. Виложені суди засідали регулярно протягом двох тижнів тричі на рік у визначений час і розглядали справи нотаріального характеру: про спадщину, спірні справи про рухоме та нерухоме майно, боргові зобов'язання тощо. Поточні суди збиралися на вимогу міщан для вирішення конкретної справи в період між сесіями виложених судів на третій день після подання скарги позовником. Під час засідань обов'язково вносилися записи до актових книг. Прикладом поточного суду є справа, яку розглядало Луцьке міське самоуправління в 1566 р. про спадок. Суд засідав у складі ландвійта, бурмістра, радців та кількох лавників [32].

У документах XVI ст. вищим судово-адміністративним органом в Луцьку була рада. Вона розглядала справи міщан, які підлягали юрисдикції міського управління. Так, в 1566 р. рада разом із ландвійтом засудила злочинця до смертної кари через відсічення голови [33].

Насамкінець зазначимо, що магдебурзьке право, яке було надано місту Луцьку в 1497 р., сприяло його подальшому економічному розвитку, зміцненню соціального статусу міщан, еволюції органів місцевого самоуправління. Діяльність королівських урядовців воєвод і старост як найвищих представників королівської влади на місцях та війта – як одного з найвищих представників міського самоврядування – великою мірою сприяла цим процесам.

Джерела та література

1 *Довнар-Запольський М. В.* Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах / М. В. Довнар-Запольський К., 1901. – Т. 1. – С. 275-276.

2 *Владимирський-Буданов М. Ф.* Німецьке право в Польщі й Литві / М. Ф. Владимирський-Буданов // Розвідки про міста і міщанство на Україні – Руси в XV-XVIII в. –Львів, 1904. – Ч. 2.

3 *Грушевський М. С.* Історія України-Руси XIV-XVIII віку / М. С. Грушевський – К. : Наукова думка, 1994. – Т. 5. – 687 с.

4 *Компан О. С.* Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 387 с.

5 *Сас П. М.* Деякі особливості міського самоврядування на Україні в XV-XVI ст. / П. М. Сас // Український історичний журнал. – 1982. – № 9. – С. 112.

6 *Сас П. М.* Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / П. М. Сас – К. : Наукова думка, 1989. – С. 174, 185.

7 *Марочкін В. П.* Українське місто від XV до сер. XVII ст. : звичаєво-правова атрибути-

ка як історичне джерело : [іст. моногр.] / В. П. Марочкін. – Торонто, 1999. – 157 с. : іл.
8 *Грушевський М. С.* Історія України-Руси / М. С. Грушевський – К. : Наукова думка, 1993. – Т. IV. – С. 404.
9 Актова книга // Центральний державний історичний архів (далі ЦДІАК) України у м. Києві, ф. 25 Луцький Гродський суд (1558-1790 рр.), оп. 1, спр. 11, арк. 252.
10. Там само, спр. 11, арк. 252.
11. *Марочкін В. П.* Вказ. праця. – С. 43.
12. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси / М. С. Грушевський – К. : Наукова думка, 1995. – Т. VI. – С. 13-14.
13. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси / М. С. Грушевський – К. : Наукова думка, 1994. – Т. V. – С. 302.
14. Там само. – С. 230.
15. Луцьку 900 років, 1085-1985 : [Збірник документів і матеріалів] – К. : Наукова думка, 1985. – С. 30.
16. Там само. – С. 31
17. *Марочкін В. П.* Вказ. праця. – С. 45, 46.
18. Там само. – С. 45, 46.
19. Описание замков Владимирского и Кременецкого 1545 г. // Памятники, издаваемые Временной комиссиею для разбора древних актов, высочайше учреждённою при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. IV. – Отдел второй. – К. : В университетской типографии, 1859. – С. 179
20. *Сас П. М.* Вказ. праця. – С. 179.
21. *Компан О. С.* Вказ. праця. – С. 118.
22. Там само. – С. 118.
23. Актова книга // ЦДІАК України, ф. 25 Луцький Гродський суд (1558-1790 рр.), оп. 1, спр. 8, арк. 24.
24. Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття : Волинь і Наддніпрянщина / [упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко] – К. : Наукова думка, 1990. – С. 162.
25. Актова книга // ЦДІАК України, ф. 25 Луцький Гродський суд (1558-1790 рр.), оп. 1, спр. 15, арк. 367 зв.
26. *Карліна О. М.* Розвиток урбанізаційного процесу на Волині в XV – першій половині XVII ст. / О. М. Карліна // Любомль в історії України і Волині: матеріали науково-практичної конференції. – Луцьк : Надстир'я, 2003. – С. 44.
27. Актова книга // ЦДІАК України, ф. 25 Луцький Гродський суд (1558-1790 рр.), оп. 1, спр. 534, арк. 270.
28. Там само, спр. 170, арк. 362.
29. Там само, спр. 17, арк. 636-638.
30. Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття : Волинь і Наддніпрянщина / [упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко] – К. : Наукова думка, 1990. – С. 162.
31. Актова книга // ЦДІАК України, ф. 25 Луцький Гродський суд (1558-1790 рр.), оп. 1, спр. 8, арк. 24.
32. *Сас П. М.* Вказ. праця. – С. 179.
33. Там само. – С. 179.

Валентина Петрович

Организация государственных органов власти Волынского воеводства и города Луцка XV – 60-х гг. XVI ст.

Основываясь на данных письменных источников и архивных материалов, в статье дано определение наивысших должностей Волынского воеводства и города Луцка периода Великого княжества Литовского и Речи Посполитой. В статье также дано определение статуса и функциональных обязанностей воевод и старост – наивысших представителей королевской власти на местах, а также войта – одного из наивысших представителей городского самоуправления. В статье представлен анализ их отношений с жителями города Луцка – административной столицы Волынского воеводства.

Ключевые слова: *должностные лица, воеводство, воевода, староста, магдебургское право, магистрат, войт, радцы, лавники, цеховая организация, суд.*

Valentyna Petrovych

Structure of the state authorities of the Volyn voivodeship and of the city of Lutsk in XV – 60- ies of XVI c.

Basing on the data of the written sources and of the archive materials the article defines the highest positions of the Volyn voivodeship and of the city of Lutsk in the times of the Grand Duchy of Lithuania and of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The author gives definition of the status and functional duties of the voivodes and seniormen – major representatives of the king's power in the field and of the voit – one of the major representatives of the local self-government. The article gives analysis of their relations with the citizens of Lutsk – administrative centre of the Volyn voivodeship.

Key words: officials, voivodeship, voivode, seniorman, Magdeburg Law, municipal council, voit, radtsi (board members), jurymen, guild organizations, the court.
Keywords: *Lutsk, Volyn, currency, coin, grosh, denarius, portuguese.*

УДК 13.61:069.4+908(477.82)

Геннадій Бондаренко (м. Луцьк), Микола Кузьмич (м. Луцьк)

УВІЧНЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ПОСТАТЕЙ ТА ВАЖЛИВИХ ПОДІЙ У ПАМ'ЯТНИКАХ ЛУЦЬКА

У статті представлено пам'ятники міста Луцька, які визначають його обличчя. Серед них є пам'ятники історії та культури видатним історичним особам. Частина з них – М. Грушевському, Т. Шевченку, О. Алмазову, М. Теодоровичу, воїнам-інтернаціоналістам, ліквідаторам і постраждалим на ЧАЕС та інші – з'явилася за останні 15 років.

***Ключові слова:** Луцьк, меморіал, пам'ятник, історія, культура*

Здобуття Україною незалежності у серпні 1991 р. дало поштовх до розвитку культури нашої держави на національній основі. Змінилися ідеологічні пріоритети, в тому числі й ставлення до пам'яток історії та культури. Так, уже 25 серпня 1991 р. виконком Луцької міської ради ухвалив рішення про демонтаж пам'ятника В. Леніну у центрі міста. Упродовж 1991–1992 рр. на Волині були переважно демонтовані й зняті з-під охорони держави пам'ятники, що не мали історико-культурної цінності. У Волинській області у 1990 р. охоронялося понад 100 пам'ятників мистецтва, з яких понад 80 – символу радянської комуністичної влади В. Леніну [1]. У Луцьку були демонтовані всі військові монументи з літаком, танком, гарматою.

Частина пам'ятників радянського часу залишилися. Тому їм приділено увагу в цій публікації як важливому свідченню історичної пам'яті, що формувалася під впливом політичного мислення у руслі комуністичної ідеології. Серед них залишилися в граніті та бронзі імена Степана Бойка (скульптор А. Невєров) – діяча КПЗУ [2], Паші Савельєвої (скульптор В. Борисенко, архітектор В. Подольський) – луцької підпільниці у роки Другої світової війни [3], пам'ятник якій був нещодавно зруйнований, і символу праці робітникові біля електроапаратного заводу.

Пам'ятник Паші Савельєвій (скульптор В. Борисенко, архітектор В. Подольський).

Пам'ятник Степану Бойку (скульптор А. Невєров).

Монумент символу праці – робітникові.

У Луцьку в радянський час було встановлено ще кілька пам'ятників, якими вшановано жертви Другої світової війни. Один із них – у Старому місті в кінці вулиці Драгоманова понад р. Стир на місці розстрілу учасників луцького антифашистського підпілля 1941–1944 рр. Інший – в районі вулиці Гнідавської

Пам'ятник жертвам Другої світової війни (вул. Драгоманова).

на пагорбі – символічний гранітний камінь із написом «Жертвам фашизму від громадян міста Луцька» [4]. Поруч нещодавно насипано дві символічні могили і встановлено дерев'яні хрести з написами. На одному – «Братська могила жертв другої світової війни (Кількість похованих не встановлено)», на іншому – «Братська могила жертв фашизму 1941–1942 рр. Тут перепоховано останки 370 військовослужбовців»

Братська могила жертв фашизму 1941–1942 рр..

У 1990 р. в районі цукрового заводу біля села Полонка створено меморіал жертвам геноциду і відкрито пам'ятник на триметровому насипному пагорбі. На плитах із лабрадориту, базальту та габро вибиті тексти українською мовою, ідиш та на івриті: «Жертвам фашистського геноциду від лучан», «На цьому місці в серпні 1942 року німецько-фашистськими загарбниками розстріляно 25658 громадян єврейської національності – жителів Луцька та околиць. Вічна Вам пам'ять». До 1990 р. на цьому місці були

Пам'ятник жертвам фашизму від громадян міста Луцька.

були встановлені пам'ятний стовп (1944 р.) та пам'ятник із залізобетону (1986 р.). [5] Із 1964 р. у районі цукрового заводу стоїть пам'ятник Тарасові Шевченку – перший у Волинській області [6]. У трьох пам'ятниках прославлено

Пам'ятник Тарасові Шевченку.

ім'я Лесі Українки. Один розташований у парку культури і відпочинку з 1966 р. (скульптор Лев Муравін, архітектор Ростислав Метельницький)[7], другий – на Театральній площі

Пам'ятник Лесі Українці (скульптор Лев Муравін).

з 1977 р. (скульптори Микола Обезюк, Андрій Німенко, архітектор Валентин Жигулін та Сергій Кілесо)[8]; третій (погруддя) встановлений у 1986 р., біля корпусу № 1 Волинського національного університету (скульптор Галина Кальченко)[9].

Пам'ятник Лесі Українці (скульптори Микола Обезюк, Андрій Німенко, архітектор Валентин Жигулін та Сергій Кілесо).

Пам'ятник Лесі Українці (скульптор Галина Кальченко).

Найбільшим пам'ятко-архітектурним комплексом Луцька (7500 кв. м.) є Меморіал вічної слави, відкритий 29 жовтня 1977 р.[10]. Він поступово наповнюється новими пам'ятками історії краю. Авторами Меморіалу є народний художник УРСР, скульптор М. Вронський, архітектор В. Грезділов, співавторами – Г. Бородін та Г. Годлевський. У центрі комплексу – сорокаметровий обеліск із чорного граніту, який увінчує двометровий, покритий золотом орден Перемоги. Біля підніжжя обеліска – дев'ятиметрова бронзова скульптура жінки з лавровою гілкою у лівій руці. Перед нею горить вічний вогонь. На бічних гранях обеліска – вилиті з бронзи два горельєфи: визволителів Луцька і народних месників.

Меморіал вічної слави.

Меморіал вічної слави (скульптор М. Вронський, архітектор В. Грезділов, співавтори – Г. Бородін та Г. Годлевський).

Напроти Меморіалу зі сторони вулиці Шопена також є алея з іменами Героїв Радянського Союзу. Площу навколо обеліска

Алея Героїв Радянського Союзу.

апсида з чорного граніту з викладеними на ній назвами фронтів, армій, корпусів, дивізій, прикордонних загонів та застав, партизанських з'єднань і загонів, які брали участь у захисті та визволенні області. Від центрального обеліска алея веде до центральної братської могили, де на бронзових плитах вилито прізвища понад 1800 воїнів, які загинули в боях за визволення міста. На плитах – барельєфи Героїв Радянського Союзу. В центрі братської могили – скульптура смертельно пораненого воїна з автоматом у правій руці.

Центральна братська могила.

Неподалік – плити з прізвищами партійних, радянських, комсомольських працівників, які загинули від рук українських націоналістів у 1944–1949 рр.. Трохи далі – плити

Плити з прізвищами партійних, радянських, комсомольських працівників, які загинули від рук українських націоналістів у 1944-1949 рр.

з прізвищами волинян воїнів-інтернаціоналістів, які брали участь у різних військових конфліктах, починаючи з Іспанії, та які загинули в Афганістані. У березні 2002 р. поруч

Плити з прізвищами волинян воїнів-інтернаціоналістів.

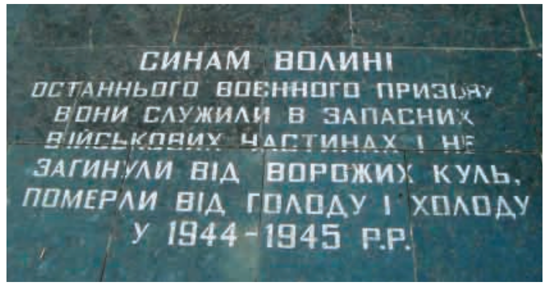
відкрито пам'ятник загиблим воїнам-афганцям. Центральними фігурами монумента є гранітна стела, проріз якої зображує хрест, а біля його підніжжя – посивіла мати, що оплакує героїв. Скульптор – Олег Байдуков, архітектор – Андрош Бідзіля [11]. Поруч –

Пам'ятник загиблим воїнам-афганцям (скульптор – Олег Байдуков, архітектор – Андрош Бідзіля)

плита на вшануванні волинян останнього воєнного призову, які загинули у саратовських таборах від тяжкої праці, голоду та хвороб.

Плита в пам'ять волинян останнього воєнного призову.

У західній частині Меморіалу – стіна Скорботи з назвами 107 спалених окупантами сіл, відомостями про загальні втрати населення області у війні, знищення військовополонених та горельєфом «Прокляття фашизму»

Меморіал Скорботи.

Напроти встановлено пам'ятник, відкритий 24 березня 2002 р. Ним вшановано трагічну долю українців Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини, Бойківщини [12].

Пам'ятник українцям Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини, Бойківщини.

22 серпня 2008 р. на Меморіалі відкрито пам'ятник ліквідаторам аварії на ЧАЕС та постраждалим внаслідок Чорнобильської катастрофи 26 квітня 1986 року. Скульптор – Василь Гурмак [13].

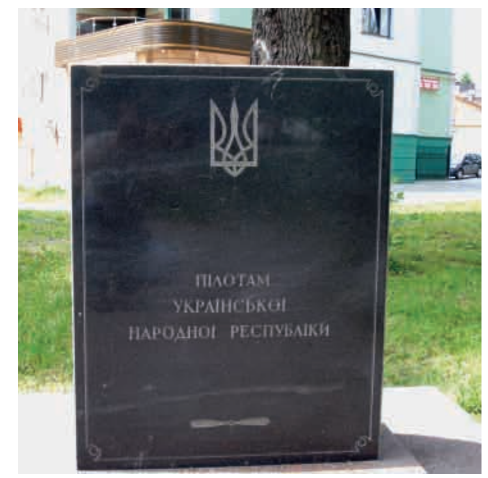
Пам'ятник ліквідаторам аварії на ЧАЕС

Слід наголосити, що державницькі пріоритети у Луцьку яскраво проявилися ще на зорі нашої незалежності. Так, уже в листопаді 1992 р. встановлено пам'ятник у вигляді стели з зображенням тризуба на місці поховання генерала армії УНР Олекси Алмазова (1879–1936) [14]. За часів радянської влади його

Стела Олексі Алмазову (1879-1936).

могила була зруйнована, і лише в 1989 р. тут встановлено дубовий хрест, який простояв до часу відкриття нового пам'ятника. Приблизно в той же час поруч встановили ще одну пам'ятну стелу – пілотам Української Народної Республіки (сквер навпроти гімназії № 4, пр. Волі).

Стела пілотам Української Народної Республіки

5 березня 1995 р. перед головним корпусом Волинського університету відкрито пам'ятник Т. Шевченку, споруджений на пожертви громадян (пр. Волі, 13). Скульптор – Едвард Кунцевич, архітектори – Олег Стукалов та Андрош Бідзіля (фото 24). Існує версія, що в 1846 р. у складі Київської археографічної комісії у цьому краї перебував Кобзар [15].

Пам’ятник Т. Шевченку (Скульптор – Едвард Кунцевич, архітектори – Олег Стукалов та Андрош Бідзіля).

23 квітня 2000 р. біля Луцької міської ради відкрито пам’ятник покровителю міста Святому Миколаю (вул. Б. Хмельницького). Скульптор – Ярослав Скакун, архітектор – Андрош Бідзіля [16]. 2000 р. на колишній площі Ринок у Старому місті біля Покровської церкви відкрито пам’ятний знак на честь двотисячоліття Різдва Христового. Скульптор – Микола Сівак [17].

Пам’ятник Святому Миколаю (Скульптор – Ярослав Скакун, архітектор – Андрош Бідзіля).

Пам’ятний знак на честь двотисячоліття Різдва Христового (скульптор – Микола Сівак).

22 серпня 2001 р. до 10-ї річниці незалежності України на Київському майдані відкрито пам’ятник «Борцям за волю і незалежність України» [18]. Згодом, 2 листопада 2001 р., на перетині проспектів Грушевського та Перемоги відкрито бронзовий пам’ятник Голові уряду УНР Михайлові Грушевському (1866–1934). Скульптор – Ярослав Скакун, архітектор – Андрош Бідзіля [19].

Пам’ятник борцям за волю і незалежність України.

Пам’ятник М. С. Грушевському.

Крім цього у Старому місті (вул. Кафедральна) є цілий комплекс пам’ятних знаків, які свідчать про один із злочинів радянської влади у перші дні Великої Вітчизняної війни – розстріл кількох тисяч в’язнів Луцької в’язниці. На одній із пам’ятних плит – застережливий напис для нащадків: «Тим, хто прийде після нас. Ми полягли за Вашу Свободу. Бережіть її! 23 червня 1941». Неподалік, власне біля стіни колишньої в’язниці (нині тут монастир), – дерев’яний хрест, під яким є напис на плиті «Розстріляним в’язням Луцької тюрми 23–24 червня 1941 року». На стіні внутрішнього

Хрест і плита у пам’ять загиблих в’язнів Луцької в’язниці.

двору монастиря знаходиться цілий ряд пам’ятних дощок із прізвищами розстріляних в’язнів та назвами населених пунктів, де вони мешкали. Під ними – плита з написом «Пам’ять людська не забуде повік Братських могил стогін і крик. 23 червня 1996». У 2004 р. біля костелу Св. Петра і Павла на вшанування загиблих споруджено пам’ятник. Архітектор – Андрош Бідзіля.

Пам’ятник загиблим (архітектор – Андрош Бідзіля)

Пам’ятник Героям Крут, що у Луцьку на вулиці Героїв Крут (одна з відгалужень Дубнівської), було відкрито 23 серпня 2006 року. Він став першим у Західній Україні пам’ятником юнакам, що загинули у бою на станції Крути 1918 року. Курган із залізним хрестом і табличкою «Героям Крут – борцям за незалежність України!» було відкрито за ініціативи директора підприємства «Шлях» Івана Мирки на території цього підприємства. За словами Івана Мирки, таке рішення прийняв трудовий колектив підприємства. Безпосереднім же поштовхом стало те, що в бою під Крутами загинув його рідний дід Михайло Мирка [20].

Пам’ятник Героям Крут.

У 2010 році на подвір’ї Покровської церкви встановлено пам’ятник Миколі Івановичу Теодоровичу, відомому церковному діячеві та досліднику Волині. Багато років тому дослідник волиніани М. Бойко із США у «Літописі Волині» писав: «Микола Теодорович у вільній Україні повинен бути по смерті нагороджений поясним пам’ятником за майже епохальну працю для добра Волині, яку він віддано любив, і в кількох місцях згаданої».

Пам’ятник М. І. Теодоровичу

Процес створення і встановлення нових пам'ятників триває. У районі 33-го кварталу біля Будинку урочистих подій буде встановлено пам'ятник Степану Бандері, біля обласної бібліотеки по вулиці Шопена – пам'ятник Олені Пчілці, ім'я якої вона носить, а біля Хрестовоздвиженської церкви у Старому місті – пам'ятник християнському милосердю на вдячність волинянам, які рятували від голоду людей з інших регіонів України у повоєнний час.

Таким чином, роки української державності для Луцька стали поверненням до національної пам'яті, часом вшанування видатних особистостей та важливих подій нашої історії у зразках монументального мистецтва. Завдяки цьому теперішні та майбутні покоління дізнаються про такі сторінки нашої історії, про які ще не так давно не годилося згадувати. А це спонукає замислитися над нашою непростою історією. Однак ще багато імен та подій чекають повернення із забуття і належного пошанування.

У нових умовах природним та цілком закономірним стало встановлення в обласному центрі пам'ятників, пам'ятних знаків, меморіальних та інформаційних дощок, які вшановують важливі події та видатних діячів України і Волині. Їхнє представлення у цій публікації дозволить поглибити ареал історичної пам'яті в межах Луцька.

Джерела та література

1 Волинь на зламі століть: історія краю (1989–2000 рр.). / Бортніков В. І., Денисюк В. Т., Надольський Й. Е. та ін. – Луцьк : Ред.-вид. відд. "Вежа" Волин. держ. ун -ту ім. Лесі Українки, 2001. – С. 401.
2 *Пясецький В. Е.* Вулиці і майдани Луцька: Історико-краєзнавчий довідник / Пясецький В. Е., Мандзюк Ф. Г. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 61.
3 *Пясецький В. Е.* Вулиці і майдани Луцька: Історико-краєзнавчий довідник / Пясецький В. Е., Мандзюк Ф. Г. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 321.
4. *Колосок Б.* Луцьк. Архітектурно-історичний нарис / Колосок Б., Метельницький Р. – К.: Будівельник, 1990. – С. 164.
5. *Алексєєв В.* Давай з тобою поговоримо про Україну і свій рід... / Алексєєв В. // Досвітня зоря. – 2001. – 8 листопада. – С. 1–2; Наконечный В. А. На еврейской волне : Статьи. На укр. и рус. языках / Наконечный В. А. – Луцк : Надстырье, 2006. – С. 34-35.
6. Памятники истории и культуры Украинской ССР / Голов. ред. П. Т. Тронько. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 67; Пушкар Н. Гнідавський цукровий завод – флагман цукрової промисловості / Пушкар Н. // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцький район: історія, сучасність, перспективи. Матеріали XXII обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 15-річчю Незалежності України, 40-річчю Луцького району та 50-річчю Торчинського народного історичного музею. Луцьк–Торчин, 9–10 грудня 2006 р. – Луцьк, 2007. – С. 60.
7. *Колосок Б.* Луцьк. Архітектурно-історичний нарис / Колосок Б., Метельницький Р. – К.: Будівельник, 1990. – С. 167.
8. Памятники истории и культуры Украинской ССР / Голов. ред. П. Т. Тронько. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 67.
9. *Пясецький В. Е.* Вулиці і майдани Луцька: Історико-краєзнавчий довідник / Пясецький В. Е., Мандзюк Ф. Г. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 64.
10. Памятники истории и культуры Украинской ССР / Голов. ред. П. Т. Тронько. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 67.
11. Що варті слова, коли плаче мати... // Досвітня зоря. – 2002. – 28 березня (про відкриття на Меморіалі Слави пам'ятника воїнам-афганцям); Пам'ятник загиблим воїнам-афганцям у Луцьку // Урядовий кур'єр. – 2002. – 29 березня; Пам'ять людська не забуде повік...: Краєзнавчий довідник. – Луцьк : Надстир'я, 2006. – С. 6-7.
12. *Онуфрійчук М.* Холмському роду нема переводу. Розповіді про депортованих українців із Холмщини, доля яких пов'язана з Волинню / Онуфрійчук М. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – 164 с.
13. Увіковічнили пам'ять ліквідаторів аварії на ЧАЕС // www.voladm.gov.ua.
14. *Романюк Н.* Алмазов після диктатури пролетаріату / Романюк Н. // Україна молода. – 1992. – 17 листопада. – С. 4.
15. Волинь на зламі століть: історія краю (1989–2000 рр.) / Бортніков В. І., Денисюк В. Т., Надольський Й. Е. та ін. – Луцьк : Ред.-вид. відд. "Вежа" Волин. держ. ун -ту ім. Лесі Українки, 2001. – С. 355–356; Волинь туристична. Путівник (укр. та англ. мовами). Серія «Україна запрошує». – К. : Світ успіху, 2008. – С. 30.
16. *Пясецький В. Е.* Вулиці і майдани Луцька: Історико-краєзнавчий довідник / Пясецький В. Е., Мандзюк Ф. Г. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 100, 102.
17. Там само. – С. 34.
18. *Алексєєв В.* Волинь вшановує борців за незалежність / Алексєєв В. // Досвітня зоря. – 2001. – 23 серпня. – С. 2.
19. *Алексєєв В.* Давай з тобою поговоримо про Україну і свій рід... / Алексєєв В. // Досвітня зоря. – 2001. – 8 листопада. – С. 1–2; Пясецький В. Е. Вулиці і майдани Луцька: Історико-краєзнавчий довідник / Пясецький В. Е., Мандзюк Ф. Г. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 82.
20. *Силкж А.* Літописець волинських церков і приходів / Силкж А. // Волинь. – 2001. – 13 листоп.

Геннадий Бондаренко, Мыкола Кузьмич

Увековечивание исторических личностей и важных событий в памятниках Луцка

В статье представлены памятники города Луцка, которые определяют его лицо. Среди них есть памятники истории и культуры, выдающимся историческим личностям. Часть из них – М. Грушевскому, Т. Шевченко, А. Алмазову, Н. Теодоровичу, воинам-интернационалистам, ликвидаторам и потерпевшим на ЧАЭС и другие – появилась в последние 15 лет.

Ключевые слова: *Луцк, мемориал, памятник, история, культура.*

Hennady Bondarenko, Mykola Kuz'mych

Perpetuation of historical figures and important events in the monuments of Lutsk

The monuments of Lutsk, which determine its appearance, are described in the article. Monuments of prominent persons of history and culture are also among them. Part of them – namely to M. Hrushevsky , T. Shevchenko, O. Almazov, N. Teodorovych, warriors-internationalists, liquidators and victims of Chornobyl and others – appeared in the last 15 years.

Keywords: *Lutsk, memorial, monument, history, culture.*

II
ЦЕРКОВНО-ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО: ВИТОКИ ТА СУЧАСНИЙ ДИСКУРС

УДК 91(477.5)(69)

Микола Кострица (м. Житомир)

РОЛЬ РЕЛІГІЙНОГО КРАЄЗНАВСТВА У ДОСЛІДЖЕННІ МАЛОЇ БАТЬКІВЩИНИ

Досліджено внесок релігійних діячів у розвиток і становлення краєзнавства Волині.
Ключові слова: *релігійні діячі, священнослужителі, краєзнавство, Волинь.*

Перші спроби залучити духівництво до вивчення території Південно-Західного краю відносяться до середини XIX ст. За розпорядженням Священного Синоду від 19 травня – 6 жовтня 1850 р. православній церковній ієрархії доручалося скласти історико-статистичний опис Волинської єпархії. Це розпорядження було викликане насамперед суто політичними міркуваннями. Адже польський вплив на українських землях, які увійшли до складу Російської імперії лише наприкінці XVIII ст., залишався у краї ще досить значним. Представники польської меншини, як і раніше, складали значний прошарок серед дворянства Правобережної України. У краї активно діяли польські театри, видавництва, різні товариства і гуртки. При першій-ліпшій можливості поляки підкреслювали приналежність волинських земель до колишньої Речі Посполитої [1]. Зрозуміло, що такий стан справ не влаштовував царизм, який, у свою чергу, прагнув довести одвічну приналежність Волині до Російської імперії. З цією метою на тлі загального посилення русифікаторської політики вже в першій половині XIX ст. здійснюються спочатку дещо епізодичні, хаотичні, а пізніше – цілеспрямованіші, з відповідним ідеологічним забарвленням, дослідження т. зв. Південно-Західного краю Росії, до складу якого входила і Волинська губернія [2].

Великою мірою завдяки цьому і побачило світ вищезгадане розпорядження Синоду про організацію історико-статистичних описів Волинської єпархії, накопичення фактів і відомостей та використання їх *«в виде пособия для изучения истории Российской церкви»*.

Виконання цього відповідального завдання було покладено на педагогів Волинської духовної семінарії у Кременці. Враховуючи його складність і багатогранність, правління семінарії на своїх зборах 27 листопада 1850 р. вирішило доручити виготовлення «Церковно-історичного і статистичного опису Волинської єпархії» професору церковної історії Миколі Уводському, учителю церковної історії Костянтину Жуковичу, професору Амвросію Добротворському і вчителю Адріяну Пурієвичу. Але невдовзі, після вибуття цих викладачів до іншого місця служби, авторський колектив розпався, і робота над описом фактично припинилася [3].

Протягом тривалого часу намагання Волинського єпархіального управління налагодити збирання за певною системою історико-статистичних матеріалів і описів на місцях не увінчалися успіхом. Далеко не всі парафіяльні священики сумлінно ставилися до виконання дорученої справи. На місцях ця робота, в основному, проводилася лише завдяки ентузіазмові окремих подвижників, закоханих у рідний край. Серед них особливою старанністю відзначався священик з Новоград-Волинського повіту Василь Комашко, який регулярно друкував краєзнавчі матеріали на сторінках «ВГВ» [4].

Позитивні зрушення на краще сталися з появою часопису «Волынские епархиальные ведомости» (далі – «ВЕВ»), заснованого 1867 р. при Волинській духовній семінарії. Невдовзі навколо єпархіального органу, очолюваного викладачем семінарії М. І. Петровим, сформувалося широке авторське коло краєзнавців. Їхнє ядро складали переважно вихідці з давніх священицьких родин краю, викладачі місцевої семінарії, інших навчальних закладів. Для багатьох із них поява «Ведомостей» стала стимулом до наукової праці [5].

Серед священиків виявилося чимало яскравих особистостей, які працювали в архівах, вивчали документи, сумлінно, за покликан-

ням робили свою буденну справу в царині дослідження рідного краю. Окремі з-посеред них стали згодом справжніми краєзнавцями. Таке явище для того часу було цілком закономірним і зумовлювалося соціальним статусом священика. У містечках, селах, парафіях вони виконували функції, так би мовити, офіційних істориків, хронікерів і реєстраторів подій, що відбувалися в межах вузької спільноти людей. У віданні священиків знаходилися церковні архіви, вони вели метричні і сповідні книжки, складали клірові відомості. Все це дозволяло їм ґрунтовніше і вільно орієнтуватися у минулому. Неабияку роль у формуванні масової історичної свідомості серед служителів культу відігравала спрямованість системи духовної освіти в семінаріях і академіях, де закладалися працездатність, сумлінність, тренування пам'яті та інші важливі риси, необхідні для дослідницької роботи.

Найпомітнішою постаттю серед священиків-краєзнавців був Аполлоній Сендульський з Острожчини. На початку 60-х рр. він відгукнувся на заклик Волинського єпархіального начальства зробити історико-статистичні описи міст і сіл краю. Першою його друкованою працею став нарис «Історія села Сивки», яку А. Сендульський опублікував у «ВЕВ» 1868 р. У цьому часопису під рубрикою «Материалы к историко-статистическому описанию православных церквей и приходов Волынской губернии» протягом 1868–1882 рр. дослідник оприлюднив 39 історичних нарисів про міста Рівне, Луцьк, Житомир, Кременець, Острог, Дубно, Овруч, Ізяслав, Полонне, містечка Боромль, Берестечко, Чарторийськ, Пересопницю, Корець, Вишгород, Вишнівець, Ляхівці, Ямпіль, села Сураж, Стожок, Тихомль, Поляхова, Городище і ряд інших [6].

Публікацією цих нарисів краєзнавець фактично започаткував розробку історії міст, сіл і парафій, заклав підвалини подальшого вивчення Волині наступними поколіннями краєзнавців. Творчості А. Сендульського притаманні риси об'єктивного викладу фактів, широкого використання документальних джерел, порівняльного історико-статистичного методу дослідження. Історію рідного краю А. Сендульський розглядав як невід'ємну частку історії України. Він мусив писати твори російською мовою за прийнятими тоді стандартами, крізь які чітко простежується просвітницьке зображення самобутності укладу українського населення на Волині, його духовної і матеріальної культури [7].

Крім історичних нарисів, А. Сендульський залишив по собі праці «Із спостережень сільського священика», «Автобіографія», власноручно ведений ним упродовж 28 років літопис своєї парафії у с. Сивки, нариси з історії містечок Лабуні, Степані та інших населених пунктів, окремі з яких були опубліковані у 80–90-х рр. ХІХ ст. в «Киевской старине».

Плідно досліджував рідний край і церковно-освітній діяч Стефан Барановський [8]. Його перу належать десятки краєзнавчих нарисів, присвячених історії Волині. Най-більший інтерес становлять публікації про Адама Киселя, князя Андрія Курбського, матеріали про історію друкарства, історію Кременеччини і Острожчини [9].

Протягом багатьох років на шпальтах «ВЕВ» регулярно друкували різноманітні краєзнавчі матеріали священики П. Галанович, І. Жолтовський, Д. Левицький, І. Липський (батько майбутнього академіка В. І. Липського), М. Тучемський, М. Шумовський та багато інших.

Активно сприяли становленню церковного краєзнавства на Волині викладачі духовних навчальних закладів М. І. Петров, І. Г. Малишевський, Л. І. Похилевич, М. І. Теодорович, А. Ф. Хойнацький, Ф. Четиркін.

Викладач Волинської духовної семінарії Микола Іванович Петров (1840–1921 рр.) був першим редактором «Волынских епархиальных ведомостей». Він опублікував у часописі ряд статей з історії храмів і монастирів Волині, розвитку освіти в краї [10]; спільно з І. Г. Малишевським підготував фундаментальне дослідження «Волынь: Исторические судьбы Юго-Западного края» [11]. За вагомий внесок у дослідження регіону М. І. Петрова у 1894 р. обрали почесним членом Волинського церковно-археологічного товариства. З 1870 р. він – професор Київської духовної академії, з 1918 р. – один із перших академіків ВУАН [12]. Співавтором «Волыни» був ординарний професор Київської духовної академії, член історичного товариства Нестора Літописця Іван Гнатович Малишевський (1828–1897 рр.).

«Волынь» була схвально зустрінута громадськістю краю, викликала пожвавлені дискусії на сторінках тогочасної періодичної преси, користувалася популярністю в суспільстві, стала настільною книгою для багатьох науковців і краєзнавців [13]. Як справедливо зазначає сучасний дослідник Л. В. Баженов, хоча «Волынь» і написана з проімперських позицій та має певні фактичні помилки і прогалини, її вихід у світ став помітним явищем в історіографії України і Волині, позитивно позначився на підвищенні інтересу широких верств населення до минувшини краю. Зазначимо, що у вихідних реквізитах книжки прізвище справжніх авторів з якихось причин не вказали, а на титулі позначили лише прізвище її видавця П. М. Батюшкова.

Помпей Миколайович Батюшков (1811–1892 рр.) – брат відомого російського поета Костянтина Батюшкова – був відомим державним діячем і пристрасним краєзнавцем. Член Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, книговидавець, він багато зробив для популяризації історії Волині і Поділля [14].

Професор богослов'я, протоієрей, член Історичного товариства Нестора Літописця Андрій Хойнацький – автор багатьох історико-краєзнавчих праць. Завдяки значному фактичному матеріалу, вони зберігають для читача інтерес і по сьогодні. Високим науковим рівнем відзначаються праці з історії православ'я, уніатства на Волині, Почаївської Успенської Лаври, генеалогії князів Острозьких тощо [15].

Перу викладача Волинської духовної семінарії Федоту Четиркіну належать цікаві краєзнавчі розвідки про історію семінарії, Луцьке Хрестовоздвиженське братство, релігійну діяльність князя К. Острозького, історію краю за литовсько-польських часів тощо [16].

До грона найвизначніших краєзнавців Волині кінця ХІХ ст. належить і педагог, церковний діяч Микола Іванович Теодорович [17]. Саме він взяв на себе ініціативу щодо опрацювання, систематизації розпорошених у різних джерелах матеріалів, з історії церков і парафій краю, зібраних його попередниками і фактично самотужки створив унікальну 5-томну працю «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии», яку по праву можна вважати однією з вершин волинського краєзнавства останньої третини ХІХ ст. «Историко-статистическое описание…» охоплює описи 1477 парафій і церков Волинської губернії [18].

Свою працю М. І. Теодорович присвятив «ревнителям православия русской народности на Волыни» і здійснив на користь «Попечительства о воспитанниках Волынской духовной семинарии». До епіграфу автор виніс слова з Іпатіївського літопису: *«Молю ви, братия, аще что писахь, или недописахь, или переписахь, исправляйте Бога для, а не кляните»*. Крім власне характеристики парафій і церков, у кожному томі М. І. Теодорович вміщував аналітичні статті з окремих проблем історії Волині. Зокрема, в першому томі видрукувано авторські нариси «Краткий очерк истории Волыни», «Епископы Волынской епархии», «Границы Волынской епархии. Ее пространства, народонаселение, устройство поверхности, реки, озера, болота, почва, царство ископаемых, климат, разделение на округи и ее управление» [19].

У другому томі автор подає нариси з історії друкарства на Волині, про родини Радзивіллів, Любомирських, Чарторийських, Острозьких; у третьому – про Кременецький ліцей і семінарію, родину Сангушків; у п'ятому – про князів Велецьких, Ружицьких, інвентар Воєгощенської церкви, люстрацію м. Ковеля 1663 р., весільні і хрестинні пісні жителів с. Щедрогоща та ін. М. І. Теодорович докладно розповідав про повітові міста і старовинні містечка. Крім того, в посиланнях, примітках він вміщував довідково-краєзнавчу інформацію та тексти документів латинською, польською або в перекладі російською мовою [20].

Крім «Историко-статистического описания…» перу М. І. Теодоровича належить ще цілий ряд фундаментальних праць з історії міст Волині: Володимира, Кременця, Заслава (Ізяслава), Старокостянтинова [21]. Окрему монографію дослідник присвятив історії Волинської духовної семінарії – своїй альма-матер, в якій він багато років служив викладачем [22]. У книжці, яку він присвятив своїм учням, М. І. Теодорович глибоко аналізує становлення духовної освіти на Волині, подає цікаві відомості про інші навчальні заклади краю, зокрема про Луцьку уніатську єпархіальну семінарію в Жидичині, Олицьке світське, Ковельське приходське, Милицьке повітове, Білостоцьке духовне училища та інші заклади. М. І. Теодорович – автор також великої кількості статей у «ВЕВ», присвяче-

них різноманітним аспектам історії та постатям Волинської землі.

Ретроспективний аналіз публікацій священиків, викладачів духовних закладів та інших, вже відомих нам авторів за краєзнавчою діяльністю при ВГСК (В. Пероґовський, Ф. Кітченко, Л. Рафальський та ін.), свідчить, що більшість із них висвітлювали історію рідного краю з позицій «общерусскости» і офіційної доктрини «православия, самодержавства и народносте», вбачаючи головний свій патріотичний обов'язок у боротьбі з польсько-католицьким впливом. Особлива роль у пропаганді історичного минулого краю належала «ВЕВ», на сторінках яких була представлена широка палітра різноманітних краєзнавчих матеріалів. Бібліографічний покажчик, складений у 1938 р. рівненським істориком і краєзнавцем І. Лозов'юком засвідчує, що протягом 1867–1915 рр. на сторінках часопису з'явилася понад тисяча різноманітних краєзнавчих публікацій [23].

Діяльність поважної когорти священиків-краєзнавців, дослідників рідного краю, сприяла становленню волинознавства як науки та певною мірою поглибленню процесу самоусвідомлення мешканцями краю своєї етнічної приналежності.

Важлива роль у консолідації краєзнавчого загалу духівництва Волині на початку 90-х рр. XIX ст. належить Волинському і Житомирському архієпископу Модесту (в миру Данило Костянтинович Стрельбицький). Призначення Модеста 24 грудня 1889 р. на Волино-Житомирську єпархію збіглося з підготовкою до святкування 900-річчя Волинської єпархії та 100-річчя входження Волині під владу Росії [24]. Владика доклав багато зусиль у реставрації і будівництві церков у містах та парафіях Волинської єпархії. З метою збереження унікальних пам'яток старовини краю на єпархіальному з'їзді 1891 р. архієпископ Модест порушив питання про організацію в Житомирі Давньосховища старожитностей [25]. Подібний досвід створення таких установ на Волині вже був. Перше на терені краю Давньосховище старожитностей було створено 31 жовтня 1887 р. у Володимирі за ініціативи місцевого Свято-Володимирівського православного братства. Його організаторами стали братчики – відомий український археолог, історик, громадський діяч В. Б. Антонович та мистецтвознавець, художник, археолог А. В. Прахов [26]. Члени братства збирали для музею різноманітні предмети старовини, рукописи, стародруки, предмети церковного вжитку, археологічні знахідки тощо. Невдовзі Давньосховище старожитностей виникло при Луцькому Хрестовоздвиженському братстві. Клопотання Модеста про створення подібної фундації в Житомирі знайшло підтримку в церковних ієрархів. Урочисте відкриття Волинського єпархіального давньосховища старожитностей відбулося 15 травня 1893 р. у приміщенні колишньої Христової церкви на території архієрейського подвір'я [27].

Після освячення приміщення коротку промову виголосив один із ініціаторів заснування Волинського єпархіального давньосховища О. О. Фотинський, слова якого звучать актуально й сьогодні: *«Історія та її молодша сестра археологія,* – зазначав Орест Оксентійович, *– відновлюють перед нашими очима минуле, дають нам уроки і для сучасності. Історія пробуджує в нас національну гордість, спонукає піклуватися про свій самобутній розвиток незалежно від чужого впливу, не пов'язаного органічно з ходою національного життя, вчить нас любити своє славне минуле, не приховуючи в той же час від нас і недоліків цього минулого і тим застерігаючи від сумних помилок і захоплень...»* [28].

За розпорядженням Модеста духовенство єпархії було зобов'язане ретельно збирати та передавати до створеного давньосховища всі цінні предмети і пам'ятки старовини, які були в церквах, монастирях, приватних збірнях священиків [29].

Завідувачем давньосховища було призначено відомого краєзнавця, викладача історії Волинського жіночого училища духовного відомства О. О. Фотинського, з ім'ям якого пов'язана одна з найяскравіших сторінок в історії волинського краєзнавства. Добре розуміючись на музейній справі, Орест Оксентійович, ознайомившись зі станом речей, зрозумів, що одній людині зберігати, систематизувати і описувати зібрані в музеї пам'ятки не під силу. Тому 1892 р. на ім'я Модеста О. О. Фотинський надіслав доповідну записку, в якій запропонував заснувати при давньосховищі церковне історико-археологічне товариство. Він же склав проект статуту товариства. Архієпископ Модест підтримав цю ідею, призначив комісію, яка

після остаточного обговорення і доопрацювання направила статут на затвердження до Синоду й Міністерства внутрішніх справ. Відповідь із столиці прийшла досить швидко. Вже 2 листопада 1893 р. Статут Волинського церковно-археологічного товариства Синодом було затверджено. Згідно із цим указом Волинська Духовна Консисторія від 15 листопада видала у вигляді циркуляра свій указ за №753. У ньому, зокрема, зазначалося, *«что все волынские священники приглашаються быть членами-корреспондентами учрежденного в городе Житомире церковно-археологического общества для разработки волынской церковной старины и истории Волынской епархии с древнейших времен»* [30].

Після нетривалої організаційної підготовки 2 січня 1894 року в приміщенні давньосховища, що містилося в архієрейському будинку на вулиці Великій Бердичівській, відбулося відкриття Волинського Церковно-археологічного товариства (далі – ВЦАТ). Перше на Волині громадське історико-краєзнавче товариство об'єднало 12 почесних (архієпископ Модест, українські історики В. Б. Антонович, М. П. Дашкевич та ін.), 42 дійсних члени і 6 кандидатів у дійсні члени. Керував діяльністю товариства Розпорядчий комітет, до складу якого увійшли відомі громадські діячі і краєзнавці М. Г. Барський (голова), протоієрей М. М. Трипольський, інспектор Житомирської прогімназії Я. М. Ґадзинський, секретар Волинської Духовної Консисторії Є. А. Сретенський та барон І. М. де Шодуар, якого невдовзі змінив О. О. Фотинський [31]. Хоча формально головою вважався М. Барський, проте фактичне керівництво товариством, як і завідування музеєм та бібліотекою, здійснював О. О. Фотинський. Його народолюбна та патріотична діяльність не залишилася поза увагою єпархіальних чиновників. За свідченням учениць дослід-ника О. Рябчинської-Баторевич та Ф. Баторевич-Латук, за любов до української минувшини він мав неодноразові конфлікти з Модестом. Замість курсу історії О. Фотинський в училищі змушений був читати певний час математику. Такий вердикт йому було винесено за надмірну любов до української історії [32]. Не забуваймо, що вся діяльність ВЦАТ спрямовувалася архієпископом Модестом під гаслом відданості православній церкві і Російській державі, а тому відхід від цих канонів загрожував прикростями.

За статутом ВЦАТ передбачалося видання власного щорічника наукових праць. Перший том «Волынского историко-археологического сборника» побачив світ 1896 р. Усю підготовчу роботу та редакцію збірника здійснили О. О. Фотинський, М. М. Трипольський за участю відомого київського історика М. П. Істоміна [33].До першого тому увійшли матеріали про історію створення ВЦАТ, видрукувано його статут та списки членів товариства, звіт про роботу у 1894–1895 рр., промову на урочистому відкритті товариства архієпископа Модеста. Широко були представлені матеріали з церковної історії Волині. Так, за підсумками пошукової роботи у фондах давньосховища викладач Волинської духовної академії Г. Я. Крижановський підготував історико-діалек-тичний нарис про рукописні Євангелія XV–XVIII ст. О. О. Фотинський написав до збірника статті «Юрий Немирич» та «К литературной истории южнорусских апокрифов».

У другому випуску збірника, що побачив світ 1900 р., найбільшу увагу привернули статті М. М. Трипольського про волинські рукописні Євангелія XVI ст., історичний нарис про Житомир та історичні розвідки О. О. Фотинського про минуле Волині [34]. Особливу увагу критиків привернули статті О. О. Фотинського «Побратимство и чин братотворения» та «Обыкновенные люди старой Волыни: из семейной хроники двух поколений дворян Загоровских во второй половине XVI в.», написані на матеріалах давньосховища.

Предметом розгляду в першій з них стала історія появи звичаю побратимства та сприйняття його церквою на українських землях XV–XVIII ст. О. О. Фотинський прийшов до висновку, що цей звичай набув поширення і знайшов своє відображення як у побуті, так і в суспільно-політичному житті, зокрема в діяльності церковних братств. У другій статті простежено еволюцію життя двох поколінь відомої української шляхетської родини. Відгукуючись на цю працю, відомий історик О. І. Левицький писав, що на прикладі роду Загоровських можна ознайомитися з багатьма цікавими сторінками минулого краю, змалювати живі та рельєфні портрети інших волинян XVI ст. *«Но чтобы с успехом писать такие очерки, для этого, кроме природного таланта, требуется обширное, всестороннее знакомство с исторической эпохой (...). У г.*

Фотинского имеются все данные: и талант, и основательное знание истории родной ему Волыни, и необыкновенное трудолюбие». Завершуючи рецензію на *«Волынский историко-археологический сборник»*, О. І. Левицький зазначив, що *«следует признать эти издания ценными, полезными, делающими значительный вклад в сокровищницу изучения истории Волыни»* [35].

Розпорядчий комітет ВЦАТ налагодив зв'язки з Київською і Віленською комісіями для розгляду древніх актів, з Археографічним та Археологічним товариствами у Москві, з Товариством історії при Московському університеті, Київським товариством Нестора Літописця, з радою Київської духовної академії, Петербурзьким археологічним інститутом, Мінським та Кам'янець-Подільським єпархіальними історико-статистичними комітетами тощо [36].

За описом 1894 р. у Волинському єпархіальному давньосховищі старожитностей зберігалося 376 рукописів, кількасот актів і 195 стародруків [37]. Значні документальні масиви матеріалів з історії Волині зосереджувалися у Володимир-Волинському давньо-сховищі старожитностей [38], в Острозькому братстві імені Острозьких [39]. Найцінніші колекції з цих давньосховищ згодом було передано до губернського Житомира. Як видно зі звіту ВЦАТ, протягом 1894 р. у давньосховищі вели дослідницьку роботу викладач Митавської гімназії І. Гижицький, студент Московської духовної академії Ю. Тиховський, викладач однієї з Петербурзьких гімназій, колишній житомирянин В. Т. Боцяновський, викладач Волинської духовної семінарії Г. Я. Крижановський [40]. За ініціативою архієпископа Модеста член ВЦАТ Д. Полянський у 1894 р. розробив власну програму щодо складання описів церков, парафій і населених пунктів краю. За цією програмою, крім описів храмів та історії їх спорудження, передбачалося збирання даних про населення, економічне і соціальне становище мешканців, відомості про їх побут, звичаї, обряди тощо. Це була фактично перша наукова програма краєзнавчого дослідження краю [41]. Зібрані членами ВЦАТ близько тисячі церковно-парафіяльних літописів і описів містили в собі почасти унікальні відомості з різних аспектів життя краю, вони донесли до нас неповторний народний побут і традиції, які нині або забуті, або видозмінені [42]. На жаль, збереглися вони далеко не всі.

У фондах Центрального державного історичного архіву України в Києві до наших днів збереглося 427 церковнопарафіяльних літописів і описів [43]. Зокрема, 89 літописів із Заславського (Ізяславського) повіту, 85 – Старокостянтинівського, 67 – Дубнівського, 50 – Новоград-Волинського, по 15 – Житомирського і Рівненського, 12 – Луцького повітів. Окремі з них є ґрунтовними (від 30 до 100 і більше аркушів) описами з планами, схемами храмів, зображенням цінних ікон, хат, одягу, прихожан, з посиланнями на використані джерела тощо [44].

У вступі подавалися загальногеографічні відомості про населений пункт, зокрема, його географічне положення, рельєф, ґрунти, надра, клімат, річки й озера, розташування хат і вулиць тощо. Перший розділ літопису, як правило, включав відомості про історію населеного пункту: час його заснування, виникнення і походження назви, перших поселенців, перебіг основних подій. Коли поблизу села були могили, їм теж давали стислу характеристику. Ось як, наприклад, пояснюється походження назви с. Глумчі Новоград-Волинського повіту, заснованого ще за часів Київської Русі. За легендою, колись на місці села було квітуче місто, але вороги зруйнували його. Коли ж уцілілі мешканці повернулися на згарище, вони стали називати руїни Глумча, тобто руйнування, глум (тепер це село Ємільчинського району Житомирської області – М. К).

Другий розділ літописів має назву «Парафіяльний храм». У ньому докладно описується зовнішній і внутрішній вигляд храмів. Із третього розділу «Церковних притч» можна скласти уявлення про розміри угідь та церковні кошти. У розділі «Парафіяни» у багатьох літописах підкреслювалося, що, незважаючи на багатовікове іноземне поневолення, народ зберіг свої національні риси, мову, звичаї, побут.

Активно співпрацював із ВЦАТ видатний український історик В. Б. Антонович. За його завданням протягом 1897–1899 рр. О. О. Фотинський і М. М. Трипольський здійснили ряд наукових відряджень Волинню. Зокрема, до Городищенського, Дерманського, Загоровського, Корецького, Любарського, Тригірського монастирів, м. Овруча. Зібраний ними матеріал В. Б. Антонович використав у своїй фундаментальній праці «Археологическая карта Волынской губернии» [45]. За наслідками обстеження М. Трипольським і О. Фотинським пам'яток Овруча невдовзі на урядовому рівні було прийнято рішення про реставрацію унікальної пам'ятки архітектури Київської Русі – Свято-Василівської церкви.

Надзвичайно плідною була діяльність членів ВЦАТ у період підготовки XI Археологічного з'їзду, присвяченого волинським старожитностям. Спочатку з'їзд планувалося провести у Луцьку, але через транспортні проблеми (насамперед, віддаленість міста від великих центрів) його проведення перенесли до Києва. XI археологічний з'їзд відбувся 1899 р. в університеті св. Володимира. Делегатами від Волині на з'їзді були відомі краєзнавці і дослідники А. А. Волянський, С. С. Гамченко, Л. К. Житинський, М. І. Коробка, 1.1. Леонтьєв, Б. М. Прушинський, Е. Л. Руліковський, М. І. Теодорович, С. А. Уваров[46]. Від ВЦАТ делегатом був обраний О. О. Фотинський, котрий організував виставку волинських старожитностей, виступив із доповіддю, а також виконував на з'їзді обов'язки вченого секретаря секції історико-географічних і етнографічних старожитностей, на якій головував видатний український історик Д. І. Багалій [47].

Одразу після відкриття давньосховища при архієрейському подвір'ї його організаторам стало зрозуміло, що приміщення не відповідає музейним вимогам. У зв'язку з цим Церковно-археологічне товариство з 1894 р. розпочало спорудження власного будинку під музей і бібліотеку на Вільській вулиці, на ділянці, що належала Преображенському кафедральному собору. Керував спорудженням будинку настоятель цього собору, член Розпорядчого комітету ВЦАТ, відомий краєзнавець М. М. Трипольський. Планувалося до серпня 1896 р. розмістити колекцію у власному будинку, але товариство не в змозі було відшкодувати витрати на будівництво через нестачу коштів. Тому майже готовий будинок було передано в оренду Товариству опікунства про тверезість і Народній чайній. Лише на початку XX століття Давньосховище старожитностей переїхало до власного приміщення [48].

1911 р. фонди Волинського єпархіального давньосховища поновилися експонатами з Володимир-Волинського давньосховища (у т. ч. 100 рукописів, 500 стародруків). Перед першою світовою війною воно було одним з найбагатших музейних закладів України. Всі ці роки головним натхненником і душею ВЦАТ та підпорядкованого йому давньосховища був О. О. Фотинський, який вміло поєднував в одній особі як організаційні, так і наукові функції.

Його правою рукою був протоієрей М. М. Трипольський. Одночасно з професійною і громадською діяльністю Микола Миколайович займався науковою роботою, зокрема в царині церковної історії та краєзнавства. У 1878 р. він захистив дисертацію на ступінь магістра богослов'я «Уніатський митрополит Іпатій Потій та його проповідницька діяльність». Активний член Волинського губернського статистичного комітету, один із засновників ВЦАТ, М. М. Трипольський невдовзі став біля витоків організації Товариства дослідників Волині. Указом Правлячого Сенату від 17 лютого 1906 р. М. М. Трипольського за вірну службу і здобутки на просвітницькій ниві було затверджено у дворянському достоїнстві [49].

1915 р., у зв'язку з наступом німецьких військ, значна частина експонатів давньосховища була евакуйована до Харкова. Подальша їх доля трагічна. У жовтні 1941 р. під час евакуації музейних коштовностей на схід ешелон був знищений фашистами. Лише незначна частина експонатів, що вціліли, зберігається тепер у Харківському історичному музеї та Харківській науковій бібліотеці ім. В. Короленка [50]. Решта ж експонатів Давньосховища, що залишилися в Житомирі, як стверджує на підставі архівних джерел мистецтвознавець Лідія Дахненко, 1919 р. увійшла до складу Волинського науково-дослідного музею (тепер Житомирський краєзнавчий музей) [51].

До 100-річного ювілею Давньосховища науковці Житомирського краєзнавчого музею підготували виставку, провели представницьку наукову конференцію, на якій вперше за багато років гідно оцінили роль ВЦАТ у вивченні краю наприкінці XIX – на початку XX ст. [52].

Джерела та література

1. *Баженов Л. В.* Дослідження Волині в другій половині XIX на початку XX ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези Міжнародної науково-краєзнавчої конференції / Відп. редактор М. Ю. Костриця. – Житомир, 1993. – С. 11–13.
2. *Гаврилюк С. В.* Початки археологічних досліджень на Житомирщині // Житомирщина крізь призму століть: Науковий збірник / Відп. редактор М. Ю. Костриця. – Житомир, 1997. – С. 13–15.
3. *Теодорович Н.* Несколько слов к читателю // Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1899. – Т. 4: Староконстантиновский уезд. – С. 922–923.
4. *Комашко В.* Краткое описание местечка Любомирки Новоград-Волынского уезда // ВГВ. – 1854. – № 3; Його ж. Церковь и ярмарка в с. Колодяжно // ВГВ. – 1854. – № 52; Його ж. Местечко Краснополье Житомирского уезда // ВГВ. – 1855. – № 30; Його ж. Нечто о пчеловодстве в южной части Новоград-Волынского уезда // ВГВ. 1856. – № 3.
5. *Манько М. П.* Православна церква і становлення історико-краєзнавчих досліджень на Волині // Духовне відродження культури України: традиції, сучасність: Матеріали і тези науково-практичної конференції. – Рівне, 1994. – С. 200–202.
6. *Михайлюк О. Г.* Історія Волині на сторінках газети «Волынские епархиальные ведомости» // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 382.
7. *Баженов Л. В.* Аполлоній Сендульський – діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Волині // Духовне відродження культури України: традиції, сучасність: Матеріали і тези науково-практичної конференції. – Рівне, 1994. – С. 76–78.
8. *Манько М. П.* Стефан Барановський – волинський краєзнавець 2-ї половини XIX ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне: Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції / Відп. редактор М. М. Дарманський. – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, 1994. – С. 61–64.
9. *Барановский С.* Волынцы как переселенцы в Восточную Россию в эпоху Б. Хмельницкого // ВЕВ. 1874. – № 18; Його ж. Село Колодно Кременецкого уезда, памятник судеб Волыни при короле польском Сигизмунде I // ВЕВ. – 1873. – № 14; Його ж. Воспоминания о прошедшем города Кременца с 1827 по 1868 гг. // ВЕВ. – 1868. – № 27.
10. *Петров Н.* Краткие сведения о православных церквях Волынской епархии, в настоящее время не существующих // ВЕВ. – 1867. – № 2–8; Його ж. О народных праздниках в Юго-Западной России // Труды Киевской духовной академии. – 1871. – Октябрь–ноябрь–декабрь; Його ж. Южнорусские легенды // Труды Киевской духовной академии. – 1877. – Март.
11. *Батюшков П. Н.* Волынь: Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб: Общественная польза, 1888. – 288 с.
12. *Баженов Л. В.* Академік М. Петров – визначний дослідник регіональної історії Правобережної України // Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність». – К.: Рідний край, 1995. – Ч. І. – С. 57–59.
13. Что сделал П. Н. Батюшков для Юго-Западного края // Волынь. – 1892. – № 94.
14. *Баженов Л. В.* Помпеи Батюшков – знавець і організатор досліджень історії Великої Волині // Звягель древній і вічно молодий: Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Новоград-Волинський, 1995. – С. 80–83.
15. *Хойнацкий А. Ф.* Западнорусская церковная уния в ее богослужении и обрядах. – К., 1871; Його ж. Очерки из истории православной церкви и древнего благочестия на Волыни. – Житомир, 1878; Його ж. Православие на западе России в своих ближайших представителях. – М., 1878; Його ж. Почаевская Успенская Лавра. – Почаев, 1897.
16. *Четыркин Ф.* Исторический очерк Волынской духовной семинарии // ВЕВ. – 1878. – № 21; 1879. – № 20; 1881. – № 34; Його ж. Древнее Луцкое Крестовоздвиженское братство (1617–1712) // ВЕВ. 1871. – № 14; Його ж. Деятельность князя Константина Острожского в пользу православия в Юго-Западной Руси // ВЕВ. – 1872. – № 8–10; Його ж. Религиозные отношения литовско-польских королей к древней Волыни // ВЕВ. – 1874. – № 14–15; 1877. – №1, 3, 5, 7.
17. *Силюк А.* Микола Теодорович: Бібліографічний нарис // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: Матеріали IX Міжнародної історико-краєзнавчої конференції / Відп. редактор Г. В. Бондарено. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 77–79.
18. *Теодорович Н. И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: Т. І. – Почаев, 1888. – 436 с; Т. ІІ. – Почаев, 1890. – 697С; Т. ІІІ. – Почаев, 1894. – 696 с; Т. IV. – Почаев, 1899. – 934 с; Т. V. – Почаев, 1903. – 560 с.
19. *Теодорович Н. И.* Вказана праця. – Т. І. – С. 5–39.
20. *Силюк А.* Вказана праця. – С. 78.
21. *Теодорович Н. И.* Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской епархии: В память девятисотлетнего юбилея Волынской еперхии. – Почаев, 1893. – 518 с; Його ж. Город Кременец Волынской губернии: Исторический очерк. – Почаев, 1894. – 70 с; Його ж. Город Заславль Волынской губернии: Исторический очерк. – Почаев, 1894. – 50 с; Його ж. Город Староконстантинов Волынской губернии: Исторический очерк. – Почаев, 1899. – 89 с.
22. *Теодорович Н. И.* Волынская духовная семинария... с 1796 по 1900 г. – Почаев, 1901. – 1022 с.
23. *Łozowiuk I.* Bibliografia artykułów naukowych ogłoszonych w Wołyńskich Eparchialnych wiadomościach. – Równe, 1938. – 72 s.
24. *Костриця М. Ю., Жилюк С. І.* Архієпископ Модест Стрельбицький – випускник Кам'янець-Подільської семінарії // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Науковий збірник / Відп. редактор *Л. В. Баженов*. – Хмельницький: Доля, 1995. – С. 276–278.
25. *Дахненко Л. О.* Сто років Волинському єпархіальному давньосховищу // Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища / Гол. редколегії Б. А. Кругляк. – Житомир, 1993. – С. 3–6.
26. *Костриця М.* Давньосховища Волині // Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища / Гол. редколегії Б. А. Кругляк. – Житомир, 1993. – С. 7–8.
27. *Боцяновский В.* Волынское церковно-археологическое древнехранилище // ВЕВ. – 1893. – №36.
28. Волынский историко-археологический сборник. – Почаев, 1896. – Вып. І. – С. 12.
29. *Фотинский О.* Краткое описание предметов древности, пожертвованных в Волынское епархиальное древнехранилище по июль 1893 года // ВЕВ. – 1893. – № 29–32.
30. Указ Его Императорского Величества Самодержца Всероссийского, из Волынской Духовной Консистории от 15 ноября 1893 года № 753. Цитується за примірником Циркуляра № 15210, що зберігається у приватному архіві М. Ю. Костриці.
31. Волынский историко-археологический сборник. – Почаев, 1896. – Вып. І. – С. 5.
32. *Лащук Ю.* Перші музеї на Житомирщині // Народна творчість та етнографія. – 1992. – №4. – С. 30.
33. Волынский историко-археологический сборник. – Почаев, 1896. – Вып. І.
34. Волынский историко-археологический сборник. – Житомир, 1900. – Вып. II.
35. *Левицкий О.* Рецензия на «Волынский историко-археологический сборник» // Киевская старина. – 1901. – Ноябрь. – С. 108.
36. Волынский историко-археологический сборник. – Вып. І. – С. 6.
37. Там само. – С. 7–8.
38. *Василевська С. І.* З історії Володимир-Волинського древньосховища // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 408–409.
39. *Ульяновський В. І.* Краєзнавча діяльність братства ім. князів Острозьких // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей і повідомлень ІІ-ої Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1988. – Ч. ІІ. – С. 210.
40. Волынский историко-археологический сборник. – Почаев, 1896. – Вып. І. – С. 8–9.
41. *Полянский Д.* Церковно-приходская летопись на Волыни // ВЕВ. – 1884. – № 1–2. – С. 1–26; № 3. – С. 79–82; *Костриця М.* У

витоків наукового пізнання краю // Вільне слово (Житомир). – 1995. – 8, 15 груд.
42. *Баженов Л. В.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький: Доля, 1995. – С. 54–56.
43. ЦДІА України у м. Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 1–433.
44. *Баженов Л. В.* Вказана праця. – С. 54–55.
45. *Антонович В. Б.* Археологическая карта Волынской губернии. – М., 1900. – 130 с.
46. *Фотинский О.* Волынь на XI археологическом съезде в г. Киеве // ВЕВ. – 1899. – № 32.
47. *Дахненко Л.* Вказана праця. – С. 5.
48. Там само. – С. 4.
49. *Кострица М., Кондратюк Р.* Краєзнавець М. Трипольський і його нарис про Житомир // Житомирський вісник. – 1996. – 19 лип.
50. *Кот С. І.* Волинське давньосховище: слідами втрачених цінностей // Житомир в історії Волині і України: Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції / Відп. редактор М. Ю. Кострица. –Житомир, 1994. – С. 47–50.
51. *Дахненко Л.* Вказана праця. – С. 6.
52. Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського Єпархіального Давньосховища: 18–20 травня 1993 року / Відп. редактор Б. А. Кругляк. – Житомир, 1993. – 67 с.

Николай Кострица

Роль религиозного краеведения в исследовании малой Родины

Исследован вклад религиозных деятелей в развитие и становление краеведения на Волыни.
Ключевые слова: *религиозные деятели, священнослужители, краеведение, Волынь.*

Mykola Kostrytsya

Church ministers' deposit to development of area studies

It is an investigation of clerics' deposits in development and formation of Volyn area studies.
Key words: *clerics, church ministers, area studies, Volyn.*

УДК 246.1; 146.3. К-65

Олена Калінович, Юрій Коптюх (м. Переяслав-Хмельницький)

АРХІТЕКТУРА ТА ІКОНОПИС ОСТРІЙСЬКОЇ ПОКРОВСЬКОЇ ЦЕРКВИ

У статті висвітлюються архітектурні особливості Покровської церкви та подається опис найбільш цікавих сюжетів ікон, пов'язаних із Переяславщиною.
Ключові слова: *церква, архітектура, музей, ікона, хрест, святий, монастир.*

Козацька церква 1606 р., освячена в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці, перевезена на територію музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини з с. Острійки Білоцерківського р-ну Київської області. Культова споруда відноситься до так званої Придніпровської архітектурної школи народного будівництва, якій, за визначенням В. Щербаківського, притаманні величність і монументальність. Зокрема, це характерні високий нижній об'єм, вузькі вікна, відсутність декору, суворі та виразні форми. Зовні стіни від дощу захищені шалівкою, дах вкритий металом, пофарбованим у зелений колір. Дослідник дерев'яного церковного будівництва М. Драган відносить Покровську церкву до поширеного типу дерев'яної архітектури – тризрубного [1].

Церква тридільна – вона складається з трьох приміщень (бабинець + неф + вівтар) і тризрубна (основу будівлі складає четверик – прямокутний зруб із горизонтально притесаних колод). До четверика приєднано два прируби, менші зруби приєднані до головного. Західний прируб прямокутний (бабинець). Східний прируб гранчастий – вівтар.

Церква триверха, на маківках розміщено золотисті фігурні ковані хрести. Маківки бані (великої сферичної покрівлі церкви) і заломи покриті пофарбованим у зелений колір залізом. За свідченнями П. Алепського (XVII ст.), церкви в Україні вкривали білим залізом, або фарбувалися зеленою фарбою. Покровська церква була покрита залізом в автентичному середовищі у 1823 р. [2].

Під маківками розміщені глухі ліхтарі (без отворів). Ліхтарі бабинця і вівтаря встановлено на заломах (вітрилах) – це трикутні елементи покрівлі, що накривають зруб і підтримують барабан. Ліхтар нефу встановлений на баню. У Покровській церкві одна баня, встановлена на 8-гранному розміщеному на заломах барабані (уступі, утвореному комбінацією вертикальних конструкцій).

Зруб і прируби храму встановлено на дубових підвалинах. Це витесані бруси, товщі за бруси зрубу, на які й покладені. Фундаментом слугують великі кам'яні брили.

Уся церква шальована дошками. Цокольна частина виконана так званим опасанням, аби віддалити дощову воду від підвалин. За сумнівною тезою, висунутою О. Болюком, майстри церковного будівництва часто добудовували ганок, який, за словами дослідника, виконував аналогічну опасанню функцію [3]. Цей «ганок» має різні назви: зовнішня частина притвору, паперть, вестибюль тощо.

Шестикутні двері церкви відділяють зовнішню і внутрішню частину притвору. Їхня форма характерна і для старих українських хат. Особливої уваги заслуговує декорування одвірків. Церковні одвірки, як правило, спеціально виготовлялися перед закладкою стін, щоб мати з ними органічне поєднання. На одвірках вирізували дату побудови святилища, ім'я майстра, єпископа, фундатора тощо. Нині напис прочитати неможливо.

Архітектурною особливістю Покровського храму є два зовнішніх вікна у вигляді хрестів, що характерно для церков XVII ст. Одне вікно – над дверима з паперті до бабинця, друге збереглося у зовнішній частині вівтаря і орієнтоване на схід. Ці хрести мають виразну форму одного з кількох поширених типів козацьких хрестів –так званих лапчастих або субмальтійських. Є слушними слова дослідника Г. Павлуцького: «До українських дерев'яних церков не можна прикласти жодної з відомих європейських мистецькогоісторичних схем… ні готику, ні бароко. Вони самі становлять стиль, цей стиль природно випливає з будівельного матеріалу» [4].

Освітлюють церкву шість прямокутних

вікон. Усередині вони перекриті хрестами, кілька з них збереглося. Ці хрести є кованими залізними пластинами із зарубами по краях полотна, стягнутими посередині металевим обручем.

На особливу увагу заслуговує перехід з бабинця у наву, який вирішений у трапецієподібній формі і нагадує конфігурацію одвірків у церквах цього періоду. Завершення арок переходів мало плавні вирізи [5], що єднає це архітектурне вирішення з церквами Поділля [6]. Однак, за дослідженнями О. Бойка, існувала значна поліваріантність архітектурного вирішення цих переходів [7].

Щодо внутрішнього убранства Покровської церкви. За визначенням Г. Логвінова, настінні розписи в церквах вживали тільки до XVIII століття [8]. За даними Н. Андрущенко, церква була розписана 1886 року [9]. Після останньої реставрації в 2008 р. деякі елементи розпису втрачені. Характерним для церков XVII ст. було й те, що їхній внутрішній простір розкривався углиб [10].

На жаль, храмових ікон із цієї церкви не збереглося, тому нині тут експонуються ікони XIX ст. із зібрання НІЕЗ «Переяслав», які протягом багатьох років старанно збиралися співробітниками заповідника.

Особливою пошаною користувалися ікони Спасителя і Божої Матері. Зокрема, образ Покрови Пресвятої Богородиці, що мав давню традицію в народному іконописі – особливо в XVII ст., у часи національно-визвольної боротьби українського народу проти польської шляхти під проводом Богдана Хмельницького. Великою популярністю користувалися насамперед ті святі, канонічні діяння яких тісно перепліталися з народними обрядами, з вірою в силу їхнього заступництва (Святі Миколай Чудотворець, Георгій (Юрій) Змієборець, Ілля-Пророк, Параскева, Варвара).

Ікони із зображеннями цих святих, звичайно, є в Острійській Покровській церкві. Однак хотілося б зупинитися на притаманних Переяславщині нетипових сюжетах та на іконах, написаних переяславськими майстрами.

Багатофігурна ікона (с. Козинці, Переяславський повіт, XIX ст.). Розмір ікони – 72х39 см., зображення фронтальні, на повний зріст. Зліва направо зображені свв. мцц. Ірина, Тетяна, Людмила, в центрі – св. Миколай Чудотворець, праворуч від нього –постаті св. кн. Олександра Невського, св. мч. Іоанна, св. пророка Самуїла. Остання ікона написана на замовлення певного переяславського поміщика (ім'я, на жаль, невідоме) і знаходилася у сільській церкві. Такі ікони у храми дарували заможні пани-меценати (донатори), а зображали на них святих, чиї імена носили вони та члени їхньої родини.

Ікона Пресв. Богородиці Козельщанської. Образ надійшов із Переяслава від нащадків місцевого іконописця Василя Корнійовича Руденка (18… – 1933 рр.). Художник народився в с. Дем'янці Переяславського повіту. Навчався у філіалі іконописної школи в Києво-Печерській Лаврі на майстра-позолотника. У 1910-1920 рр. саме він вкривав сусальним золотом Володимирський собор. Також писав ікони [11]. Цей образ написаний ним на початку XX ст. за списком ікони Козельщанської Божої Матері. Ікона належала у XVIII ст. дружині запорізького військового писаря Сіромахи. Той у 1764 р. підписав акт остаточного приєднання Малоросії до Росії, за те був пожалуваний землями і за бажанням імператриці Єлизавети Петрівни одружився з її фрейліною, італійкою за походженням. У XIX ст., переходячи в спадок, ікона опинилась у сім'ї графа В. І. Капніста в його маєтку в с. Козельщаному Кобеляцького повіту (Полтавська єпархія). У 1881 році донька графа Капніста Марія вивихнула ногу з викривленням ступні. Ніякі лікарські засоби не могли допомогти хворій. Графиня зібралася з дочкою їхати в Москву. Перед від'їздом порадила доньці помолитися перед сімейною іконою і почистити на ній ризу. Під час молитви хвора відчула чудесне зцілення. Після цього були й інші чудотворення. У графському саду влаштували каплицю для ікони, а пізніше збудували церкву. Пошанування цього образу швидко поширилось як Полтавщиною, так і всією Росією.

Переяславський іконописець Руденко міг виготовити цю пам'ятку на замовлення. На іконі італійського письма зображено Божу Матір, в якої на колінах лежить Предвічне Немовля з хрестом у руці. Праворуч від Богородиці зображені чаша і ложечка. Навколо голів святих – великі зіркоподібні золотисті німби. Привертає увагу яскраво-червоний мафорій Богородиці, густо обсипаний зірочками. Інша назва цього сюжету – Невичерпна Благодать.

Праворуч у нефі знаходяться ікони святих, які зажили особливої пошани на Переяславщині. Це іконографічні зображення св. страстотерпців Бориса і Гліба, св. Макарія і Єфрема Переяславських, св. прпмч. Макарія Переяславського.

Ікона «Свв. Борис і Гліб». Св. благовірний князь Борис – у св. хрещенні Роман, син князя Володимира від його другої дружини Анни, гречанки. Жив у дружбі зі своїм братом Глібом. Був призначений своїм батьком на Ростовське князівство. Незадовго до своєї смерті Володимир послав Бориса з військом проти печенігів. Коли він повертався і зупинився табором над річкою Альтою біля Переяслава, до нього надійшла звістка про смерть батька. Це сталося 15 липня 1015 р. Місце Володимира зайняв Святополк, прозваний пізніше Окаянним. Дружина вмовляла Бориса піти на Київ і забрати батьків престол, але він не погодився. Натомість Святополк підіслав до нього найманих вбивць із Вишгорода. Ті закололи Бориса списами під час нічної молитви. Тіло Бориса головорізи повезли до Києва, але в дорозі виявилося, що Борис ще дихає, і варяги добили його мечами.

Гліб (у св. хрещені Давид) князював у Муромі. Був убитий біля устя річки Смядини під Смоленськом. За наказом Святополка кухар Гліба перерізав йому горло. Тіло було поховано над Дніпром. Пам'ять Гліба святкується 5 вересня, 24 липня, 2 травня (за ст. ст.) (перенесення мощів) [12].

Борис і Гліб зображуються однаково: в шапках, у кожного в руках хрест і меч. Відмінності лише у споді одягу: у Бориса він чорний, а у Гліба червоний [13].

Усі руські князі вважали святих Бориса і Гліба своїми покровителями і заступниками Руської землі. Борис і Гліб були першими руськими святими, канонізованими Руською та Візантійською Церквами. Канонізація Бориса і Гліба відбулася в 20-х роках XI ст. (1020-26 рр.), а офіційна канонізація Бориса і початок парного пошанування братів припадає на 1072 р. Тоді були відкриті мощі Бориса і засвідчена їхня нетлінність. Мощі святих спочивали у Вишгороді у церкві св. Василія. У 1239-40 рр., під час монголо-татарської навали, мощі загинули. Пам'ять святкується 24 липня, 2 травня (за ст. ст.) (перенесення мощів).

Особливо цінною і знаковою для колекції НІЕЗ „Переяслав" є ікона свв. Макарія і Єфрема Переяславських. Варто згадати їхні біографії та чини.

Ікона «Свв. Макарій і Єфрем Переяславські» (№3541). Св. Макарій народився у 1605 р. в Овручі на Волині в українській шляхетній родині Токаревських. Вихований у великій любові до Бога і православ'я, ще будучи підлітком, він вирішив присвятити своє життя церкві. Після смерті батьків став послушником Овруцького монастиря і тут прийняв чернечий постриг під ім'ям Макарій. До 1642 р. був ігуменом братського монастиря при церкві Воскресіння Христового в Кам'янці-Литовському під Гродно, поки обитель не пограбували і не захопили уніати. Потім його покликали до себе в настоятелі ченці Куп'ятицького монастиря, який він очолював до 1656 року. У 1660 р. братія Овруцького Успенського монастиря обрала Макарія своїм настоятелем. Місцеблюститель Київської митрополичої кафедри архієпископ Чернігівський Лазар Баранович затвердив вибір ченців і возвів ігумена Макарія у сан архімандрита.

Цей монастир став однією із твердинь православ'я на Волині. Розбійницькі напади на монастир здійснювали татари, католицькі місіонери намагалися обіцянками схилити ігумена і братію перейти в унію, але вони залишалися непохитними у вірі.

У 1671 р. татари спустошили Овруч. Тоді ж поляки напали на монастир, зруйнували його, а ченців розігнали. Після того, як в обителі не залишилося жодного монаха, архімандрит Макарій змушений був залишити монастир. На прохання архієпископа Лазаря Барановича гетьман П. Дорошенко звернувся до митрополита Канівського Йосипа Нелюбович-Тукальського з пропозицією призначити прп. Макарія настоятелем Канівського Успенського монастиря. У Каневі св. Макарій уславився як чудотворець, зцілюючи своїми молитвами хворих і недужих, повертаючи людей до доброчесного життя. Ченцями монастиря вівся хронопис чудес, здійснених преподобним Макарієм.

Мешканці Переяслава, буваючи у св. Макарія, просили його відвідати місто. Макарій погодився і якось прибув до Переяслава. Городяни зустріли його з великою радістю. Зберігся переказ про чудо зцілення, яке здійснив Макарій у Переяславі. До нього звернулися рідні впродовж двох років розбитого паралічем хворого, з проханням вчинити над недужим таїнство Єлеосвячення. Під час помазання святим єлеєм хворий зцілився [14].

Прп. Макарій стійко тримався православ'я і категорично відкидав усі пропозиції грекокатоликів приєднатися до унії. Щоб змусити ігумена і братію залишити монастир, польські урядовці потурали татарським загонам, дозволяючи їм здійснювати розбійницькі напади на обитель.

Загальне становище на правобережжі залишалося вкрай непевним і небезпечним. Прп. Макарій провістив майбутнє зруйнування монастиря і свою мученицьку смерть.

5 вересня 1678 р. турки увірвалися на територію монастиря. Назустріч їм вийшов сам св. Макарій у волосяниці і з хрестом у руках. Турки схопили його і почали вимагати, щоб Макарій віддав їм монастирські скарби. Мученика сікли шаблями, били нагаями, кололи списами і, нарешті, відрубали голову (за деякими даними, відірвали). Земний шлях преподобного закінчився 7 вересня 1678 р., напередодні свята Різдва Пресв. Богородиці.

Люди, які залишилися в Успенському соборі монастиря і були свідками вчинку архімандрита Макарія, вночі забрали тіло ігумена. Наступного дня турки спалили собор. Самійло Величко так написав про це: «Сподіваючись врятуватися від біди, багато канівських людей утекло і замкнулося тоді у велику кам'яну церкву старого й красного Канівського монастиря, але турки, достатньо обклавши ту церкву навколо дровами і соломою, запалили її разом з усім тим монастирем і всіх людей у церкві задушили» [15].

Коли розбирали згарище, серед обгорілих людських останків виявили не пошкоджене вогнем тіло преподобномученика у волосяниці з наперсним хрестом і хрестом у руці. Його було поховано 8 вересня на тому місці, де знаходився вівтар зруйнованого турками собору.

Після поховання тіло св. Макарія перебувало в землі 10 років. Уніати довго перешкоджали православним відбудовувати церкву, і лише у 1688 р. розпочалися відновлювальні роботи. Відкривши домовину прп. Макарія, виявили його мощі нетлінними.

Святі мощі прпмч. Макарія 13 травня 1688 р. були урочисто перенесені до Переяславської полкової церкви Воскресіння Христового. Сюди ж передали й улюблену книгу преподобномученика «Бесіди Іоанна Золотоустого на 14 послань святого апостола Павла» (Київське видання 1621-1623 рр.) з його власноручним написом на звороті сьомої сторінки: «Макарий Токаревский, Архимандрит Овручский Игумен Пинский, Купятицкий, Каневский, содержай сию книгу бесед Апостольских рукою власною» [16].

8 листопада 1713 р. мощі св. Макарія були урочисто перенесені до новозбудованої Архангело-Михайлівської церкви. Після закриття Михайлівського монастиря мощі святого преподобномученика Макарія 4 серпня 1786 р. перенесли до Вознесенського собору з хресним ходом, у супроводі духовенства, великої кількості мешканців міста й навколишніх сіл і поклали ліворуч головного іконостасу на честь Вознесіння Господнього. У 1851 р. з лівого боку собору був влаштований престол в ім'я св. прпмч. Макарія. Мощі знаходилися у гробниці біля іконостасу в ніші під розкішним балдахіном [17].

Після зведення в Черкасах великого собору св. Архістратига Михаїла 25 травня 2003 р. до цього храму були перенесені мощі св. Макарія. Там вони знаходяться і сьогодні. Частинка мощів зберігається в Переяслав-Хмельницькому Свято-Троїцькому храмі, куди вони були передані в 1998 р. Пам'ять святого вшановується 7 (20) вересня і 13 (26) травня (день перенесення мощів святого з Канева до Переяслава).

Святий Єфрем Переяславський є одним з найвидатніших представників Руської церкви 2 пол. XI ст. Він був останнім незалежним від Києва переяславським митрополитом. Народився св. Єфрем у середині 30-х рр. XI ст. Питання про його родовід остаточно не з'ясоване.

Єфрем добре зарекомендував себе при київському князеві Ізяславі і згодом почав виконувати обов'язки охоронця майна. Але його не задовольняло таке становище. Можливо, не влаштовували придворні порядки чи не склалися стосунки з Ізяславом. У січні 1062 р. Єфрем залишив княжий двір і прийняв чернечий постриг від сподвижника прп. Антонія Печерського – прп. Никона. Це стало причиною конфлікту між князем Ізяславом та Печерським монастирем. Майже одночасно з Єфремом у Печерському монастирі приймає постриг син одного з найближчих бояр князя Ізяслава – Варлаам. У цей час київський князь був у поході. Повернувшись, він обурився з приводу постригу людей, котрими дорожив, і дав волю своєму роздратуванню. Внаслідок цього Антоній іде в печери, Никон залишає Київ, ігуменом монастиря стає Варлаам, а Єфрем вирушає до Візантії.

Прибувши до Константинополя, він зупиняється в одному з найдавніших візантійських монастирів – Студійському. Там, на прохання ігумена Печерського монастиря Феодосія, який змінив Варлаама, Єфрем готував матеріали для богослужебної реформи в Печерському монастирі: підбирав книги, переписував Устав Студійського монастиря, який незабаром прийняли й інші обителі не тільки на Русі, а й усієї Східній Європи. Зібрані й переписані матеріали Єфрем передає до Києва у 1066-1067-х рр. Устав Студійського монастиря використовували в Руській церкві до середини XIV ст.

Літописець Нестор зафіксував, що Єфрем після досить тривалого періоду життя в Константинополі був посланий на Русь у якості митрополита переяславського. Близько 1085-1086 рр. митрополит Єфрем відвідує Константинополь, звідки привозить майстрів-будівельників. «Повість временних літ» повідомляє: «У сей же рік освячена була церква святого Михаїла переяславська Єфремом, тої церкви митрополитом, який спорудив її великою, бо раніше була в Переяславі митрополія, і спорядив у ній багате убрання, оздобивши її всілякими прикрасами і церковним начинням. Сей бо Єфрем був скопець, високий тілом, в ці роки багато звів споруд: докінчивши церкву св. Михаїла, він заклав також церкву св. Феодора на воротах города і св. Андрія коло церкви біля воріт, і кам'яні стіни города і кам'яну споруду бані – сього ж не було в Русі – і прикрасив город Переяславський спорудами церковними та іншими будовами» [18].

Уже в 1091 р. писемні джерела представляють Єфрема в якості найбільш авторитетного ієрарха Руської церкви. 14 серпня 1091 р. він очолює урочисте перенесення раки з мощами св. Феодосія Печерського до Печерського собору Успіння Пресв. Богородиці. Саме св. Єфрем 9 травня 1092 року запроваджує свято перенесення мощів св. Миколая Мирлікійського у Софійському соборі Києва, куди вони прибули вже при Єфремові з італійського містечка Барі.

Для запровадження свята перенесення мощів св. Миколая Чудотворця на Русі було проведено ряд заходів: перенесено мощі у Софійському соборі, Єфремом були записані свідчення нових руських чудес св. Миколая Угодника, написана «Повість про перенесення мощів св. Миколая, Мирлікійського чудотворця» і складена служба пам'яті святого.

При митрополиті Єфремі у Києві продовжувалася будівельна активність: була зведена церква св. Миколая, відбудований Софійський собор, який було освячено 4 листопада 1095 р.

У квітні 1096 р. Собором Руських єпископів було обрано нового київського митрополита – Миколая. Єфрем, зберігши за собою титул та значну частину привілеїв, повертається до Переяслава, де опиняється поруч із Володимиром Мономахом. Утворюється один із найбільш цікавих та продуктивних союзів світської і церковної влади на той час. Діяльний талановитий князь і митрополит Єфрем приступили до масштабного облаштування переяславських земель.

Митрополитом Єфремом та Володимиром Мономахом будуються Успенський храм і єпископський двір у Суздалі; у Смоленську в 1101 р. зводиться собор Успіння Пресв. Богородиці (перша кам'яна споруда в цьому краї); в Острі будується церква св. Архістратига Михаїла, залишки вівтарної частини котрої збереглися до наших днів [19].

За свідченням Києво-Печерського патерика, саме св. Єфремові належить ініціатива заснування перших на Русі лікарень при монастирях, притулків для прочан та убогих, безкоштовного лікування хворих у підвладній йому єпархії. За св. Єфрема в Переяславі почали вести історичні записи – Переяславський літопис, який пізніше увійшов до складу загальноруських літописних списків.

Помер св. прп. Єфрем Переяславський у середині 1104 р., хоча деякі дослідники називають 1098-й рік. Похований в усипальниці збудованого ним Михайлівського собору, а пізніше його мощі були перенесені до Києво-Печерської Лаври і покладені в печері прп. Антонія у Введенській церкві, де знаходяться і нині [20]. Поминають цього святого 10 лютого (18 січня за ст. ст.).

На іконі зображені святі Єфрем і Макарій в повному облаченні.

Праворуч – фронтальне ледь повернуте вправо на повний зріст зображення св. єпископа Єфрема. Він одягнений в синій сакос із червоним відворотом, прикрашений золотистими смужками, та зелений підсакосник із золотистими поручами. На голові – світло-рожева митра, яка в основі має золотистий вінець. Права рука святого піднята в благословляючому жесті, лівою він тримає

єпископський посох як символ духовної влади.

Зліва на іконі на повний зріст зображено св. Макарія Переяславського. Він одягнений у сірий підризник, блідо-рожеву фелонь із зеленим відворотом, прикрашену золотистими стрічками, синю єпитрахиль. На голові – синя митра із золотими прикрасами. В лівій руці тримає дерев'яний хрест із трилисником, права піднята в благословляючому жесті. Кольорова гама ікони небагата, композиція дещо спрощена, написана, найімовірніше, народним майстром за канонічним зразком.

На вищому художньому рівні виконана датована XIX ст. ікона святого Макарія, чудотворця із с. Віненці на Переяславщині.

Сивобородого святого зображено на повний зріст у повному облаченні: золотистий підризник, світло-блакитна фелонь, сині єпитрахиль і палиця. Поруч зі святим забрано стіл із розкритим Євангелієм. Стіл вкритий жовтокоричневою скатертиною, прикрашеною блакитною каймою і довгими крученими золотистими торочками. Права рука святого Макарія піднята в благословляючому жесті. В лівій руці – дерев'яний золотистий хрест і світложовтий трилисник. У центрі ікони на підлозі стоїть високий коричневий фігурний підсвічник з палаючою свічкою. На іконі зліва від іконостасу, на солеї позаду амвону зображено раку з мощами святого Макарія Переяславського. Вона знаходиться на престолі під розкішним балдахіном, що має форму ротонди. Світлі колони підтримують золотий кулястий купол з верхівкою-короною, з боків якої – хрест і скіпетр.

Сюжет цієї ікони відповідає свідченням про перенесення 4 серпня 1786 р. мощів св. Макарія до Вознесенського собору. Напис внизу ікони йде одним рядком церковнослов'янською мовою: «Святий преподобний мученик Макарій, Переяславський чудотворець». Тло ікони пастельних прозорих відтінків, світло ніби ллється згори від зображених біля вікна ангелів. Оскільки на іконі детально виписано раку з мощами святого, можна припустити, що цей образ є списком ікони середини XIX ст. з Вознесенського собору м. Переяслава, де стояли мощі святого.

Переходячи до загальних висновків, слід зазначити, що на сьогодні надзвичайної актуальності набуває питання дослідження і фіксування архітектоніки культових споруд, особливо XVII-XVIII ст. Справа в тім, що внаслідок ремонтів [21] значна кількість архаїчних елементів втрачена. На жаль, ця традиція частково поширюється на пам'ятки національного значення, які знаходяться у скансенах. У той же час саме ці елементи дають змогу найточніше реконструювати генезис архітектурних особливостей певних хронологічних періодів.

Закономірним тож видається і питання відтворення внутрішнього оздоблення православних церков, адже багатосюжетні ікони є невід'ємною складовою інтер'єрів культових споруд.

Джерела та література

1. *Драган М.* Українські дерев'яні церкви: ґенеза і розвій форм. – Львів., 1937. – Ч.1. – С. 43.
2. *Андрущенко Н.* Село Острійки: з історичної та духовної спадщини. Історичний нарис. – Біла Церква: Видавець П. Шонківський. – 2005. – С. 13.
3. *Болюк О.* Інтер'єр дерев'яних церков: порівняльний мистецтвознавчий аспект // Історія релігії в Україні. – 2005. – С. 539.
4. *Павлуцкий Г.* Древности Украины. – К., 1905.
5. *Мокрий В.* Церква в житті українців. – Львів, Краків, Париж, – 1993. – С. 56.
6. *Сецинский Е.* Южноруское церковное зодчество. – Каменец-Подольский., 1907.
7. *Бойко О.* Проекти реставрації церков Київської області: за архівними матеріалами інституту // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Ч. 8. – 1997. – С. 93-110.
8. *Таранушенко С.* Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. – К.: Будівельник, 1976. – С. 5.
9. *Андрущенко Н.* Село Острійки: з історичної та духовної спадщини. Історичний нарис. – Біла Церква.: Видавець П. Шонківський. – 2005. – С.13.
10. *Тихонова М.* Інтер'єр запорозької церкви XVII століття на прикладі Покровського храму нової Січі // Історія релігії в Україні. – Кн. ІІ. – 2005. – С. 791.
11. *Набок Л.* Малярня Вознесенського монастиря та переяславські іконописці // Могилянські читання. – К.: Фенікс, 2006. – С. 375-380.
12. *Дублянський А.* Українські святі. – Мюнхен, 1962. – С. 36-37
13. *Срезневский И.* Сказание о Борисе и Глебе. – СПб., 1860.; Лихачев Н. Лицевое житие святых благоверных князей Бориса и Глеба по рукописи конца XV столетия. – СПб., 1907.; Алековский М. Русские Глебоборисовские энколпионы 1072-1150 годов // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. – М., 1972. – С. 120-122; Хлебов Г. Житийная икона Бориса и Глеба из Мурома // Памятники культуры. Новые открытия. – Л., 1984; Богословский С. Святые князья Борис и Глеб в древнерусской литературе // Университетские известия. – 1915. – №11-12. – С. 1-16; 1916. – №5-6.– С. 65-96; 1916. – №7-8. – С. 97-128; 1916. – №9-10. – С. 129-144; 1914. – №1-2. – С. 145-168.
14. Житие святого преподобномученика Макария, архимандрита Овручского, Переяславского чудотворца. – К., 1888. – 31с.
15. *Сецинский Е.* Южноруское церковное зодчество. – Каменец-Подольский., 1907.
16. Вознесенская церковь в городе Переяславе // Полтавские епархиальные ведомости. - № 15 (часть неоф.). – 1868. – С. 347-392.
17. Там само.
18. Див. докл.: Бузян Г., Набок Л., Роздобудько М., Тетеря Д. Нариси з історії давнього Переяслава. – К., 2007.
19. *Коринный М.* Переяславская земля Х – 1 пол. XIII века. – К., 1992. – С. 118.
20. Див. докл.: Бузян Г., Набок Л., Роздобудько М., Тетеря Д. Нариси з історії давнього Переяслава. – К., 2007.
21. У середньому у дожовтневий період церкви капітально перебудовувалися раз на 20-30 років.

Юрий Коптюх, Елена Калинович

Архитектура и иконопись острийской Покровской церкви

В статье освещаются архитектурные особенности Покровской церкви и дано описание наиболее интересных сюжетов икон, связанных с Переяславщиной.

Ключевые слова: *церковь, архитектура, музей, икона, крест, святой, монастырь*

Yurij Koptuh, Olena Kalynovych

Architecture and icon painting of Ostriyki` Intercession Church

The article deals with the features of architecture of Intercession Church and most interesting subjects of icons, which connected with Pereyaslav region.

Keywords: *church, architecture, museum, icon, cross, saint, monastery.*

III
КРАЄЗНАВСТВО В ОСОБАХ

УДК – 930.1 (477) (092)

Людмила Алексашкіна (м. Черкаси)

ВНЕСОК ІСТОРИКА Д. І . ЯВОРНИЦЬКОГО В ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

У статті аналізується науково-організаційна діяльність видатного українського вченого і громадського діяча Д. І Яворницького (1855-1940) в галузі історичного краєзнавства. Висвітлено краєзнавчу діяльність вченого на ниві української науки.

Ключові слова: *Д. І .Яворницький, краєзнавство, козацтво, Південна Україна.*

У розбудові Української незалежної держави чи не найважливішу роль відіграє формування національної самосвідомості та історичної пам'яті українського народу. В їх реалізації суттєвим науково-пізнавальним та виховним чинником виступає історичне краєзнавство – вивчення рідного краю. Високі поняття «батьківщина» і «національна гідність» починаються саме зі знання своєї «малої батьківщини», історії села чи міста і передаються з покоління в покоління. Почуття любові до України, глибока повага до вікових народних традицій – невичерпні джерела духовності, моральності та культури сучасної людини.

Саме ці якості були притаманні видатному українському історику, археологу, етнографу, археографу, краєзнавцю та громадському діячу Дмитру Івановичу Яворницькому (1855-1940). Він посідає чільне місце в культурному просторі нашого народу. Учений зібрав величезний фактаж, котрий і сьогодні слугує історикам та краєзнавцям, вперше опубліковані саме ним матеріали з історії козацтва актуальні й нині.

Життя Д. Яворницького було насиченим і багатогранним, і численні ґрунтовні дослідження не охоплюють всю його повноту. Усе ще малодослідженою, зокрема, залишається участь Д. Яворницького в краєзнавчому русі. Праці І. Гапусенка, М. Шубравської, І. Шаповала, М. Ковальського, С. Абросимової, Г. Швидько та роботи таких науковців, як Ю. Мицик, О. Журба, М. Чабан, А. Черненко, А. Ситник, А. Болебрух, В. Лазебник, Т. Липовська тощо присвя-

чено Д. Яворницькому як збирачеві, охоронцю й примножувачу пам'яток духовної і матеріа-льної культури, глибокому знавцю і шанувальнику історії рідного краю [1]. І Національна спілка краєзнавців України заснувала премію саме його імені [2].

Дана публікація, звісно, не претендує на вичерпне дослідження ролі Д. Яворницького в краєзнавчому русі, однак ліквідує певні недоробки.

У руслі історичної науки та краєзнавства великим «козацьким материком» протягом 80-90-х років XIX – початку XX ст. була науково-краєзнавча діяльність Д. Яворницького. Золотою сторінкою українського крає-знавства називають його подвижницьке і найвищою мірою комплексне – географічно-топографічне й історико-археологічне, фольклористично-етнографічне – дослідження території і пам'яток запорозького козацтва. У передмові до першого видання своєї славнозвісної «Истории запорожских козаков» він віддав данину вдячної пам'яті своєму батькові, родині, під чиїм впливом полюбив запорозьку старовину: «Враження дитинства були настільки міцними, що спонукали автора, вже у зрілому віці, спочатку до піших походів, а згодом до поїздок по запорозьких урочищах; поїздки ці повторювалися рік у рік і врешті стали для нього такими ж необхідними, як необхідні людині їжа, питво й повітря» [3]. Головний науковий інтерес Д.Яворницького – історія запорозького козацтва – спрямував вченого на комплексне дослідження тих територій, де свого часу розташовувалася Запорозька Січ [4]. Як писав видатний український радянський поет-академік М. Рильський: «Це був учений діяч з дуже широким колом інтересів: історик, археолог, фольклорист, етнограф, лексикограф, письменник-прозаїк, що пробував свою силу у віршуванні. Але в центрі уваги була історія Запоріжжя, в яку він був просто закоханий» [5].

Починаючи з 1883 р., протягом багатьох років Д. Яворницький мандрував теренами передусім Катеринославської, Херсонської, Таврійської та Полтавської губерній, розшукував запорозькі старожитності, здійснював топографічні та археологічні розвідки, записував від місцевих старожилів народні пісні, легенди, прислів'я про козацьку давнину. У приватних колекціях нащадків запорозької старшини, передусім Лівобережжя, а також в церквах та монастирях Катеринославщини він знаходив пам'ятки козацької старовини та інші раритети.

Особливо активні й плідні дослідження вчений розпочав на Катеринославщині – в самому серці колишнього Запорожжя. У тамтешніх курганах, приватних колекціях та архівах зберігалися залишки старовини, а місцеві жителі переказували легендарне минуле степових лицарів. Зародження наукових інтересів Д. Яворницького розпочалося зі знайомства з представниками місцевої інтелектуальної та соціальної еліти. Ті добре знали рідний край, радили, консультували і навіть помагали вченому грішми, знайомили з місцевими старожилами. Власники маєтків давали Яворницькому змогу проводити краєзнавчі дослідження та археологічні розкопки на своїх землях, досліджувати їхні колекції, користуватися родинними архівами й бібліотеками [6].

Учений не тільки потужно наближав до себе людей, але й активно залучав їх у коло своїх наукових інтересів. Тісно співпрацював Д. Яворницький у кін. 20-х – на поч. 30-х рр. XX ст. із сільськими вчителями В. Соляником (краєзнавцем, археологом, художником, співробітником Дніпропетровського історичного музею, учасником комплексної наукової експедиції на Дніпрогесі) та краєзнавцем, просвітянином, громадським діячем М. Лояном. Вітаючи Яворницького з 70-річчям, В. Соляник зазначав: «Бажаю Вам мати ще силу для продовження великої роботи, яку Ви дали вже в скарб науки по вивченню нашого краю» [7]. У книзі спогадів «Таромські зошити» М. Лоян згадує про вченого як допитливого історика-краєзнавця: «...Яворницький розшукав та розкопав всі помітні могили на Катеринославщині та за її межами... Оскільки професор викопував золото та різні коштовні речі, його вважали дуже багатою людиною, але всі його скарби висіли на стінах та лежали в шафах його дітища, його гордості – історичного музею. «Все, що зробив народ, не повинно лежати в землі. Старовину необхідно вивчати й зберігати для людей – казав професор» [8].

Значення праці дослідника яскраво визначив селянин із Катеринославщини А.Верж-бицький: «Знаючи трошки Вас, а більше ту енергію, з якою Ви одшукуєте та збираєте шматочки нашої старовини, хочеться допомогти Вам...». Майже в кожній волості, в

історичних селах на теренах колишніх запорозьких вольностей були у Д. Яворницького помічники, завдяки яким вдалося за короткий час зібрати багато унікальних пам'яток. Ще влітку 1884 р. Д.Яворницький звернувся через газету «Днепр» до населення Катеринославщини з проханням надсилати йому всі матеріали, що стосуються історії козацтва. Береславський землевласник І. Блажков надав ученому детальний опис своєї місцевості, а легенду, яку він розповів історикові стосовно походження прізвища запорожця Шила, Д.Яворницький використав у «Истории запорожских козаков». Службовець О. Васильєв, який допомагав йому в топографічних дослідах, свою допомогу пояснював потребою реалізувати себе в науковій галузі, прагненням «пока жив, хотя крупинку внесть в общее сведение какой бы то ни было науки, чтобы умирая, сознать и почувствовать – недаром жил, недаром землю бременил» [9,10].

Знаковим для Д.Яворницького виявилося знайомство з «Колумбом» Придніпров'я, підприємцем, меценатом, краєзнавцем і колекціонером О. М. Полем (1832-1890), приватний музей якого Д.Яворницький вважав одним із найкращих в Україні й пам'ятки якого він використовував у своїх дослідженнях [11,12].

Найближчим же головній справі життя Д. Яворницького став сільський учитель із Катеринославщини Я. П. Новицький (1847-1925). Цей «Колумб Запорозької Січі» був дійсним членом Південно-Західного (Київського) відділу Російського географічного товариства та Харківського історико-філологічного товариства [13]. Великий знавець місцевого краю, Я. Новицький прислужився Д. Яворницькому в історико-географічному вивченні регіону. Ще більше зміцніла їхня дружба і творча співпраця, коли Яворницький 1905 р. остаточно переїхав до Катеринослава, де обіймав посаду директора музею ім. О. М. Поля. Я.Новицький особливо посприяв у формуванні музейного зібрання пам'ятками запорозької старовини. Крім того, вони співпрацювали в Катеринославській губернській архівній комісії, що була місцевим історичним товариством, й активно друкувалися в її «Летописи» [14].

Перш ніж взятися за висвітлення історичної долі запорозького козацтва, Д. Яворницький, за його ж словами, «много раз объезжал места бывших Сичей, много раз плавал по Днепру, спускался через пороги, осматривал острова, балки, леса, шляхи; вместе с этим посещал кладбища, изучал церковные древности, записывал козацкие песни, народные предания, вскрывал погребальные курганы и обозревал все, более или менее значительные частные и общественные собрания запорожских древностей» [15]. Це висловлювання пояснює прихильність молодого вченого до твердження одного з патріархів української історіографії М. Костомарова, що історію слід вивчати не тільки за друкованими джерелами, а й за народними переказами, піснями, етнографічними пам'ятками [16].

Ще студентом історико-філологічного факультету Харківського університету Д. Яворницький утвердив своє життєве покликання – присвятити творчі зусилля рідному краю. Вивчивши всі наявні друковані та писемні джерела і зіставивши їх із першими польовими матеріалами, добутими ним під час експедиційних виїздів на місця Запорозької Січі в 1881-1882 роках, дослідник зрозумів, якими мізерними були тогочасні знання історії земель українського козацтва на тлі величі світу, що відкрився йому в знайдених пам'ятках історії та народної творчості [17]. Тоді ж особливо підтримував і високо поціновував збирацьку діяльність Д. Яворницького відомий історик Д. Дорошенко. Він підкреслював, що «вага і значення праці Яворницького не в цих загальних курсах і статтях, а в зібранні величезного топо-графічного й етнографічного та археологічного матеріалу, що мусить служити підставою для студій майбутнього історика Запорожжя. Зібрання й упорядкування цього матеріалу – то найбільша заслуга Яворницького в історіографії Запорожжя» [18].

Працюючи в різних навчальних закладах Петербургу, Д. Яворницький переважну більшість свого часу віддає осмисленню та оформленню знайдених під час запорозьких мандрівок та експедицій матеріалів. Виходять друком його яскраві краєзнавчі праці. «Количество и порядок Запорожских сечей с топографическим очерком Запорожья» (1884), приміром, вміщувала географічний опис території Запорожжя від скіфських до козацьких часів. А ще вийшли «Поїздка на Запорожжя» (1884); «Переправа через дніпровські пороги (Із «Поїздки по запорозьких урочищах»)» (1885); «Звіт про поїздку на Запорожжя» (1886); «Архівні матеріали для

історії Запорожжя» (1886); «Остров Хортица на речке Днепр» (1886); «Запорожье в остатках старины и преданиях народа: с 55-ю рисунками и 7-ю планами» (1888) [19,20]. Ця праця містить відомості історико-топографічного і краєзнавчого характеру – інформацію про виникнення та історію міст і сіл, різномовний топонімікон Південної України, систему регіональних топонімів, дослідження етимології топонімів, гідронімів, мікротопонімів і макроойконімів, дослідження біоісторіографічного характеру (про місцевих дослідників краю) [21].

Або – «Переправа через Дніпровські пороги. Опис шляху по Дніпру від Катеринослава до Олександрівська» (1888); «Про домашнє життя запорожців» (1889); «Із поїздок по колишніх запорізьких володіннях (Етнографічний нарис)» (1889); «Вольности запорожских козаков: историко-топографический очерк по истории запорожских козаков» (1890) [22]. Остання праця стала результатом постійних подорожей Запорожжям і містила детальну топографію краю. Було докладно описано кордони та їхні зміни в різні історичні часи існування вольностей Війська Запорозького Низового, клімат, рельєф, погоду, рослинний і тваринний світ, природні багатства краю, ліси, річки, їхні притоки, острови, переправи, пороги, шляхи, балки, байраки, броди, гирла рік, лиманів, заняття мешканців тощо. До цієї праці автор приклав дві карти досліджуваної території (1772 і 1779 років), а також план Катеринослава 1786 року [23].

«Історія села Фаліївки-Садової Херсонської губернії та повіту» (1892) містить значну інформацію з краєзнавства, археології, історичної географії, генеалогії, геральдики [24]; «По следам запорожцев» (1898) надає інформацію народознавчого характеру [25]. Після чергової поїздки на вольності запорозькі Д. Яворницький в одному з листів писав своєму другові Я. Новицькому: «Материалу набрал громадное количество, топографию юго-западного Запорожья вижу, как на ладони. Много везу с собой и запорожских вещей» [26].

Звинувачений у «пропаганді сепаратизму» 1892 року Д. Яворницький змушений покинути рідні краї. Його активна наукова і публіцистична діяльність перешкоджає імперській політиці. Щоб «перекрити» дослідникові запорозькі джерела, царські власті відряджають його в Середню Азію. Однак й там він не зраджує своєму професійному покликанню – досліджує територію Закаспійського й Туркестанського країв. Заглиблюючись у світ традиційної народної культури казахів, калмиків, узбеків, учений продовжує традицію українських (Т. Шевченко, П. Чубинський), польських та російських засланців. Свої спостереження та результати розвідок він виклав у «Путеводителе по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношениях» (1893) [27]. Д. Яворницький публікує у місцевій пресі статті, присвячені заснуванню Ташкента, знайомить жителів із колекцією старожитностей Акрама Аскарова, віднайденою автобіографією Тамерлана, рукописом Саттар-хана про історію Середньої Азії, розповідає про старі мечеті Самарканда. Особливу цінність мають його історико-етнографічні нотатки «По Середній Азії. Характеристики і наближення» та «Вплив Сходу на давньоруське життя» [28].

Отже, основна дослідницька проблематика Д. Яворницького належала до категорії регіональних досліджень. Це неминуче «виводило» вченого на студіювання історії місцевості, де існувало й діяло запорозьке козацтво. За визначенням І. Колесник, його дослідження набували краєзнавчого відтінку. Вивчалися питання історичного й географічного краєзнавства, місцевої генеалогії, сфрагістики, геральдики, охорони пам'яток історії та культури краю тощо. Праці історика, крім усього іншого, можна розглядати і як комплексні дослідження краєзнавчого характеру. У творчому доробку дослідника є книга та чимало статей, спеціально присвячених місцевій історії та окремим діячам Придніпров'я [29].

Переїхавши у травні 1893 р. з Ташкента до Самарканда, Д. Яворницький порушує в пресі питання про відкриття там історичного музею і бере активну участь у його створенні.

За плідну працю на ниві сходознавства й видання «Путеводителя по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношениях» Д. Яворницький був нагороджений орденом Станіслава III ступеня та Бухарською золотою зіркою III ступеня. Йому присвоюють чин колезького асесора [30,31].

Відірваний від рідного краю, Д. Яворницький все ж інтенсивно опрацьовує накопичених ним іще до заслання величезний запас

археологічних, топографічних, етнографічних, історико-архівних матеріалів. З'являються друком три томи «Истории запорожских козаков» (Т.І.-1892, Т.ІІ.-1895, Т.ІІІ.-1897) [32,33,34] – ґрунтовне монографічне дослідження історико-краєзнавчого характеру. Про те, що вчений виступив тут головно як краєзнавець, свідчать його слова з «Передмови до першого видання»: «Головним джерелом при зображенні долі Запорожжя, крім, друкованих джерел, південно-руських літописів, польських хронік та різних мемуарів, для автора служили писані документи, розкидані в багатьох місцях Росії по державних архівах та приватних сховищах (в Одесі, Києві, Катеринославі, Харкові, Москві, Петербурзі, Архангельську, Соловецькому монастирі), котрі так чи інакше стосуються життя і воєнних подвигів запорозьких козаків. Та, крім архівних матеріалів, в основу «Истории» лягло і багатолітнє вивчення автором топографії запорозького краю: вивченню топографії краю автор завжди надавав величезного значення…» [35].

Значних зусиль доклав Д.Яворницький, щоб увіковічнити пам'ять про видатних історичних осіб. Купивши в с. Капулівці землю, де поховано кошового Івана Сірка, він заснував там невеликий музей. За його ініціативою в с. Кодаках було встановлено пам'ятник гетьману Богданові Хмельницькому; зусиллями Яворницького було увічнено пам'ять про князя Святослава Ігоревича – відлито металеву дошку і встановлено її біля Ненаситецького порога [36].

Після вимушеного перебування в Середній Азії Д. Яворницький працював ще й у Варшаві, Москві, але прагнув повернутися на батьківщину. У своїх листах до друзів він писав: «Якби мене Господь виніс куди-небудь у Запорожжя, у хуторець біля Дніпрових порогів, то я був би найщасливішим у світі чоловіком», «якби можна було приліпитися чим-небудь, чи там писарем, чи там членом яким там у городі Катеринославі, – умер би і не пішов би геть з нього».

Мрія Яворницького здійснилася 1902 р. – він стає директором Катеринославського історико-археологічного музею, а пізніше членом Катеринославської вченої архівної комісії, Катеринославського наукового товариства та інших поважних наукових товариств. Музей, що його в Катеринославі заснував Д.Яворницький, зібравши у велику колекцію південноукраїнської старовини дарунки відомого мецената, археолога-аматора, краєзнавця О. Поля, став для вченого «духовною гаванню» всього подальшого життя, центром козакознавства. Згодом музей був названий його іменем. Найкращою оцінкою Д. Яворницького як популяризатора знань про рідний край є занотовані слова селян Таврійської губернії, котрі відвідали музей в 1913 р.: «Ваша виразна мова ласкаво лунала в тому будинку і, відкриваючи нам очі на любу старовину, твердим ґрунтом залягла у нашу пам'ять і роїла багато думок» [37].

Після приходу на посаду директора історико-археологічного музею Д. Яворницького краєзнавчі пошуки в Придніпров'ї набули системнішого характеру. Справу О. Поля з великим розмахом продовжив учений. На основі зібраної Катеринославським науковим товариством колекції геологічних, археологічних пам'яток та зібрання Д. Яворницького у 1902 р. створюється крайовий історико-археологічний музей. Д. Яворницький, який з 1905 р. поселяється у Катеринославі, домігся згоди Московського археологічного товариства, щоби зібрані на місцеві кошти пам'ятки не передавати до Ермітажу, а залишати в музеї.

У новому, спеціально спроектованому приміщенні (1905 р.) були археологічний, нумізматичний, природно-історичний відділи та планувався етнографічний. XIII археологічний з'їзд, що відбувся у Катеринославі з ініціативи Д. Яворницького (1905 р.), стимулював розвиток музею та збільшення його фондів [38]. Основна робота лягла на плечі Яворницького – він був і екскурсоводом, і технічним та науковим працівником, і директором. В 1910 р. побував за власний рахунок в Єгипті, Палестині, Єрусалимі, Каїрі, Гельгуні та інших містах. Ознайомившись з тамтешніми визначними пам'ятками, він вибрав за зразок для другого корпусу музею Каїрський музей. А експонати вчений планував розмістити так, як це зроблено в Стокгольмському музеї [39]. Своєю повсякчасною кропіткою працею, розумом і кмітливістю, вмілим підходом до людей різних характерів і станів Д. Яворницький досяг того, що музей за своєю впорядкованістю, кількістю та різноманітністю експонатів став одним із найкращих краєзнавчих музеїв країни [40].

У листі до відомого музейного діяча, фундатора і директора Херсонського краєзнавчого

музею В. Гошкевича Д. Яворницький писав: «Музей – це минуле, його історія, це душа, це – серце наших предків, а для нас – просторий храм, куди ми повинні входити з благоговінням, а виходити з глибокою повагою і палкою любов'ю до всього того, чим жили наші батьки, діди і прадіди й чому повинні наслідувати і навчатися усі ми і майбутні за нами покоління, поки стоїть земля і світить сонце» [41]. В листах краєзнавців і музейних діячів Д. Яворницький постає як неперевершений екскурсовод, поясненнями котрого зачаровувалися. Особливою популярністю користувалися комплексні екскурсії Яворницького – вони поєднували в собі музей з екскурсіями на дніпрові пороги. Багатьох приваблювала подорож із Д. Яворницьким, його захоплюючі розповіді-екскурсії [42].

З обранням Д. Яворницького на посаду директора музею його вплив на актуалізацію досліджень місцевої історії особливо посилився. Вчений прислужився активізації краєзнавчого руху в Україні, передусім у Придніпров'ї, завдяки численним творам, лекціям, археологічним та фольклорно-етнографічним дослідженням («експедиціям») в краї [43]. 1900 року він видав альбом «З української старовини» [44]. Музей Яворницького став центром музеєзнавства, пам'ятко-охоронної діяльності, краєзнавчих дослід-жень, камеральної та едиційної археографії, археології, етнографії, фольклористики, спеціальних історичних дисциплін [45,46].

5 жовтня 1901 р. у вступній лекції студентам Московського університету Д. Яворницький відзначив ряд праць істориків про Україну і підкреслив: «Ми усе ж надто бідні спеціальними працями з історії Малої Росії, а разом із тим і з історії малоросійського козацтва». Тому в Катеринославі вчений щороку здійснював нові й нові експедиції місцями запорозького краю та в ближні і дальні губернії – адже історичні діяння козаків сягали навіть дуже далеких від Придніпров'я куточків України [47].

Лекції, які читав Д. Яворницький майже протягом 60-ти років, здобули велику популярність і привернули численну аудиторію слухачів. Вони мали змогу уявити «в усіх дрібницях» життя запорозького козацтва. Цьому сприяли глибокі (до тонкощів) знання предмету дослідження, феноменальна пам'ять, музична і акторська обдарованість, вміння відтворити яскраві образи минулого, соковита мова [48]. Працюючи в університеті, вчений завжди залучав студентство до роботи, прищеплював молодому поколінню любов до історії свого народу, до історії рідного краю [49].

Міська дума Катеринослава у вересні 1904 р. створила особливу комісію задля комплексного впорядкування топонімів Катеринослава. На засіданні комісії кандидатуру Д. Яворницького було запропоновано до її складу для проведення конкурсу з перейменування назв вулиць, провулків та площ. Сам список із новими назвами вулиць складав Д. Яворницький і 1906 р. запропонував на розгляд комісії [50].

«Планы части реки Днепра 1779 и 1780 гг.» Д. Яворницький видав у 1905 р., справедливо вважаючи, що це «в своем роде единственный и потому незаменимый матерьял для историка и топографа... бывшего Запорожского края». Картографічним джерелам України вчений присвятив свою доповідь на секції історичної географії та етнографії XIII Археологічного з'їзду, що проходив у Катеринославі. Проведення такого з'їзду і послугувало значним стимулом для розвитку етнографічних і краєзнавчих розвідок на Україні. А вивчення археологічних пам'яток було одним із важливих напрямків історичного краєзнавства [51].

Особисто побувавши на місцях усіх Січей, Д. Яворницький виконав історико-географічний опис усієї території Запорозької Січі, дав ґрунтовну характеристику залишків її столиць – восьми Січей. Він ретельно зафіксував їх так, який вони мали вигляд через понад сторіччя після скасування запорозької вольниці царським урядом у 1775 р. Цінним джерелом для історії української музеології стала його праця «Каталог Екатеринославского областного музея им. О. М. Поля» (1910).

В Українській державі в травні 1918 р. було введено діловодство українською мовою. На великих залізничних станціях створювалися курси з вивчення української мови для залізничників. У червні 1918 р. Д. Яворницький отримав листа від Головної ради Української залізничної спілки Запорізької залізниці з проханням посприяти заміні російських назв станцій українськими з урахуванням історичних подій краю [52].

В умовах більшовицької влади в 20-х – на початку 30-х років XX ст. Д. Яворницький продовжував науково-краєзнавчу роботу. Однак надто скоро з'ясувалося: царська деспотія була «вольницею» порівняно з «найдемократичнішим у світі суспільством», оскільки в ньому стало неможливим будь-яке об'єктивне дослідження. Особливо джерел «українського буржуазного націоналізму», якими, як вважалося, переповнена історія запорозького козацтва. Становлення історичної науки взагалі та історичного краєзнавства як її складової частини відбувалося в умовах гострої ідеологічної боротьби [53].

У той час для створення і підтримки наукових контактів створювалися дослідницькі кафедри у вищих навчальних закладах різних регіонів України. Науково-дослідна кафедра українознавства у Катеринославі була створена однією з перших в Україні – у 1921 р. й одразу стала «дітищем» Д. Яворницького. Пріоритетами її діяльності були визначені підготовка наукових співробітників, проблеми українознавства в регіональному масштабі, краєзнавство. А ще питання місцевої історії, України, світу, етнографії, археології. План роботи 1-ї секції кафедри містив положення про «Вивчення й описання пам'ятників матеріальної культури краю, особливо пам'ятників Запоріжжя» [54].

Тематика історичних досліджень кафедри формувалася Д. Яворницьким. У перші роки він підготував до друку «Курс історії місцевого краю» (від найдавніших часів до кінця XV ст.) та працював над архівними документами з історії XVIII ст., на підставі яких розробляв тему «Колонізування колишніх північних окраїн вольностей запорозького козацтва». Одночасно з цим вчений також читав курс лекцій «Джерела до історії запорозьких козаків». Свій багатий досвід Д. Яворницький виклав у доповіді «Як збирали та як потрібно збирати етнографічний матеріал по селах України», прочитаній у ВУАН. Тож козацька й краєзнавча тематики були провідними темами досліджень на кафедрі і – без будь-якого утиску – науковими студіями провідних працівників. Д. Яворницький дійсно багато зробив, щоб краєзнавство зайняло належне місце у навчально-виховному процесі Інституту народної освіти [55,56].

1924 року Одеська комісія з краєзнавства при Українській академії наук обрала Д. Яворницького дійсним членом археологічної секції. Тоді ж учений був обраний членом-кореспондентом Академії наук [57].

У травні 1925 р. в Харкові відбулася Перша всеукраїнська краєзнавча конференція. На цьому представницькому зібранні з ініціативи Д. Багалія, Д. Яворницького, В. Пилипенка, М. Шарлеманя, М. Яворського, О. Янати, М. Криворотченка й інших шанованих діячів української науки й культури було утворено Український комітет краєзнавства (УКК) – першу централізовану державну інституцію, що об'єднала творчий потенціал чисельного загалу дослідників і літописців рідного краю.

Протягом 1927-1932 рр. Д. Яворницький очолював комплексну науково-дослідну експедицію під час спорудження Дніпрогесу. Вчений був не просто номінальним керівником експедиції, а й сам брав у ній безпосередню участь. Він вказував місця, які слід сфотографувати, розкопував могили, робив етнографічне обстеження сіл, жив у польових умовах [58]. Експедиція вивчала узбережжя Дніпра, проводила розкопки на островах та в інших місцях, що підлягали затопленню.

Учений надавав величезного значення роботі Дніпровської експедиції з розшуків і врятування від затоплення цінних для науки та історичної пам'яті скарбів запорозького козацтва, Київської Русі, античного світу і найдавніших періодів історії людства. До музею надійшло близько 40 тис. пам'яток. Загострюючи питання про збільшення асигнувань на розкопки, Д. Яворницький писав у своєму поданні до уряду: «Тільки тоді будуть вийняті з глибини води та з надрів землі великі наукові скарби, занадто коштовні не тільки для нашої рідної науки, а й для науки всього світу» [59]. Унікальною географічною працею вченого можна вважати детальний опис порогів Дніпра, що їх поглинули води внаслідок будівництва греблі, – «Дніпрові пороги. Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом» (1928) [60,61].

Саме з цієї експедиції почав діяти і діє досі закон про обов'язкове науково-археологічне вивчення території, на якій планується велике будівництво або ж меліоративні роботи. Ініціатором виступив Д. Яворницький і домігся від уряду УРСР його ухвалення, бо йшлося передовсім про Південь України, куди входили і землі Запорозької Січі. Відомства відтоді не мають права розпочинати будівельні або меліоративні роботи, доки не буде археологічно вивчена місцевість [62].

Продовжуючи археографічні традиції,

1929 р. Д. Яворницький надрукував свою останню збірку документів «До історії Степової України» [63]. Цей труд, опрацьований ученим в архіві казенної палати Катеринослава, змальовує історичні події краю від першої чверті XVIII до початку XIX ст. У ньому зосереджена інформація про заснування причорноморських міст і сіл у колишніх козацьких вольностях та будівництво церков у слободах. Саме історико-краєзнавчий нарис «Дніпрові пороги. Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом» (1928) і збірник документів «До історії Степової України» Д. Яворницького складають науковий доробок кафедри [64].

У 1920-х роках при науково-дослідній кафедрі українознавства, яку очолював Д. Яворницький, була аспірантура. Одними із перших його аспірантів були П. Матвієвський, П. Козар, А. Новак, І. Степанів, Т. Гавриленко. Вони досліджували історію, краєзнавство, археологію, етнографію і фольклор [65].

В останні роки життя Д. Яворницький збирав і впорядковував багатющий фольклорний, етнографічний і лексичний народознавчий матеріал. Одночасно з роботою в археологічній експедиції та дослідженнями на кафедрі українознавства вчений активно працював як краєзнавець. Він написав «Історію міста Катеринослава» [66](1937) – своєрідну енциклопедію одного з найбільших міст України. Вона носить виразний історико-краєзнавчий характер і містить доволі великий обсяг інформації стосовно заснування й історії Катеринослава. Видав «Історію села Фаліївки-Садової Херсонської губернії та повіту»; розкопував кургани («Близнюки», «Висока могила», «Спаська могила»); уклав археологічну карту краю після зруйнування Запорозької Січі за архівними матеріалами; підготував нарис історії Півдня України до кін. XIX ст. [67].

Таким чином, Дмитро Іванович Яворницький як неперевершений збирач і колекціонер запорозьких старожитностей і історичних пам'яток був справді одним із перших в Україні істориків-краєзнавців, організатором музейної справи, теоретиком-музеєзнавцем, етнографом, археологом. Його основна дослідницька проблематика належала до категорії регіональних досліджень, що неминуче «виводило» вченого на студіювання історії тієї місцевості, де існувало й діяло запорозьке козацтво. За визначенням І. Колесник, його дослідження набували краєзнавчого відтінку. У полі зору Д. Яворницького були питання історичного й географічного краєзнавства, місцевої генеалогії, сфрагістики, геральдики, охорони пам'яток історії та культури в краї та інші. Праці історика, крім усього іншого, можна впевнено розглядати і як комплексні дослідження краєзнавчого характеру.

У творчому доробку дослідника є книга та велика кількість статей, спеціально присвячених окремим аспектам місцевої історії там діячам Придніпров'я. Монографії, альбоми, науково-популярні видання, розвідки і статті Яворницького започаткували жанр так званої краєзнавчої або, як нині її називають, туристської літератури. Це суттєво поглиблює популяризацію рідної історії серед широких верств населення.

Поєднуючи працю посадовця зі збиранням національної старовини, охороною, зберіганням та вивченням пам'яток вітчизняної культури, Д. Яворницький пристрасно і послідовно відстоював своє кредо: збирання «предметов старины обогащает нашу науку, историю бесценными материалами, связывает нас непосредственно с нашими отдаленными предками, научает нас жизненному опыту, преподает нам уроки будущего».

Джерела та література

1. «Працюй на користь свого народу…». До 150-річчя Дмитра Яворницького: Бібліограф. покажчик / Упоряд. І. Голуб. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2005.– С. (Сер.: Дослідники рідного краю). – С.10.
2. *Швидько Г Д.* І. Яворницький і дослідження історії України в Катеринославському ІНО / З минувшини Подніпров'я. – Дніпропетровськ: „Дніп-ро“, 1995. – С.33-36.
3. Роль наукових товариств, організацій, музеїв / Дем'янчук Г.С. Українське краєзнавство: сторінки історії. – К.: «Просвіта», 2006. – С. 96.
4. *Абросимова С. Д.* І. Яворницький в соціальному контексті Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX ст. // Наддніпрянська Україна: Історичні процеси, події, постаті. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2007. – Вип. № 5. – С.22.
5. *Буряк В.* Михайло Карасьов і Дмитро Яворницький / Грані: Наук.-теорет. і громад.-політ. альм. / Ред.: С. А. Квітка; Дніпропетр. нац. ун-т. — Д., 2005. – № 5(43). – С.45.
6. *Абросимова С.* Вказ. праця. – С.22-23, 26.
7. *Луніна В. В.* С. Соляник – краєзнавець, археолог і художник з кола академіка Д. І. Яворницького / Вінницький державний педагогічний університет: Збірник наукових праць. – 2004. – Вип. № 8. – С.239-240.
8. *Шевцова З.* Життя для людей // Берегиня. – 2007. –№ 3. – С.83-85.
9. *Абросимова С. Д.* І. Яворницький: творча спадщина вченого в культурно-громадському контексті кінця XIX – початку XX століття / Наддніпрянська Україна: Історичні процеси події, постаті. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ. – 2003. – Вип. № 2. – С.112.
10. *Абросимова С. Д.* Академік Д. І. Яворницький і розвиток музейної справи в Україні (З нагоди 150-річчя Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького) // Київська старовина. – 2000. – № 1. – С.100.
11. *Абросимова С. Д.* І. Яворницький в соціальному контексті… – С.24
12. *Кочергін О. Д.* І. Яворницький і О. М. Поль: долі, пов'язані з історією Подніпров'я / Грані: Наук.-теорет. і громад.-політ. альм. / Ред.: С. А. Квітка; Дніпропетр. нац. ун-т. — Д., 2005. – N 5(43). – С.32
13. Роль наукових товариств… – С.97
14. *Абросимова С. Д.* І. Яворницький в соціальному контексті… – С.23
15. *Абросимова С. Д.* І. Яворницький: творча спадщина вченого… – С.112
16. *Абросимова С.* Академік Д. І. Яворницький… – С.99
17. Роль наукових товариств… – С.98
18. *Абросимова С.* Академік Д. І. Яворницький… – С.100
19. *Яворницький Д. І.* Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Упоряд. С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко; За заг. ред. Н. І. Капустіної. – 3-тє вид., випр. і доп. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. – Ч.І. – 312 с.
20. *Яворницький Д. І.* Назв. праця. – Ч.ІІ. – 496 с.
21. Перша монографія Д. Яворницького / Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Упоряд. С. Абросимова, Н. Василенко; За заг. ред. Н. І. Капустіної. – 3-тє вид., випр. і доп. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. – Ч.І. – С.15
22. *Яворницький Д. І.* Вольності запорозьких козаків. – Дніпропетровськ: «Січ», 2002. – 359 с.
23. *Мороз С.* Співець козацького краю (передмова) / Д. Яворницький Вольності запорозьких козаків – Дніпропетровськ: «Січ», 2002. – С.5-11.
24. *Абросимова С.* Книга Д. І. Яворницького „Історія села Фаліївки-Садової“ / Вчений-подвижник: Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д. І. Яворницького. (Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження вченого). – Дніпропетровськ, 1991. – С.46-49.
25. Роль наукових товариств… – С.98.
26. *Шубравська М. М.* Д. І. Яворницький: життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К.: «Наукова думка», 1972. – С.19.
27. Роль наукових товариств… – С.99.
28. *Кіржаєв С.*, Ульяновський В. Східні зорі академіка Д. І. Яворницького // Всесвіт. – 1992. – №3-4. – С.169.
29. *Абросимова С. Д.* І. Яворницький: творча спадщина вченого… – С.113-114.
30. *Кіржаєв С.*, Ульяновський В. Вказ. праця. – С.170.
31. *Шубравська М. М.* Вказ. праця. – С.57.
32. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків У 3 т. –Т.1. – Львів: „Світ“, 1990. – 237 с.
33. *Яворницький Д. І.* Назв. праця. – Т.2. – Львів: „Світ“, 1991. – 392 с.
34. *Яворницький Д. І.* Назв. праця. – Т.3. – Львів: „Світ“, 1992. – 456 с.
35. Роль наукових товариств… – С.100.
36. *Лавров Ф. Д.* І. Яворницький – збирач і охоронець пам'яток рідної культури // Пам'ятники України. – 1971. – № 4. – С.41.
37. Роль наукових товариств… – С.100-101.
38. Там само. – С.118.
39. *Шубравська М. М.* Вказ. праця. – С.118-119.

40. Там само. – С.132.
41. *Абросимова С*. Дмитро Іванович Яворницький: образ ученого в контексті минулого і сучасного / Грані: Наук.-теорет. і громад.-політ. альм. / Ред.: С. А. Квітка; Дніпропетр. нац. ун-т. — Д., 2005. – № 5 (43). – С.3-11.
42. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького (Від упорядників) Вип.3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / Упоряд. С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова та ін. За заг. ред. Н. І. Капустіної – Д., 2005. – С.3-8.
43. *Абросимова С. Д.* І. Яворницький: творча спадщина вченого… – С.114.
44. *Яворницький Д. І*. Із української старовини. – Київ: «Мистецтво», 2001. – 176с.
45. *Абросимова С*. Академік Д. І. Яворницький… – С.103.
46. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького… – С.3-8.
47. Роль наукових товариств… – С.101.
48. *Абросимова С*. Дмитро Іванович Яворницький: образ ученого… – С.49-56.
49. *Ф.Лавров*. Вказ. праця. – С.41.
50. *Кавун М*. Дмитро Яворницький у вирі мультикультурного Катеринослава: топонімічний проект 1906 р. як персонально-світоглядна та культурно-символічна презентація / Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2007. – Вип. 5. – С.86-90.
51. *Журба А. Д*. І. Яворницький – етнограф / Вчений-подвижник: Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д. І. Яворницького. (Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження вченого). – Дніпропетровськ, 1991. – С.44-46.
52. *Цимлякова Т*. До біографії Д. І. Яворницького / Грані: Наук.-теорет. і громад.-політ. альм. / Ред.: С. А. Квітка; Дніпропетр. нац. ун-т. — Д., 2005. – N 5(43). – С.37-41.
53. Роль наукових товариств… – С.101-102.
54. Там само. – С.172.
55. *Журба А*. Вказ. праця. – С.44-46.
56. Роль наукових товариств… – С.172.
57. *Цимлякова Т*. Вказ. праця. – С.37-41.
58. *Шубравська М. М*. Вказ. праця. – С.132-133.
59. Роль наукових товариств… – С.172-173.
60. *Яворницький Д. І*. Дніпрові пороги. – Дніпропетровськ: «Промінь», 1989. – 142 с.
61. *Абросимова С*. Академік Д. І. Яворницький… – С.103.
62. Роль наукових товариств… – С.173.
63. *Яворницький Д. І*.До історії степової України. – Дніпропетровськ: «Січ», 2004. – 444 с.
64. *С.Абросимова* Академік Д. І. Яворницький… – С.103.
65. Там само. – С.103.
66. *Яворницкий Д. И*. История города Екатеринослава. – Днепропетровск: «Проминь», 1989. – 197 с.
67. Роль наукових товариств… – С.172

Людмила Алексашкина

Вклад историка Д. И. Яворницкого в исследование и сохранение памятников казаческой епохи

В статье анализируется научно-организационная деятельность выдающегося украинского учёного и общественного деятеля Д. И. Яворницкого (1855-1940) в области исторического краеведения. Освещается краеведческая деятельность учёного на поприще украинской науки.

Ключевые слова: *Д. И. Яворницкий, краеведение, казачество, Южная Украина.*

Lyudmila Aleksashkina

The contribution of the historian D. Yavornytsky in research and preservation of monuments of the Cossack era

The article analyzes the scientific and organizational activities of prominent Ukrainian scientist

and public figure D. Yavornytsky (1855-1940) in historical study. Regional study deals with the activities of the scientist in the field of Ukrainian science.

Keywords: *D. I. Yavornytsky, study of local lore, Cossacks, South Ukraine.*

УДК 908(477.54):929

Михайло Красиков (м. Харків)

НЕПАТРІАРХАЛЬНИЙ ПАТРІАРХ (До 80-річчя І. Ю. Саратова)

Висвітлюється життєвий та творчий шлях голови Харківського відділення Національної спілки краєзнавців України, дослідника історії та культури Слобожанщини.

Ключові слова: *І. Ю. Саратов, краєзнавство, дослідження, Слобідська Україна.*

Важко (неможливо!) повірити: Саратову – 80! Хіба це його вік? Здається, час над ним не владний. Скільки його пам'ятаю (а знаю з кінця 1970-х), він завжди підтягнутий, стрункий, з молодими очима, стримано-усміхнений, врівноважений, небагатослівний, уважний та доброзичливий до співбесідника, завжди радий поділитися інформацією з тими, кому вона потрібна.

Уже понад 30 років І. Саратов очолює клуб краєзнавців при Харківській державній науковій бібліотеці імені В. Г. Короленка, з 1990 року є головою Харківського відділення Всеукраїнської спілки краєзнавців (згодом – Національної спілки краєзнавців України). Відтоді ж він – член топонімічної комісії при Харківському міськвиконкомі, має почесні нагороди, звання. Зокрема, „Заслужений працівник культури України" – за «вагомий особистий внесок у розвиток краєзнавства". А ще – грамоти і дипломи, премії. Серед останніх – премія Ради Міністрів СРСР у 1980 р. за технічні розробки; муніципальна премія у галузі краєзнавства ім. Д. Багалія 2000 року.

Його книги мріють мати на своїх полицях, либонь, усі місцеві краєзнавці, однак похвалитися власними екземплярами можуть лише одиниці. Надто мізерними є наклади цих видань – від кількох до ледве 500 примірників. Вони навіть не надходять у продаж, а розповсюджуються по бібліотеках та інших державних закладах. Це й робить їх раритетами з самого початку. І при всьому цьому їхній автор не „бронзовіє". Саратов залишається скромною людиною, його ніколи не буває «багато».

І на засіданнях клубу краєзнавців він сидить тихенько десь збоку. Однак якщо задає питання – воно доречне, виважене, серйозне, а його короткі коментарі зажди аргументовані, місткі й точні. А після засідання навколо нього завжди гуртуються охочі поспілкуватися. Зовсім не патріархальний патріарх харківського краєзнавства! Молодості його душі можуть позаздрити (і повчитись!) навіть молодші за нього на 30–40 років.

Народився Іван Юхимович Саратов 7 жовтня 1930 року у старовинному селі Стариця Вовчанського району Харківської області. Гідронімічна назва його села була знаменною для появи на світ Божий найзначнішого серед краєзнавців дослідника харківських річок! Того ж 1930 року родина переїхала до обласного центру. Закінчивши 1955 року Харківський інженерно-будівельний інститут, Іван Саратов працює інженером-гідротехніком на будівництві Червонооскільського водоймища каналу Сіверський Дінець-Донбас (1955–1956 рр.), у проектному інституті «Харківський Водоканалпроект» (1956–1970 рр.), у науково-дослідному інституті «Укрвдгео» (1970–1990 рр.). У 1970 році він захистив кандидатську дисертацію. Понад 100 наукових праць та 20 авторських свідоцтв – його внесок у розвиток гідротехніки.

Із першого року незалежності України життя Івана Юхимовича пов'язане з Харківською національною академією міського господарства. Тут він і досі працює доцентом кафедри інженерної екології міст, 5 років був деканом факультету інженерної екології.

Краєзнавством Саратов почав займатися з початку 1960-х, коли головним інженером проекту регулювання та обводнення річок Харкова курував проблеми річок у межах старого міста та гідротехнічні новобудови столиці Слобожанщини та її околиць.

Майже за півстоліття краєзнавчої діяльності Іван Юхимович без фахової історичної освіти став одним із найкращих істориків Харківщини і зробив для історичного краєзнавства більше, ніж багато хто з дипломованих спеціалістів. Досить красномовний факт: деякі праці І. Саратова виконані у співавторстві з відомим харківським знавцем геральдики Б. П. Зайцевим, а низка праць професійних істориків С. І. Посохова, О.Н. Ярмиша, В.Л.Маслійчука, В.І. Астахової та ін. вийшла з благословення редколегії, до якої входив і лідер харківських краєзнавців. До того ж, рецензентами його книг були професори А. І. Епштейн, С. М. Куделко.

Сфера краєзнавчих зацікавлень І. Ю. Саратова доволі широка. Це й дослідження малих і великих річок Харкова та області, їхньої ролі в житті місцевого населення. І спроба з'ясувати таємницю прадавніх Змієвих валів, прагнення знайти витоки річки Сальниці та місця подій „Слова о полку Ігоревім". Це й пошук відомостей про славнозвісний Муравський шлях, вивчення джерел про легендарного кошового отамана Івана Сірка та його діянь на Харківщині. І докладне студіювання історії харківських гербів та походження самої назви «Харків».

Випадково чи ні, але на обкладинках книг І. Саратова „Харківський полковник Іван Дмитрович Сірко. Історико-публіцистичний нарис" (Харків, „Майдан", 2008) та „Харьков, откуда имя твое?" (Харьков, 2009) вміщено цікаву фотографію. Автор щось пише за столом, наче на мить відірвав очі від паперів – і поглянув на нас із веселою і трохи хитруватою посмішкою. Мені ця поза і цей вираз обличчя нагадують писаря з картини „Запорожцы пишут письмо турецкому султану". В образі писаря, хто не знає, – колишній чугуєвець, теж Юхимович, Рєпін увічнив колишнього харківчанина Дмитра Яворницького. Така паралель, гадаю, символічна й знаменна.

Зміст книг Саратова значно ширший за їхні титульні назви. Справді, у книзі про харківські герби можна дізнатися багато цікавого про історію російської та української геральдику взагалі. Але ву додатку виявляємо розсипи рідкісних документів, зображень, текстів, корисних не лише для розуміння харківської геральдики, а й усієї вітчизняної історії.

«История харьковских гербов» читається, як науковий детектив! Авторові довелося не лише встановлювати точний зовнішній вигляд, приміром, першого герба (його зображення не збереглися) – він заглиблювався, чому саме таким він був. Навівши низку переконливих аналогій і непрямих доказів, краєзнавець стверджує: «Изображение натянутого лука на гербе Харькова в его полковой период было на личной печати Харьковского полковника Ивана Дмитриевича Сирко. Родовые гербы всех последующих харьковских полковников подтверждают эту версию». Так, це гіпотеза, однак поки що ніхто з професійних істориків її не спростував.

Не менш заплутана історія з походженням назви Харкова. Вже після книги Саратова з'явилися нові гіпотези науковців, навіть викладені у монографіях (мова про праці І. Россохи). Однак припущення Саратова про походження назви Харкова від назви племені чорних хорватів і досі не втратило своєї актуальності.

Як бачимо, Іван Юхимович сміливо береться за дослідження питань, які є проблематичними для сучасної історичної науки, і така відвага у виборі тем краєзнавчих студій робить честь їх авторові.

Усі книги І. Ю. Саратова науково-популярні. Монографія про герби була рекомендована МОН України як навчальний посібник, а книга про Івана Сірка 2008 р. навіть вийшла у серії „Проза Слобожанщини". Автор цих книг – людина непересічна у своєму прагненні пізнавати рідний край та його історію. Гадаю, ці книги з однаковим задоволенням читатимуть і школяр, і академік. Кожен знайде тут для себе цікаве навіть тоді, коли основний фактаж йому певним чином буде знайомий.

Чому? На це питання найкраще відповідає англійський епіграф до глави 17-ої „Гипотеза автора" у книзі „Харьков, откуда имя твое?":

…One million Hows, two million Wheres,
And seven million Whys !
Rudyard Kipling

Автор тлумачить «строчки из стихотворения известного английского поэта Р. Киплинга, где в аллегорической форме говорится, что в мире есть «... один миллион [вопросов] – „как", два миллиона [вопросов] – „где", и семь миллионов [вопросов] – „почему"».

Книги Саратова цікаві перш за все тим, що збуджують у нас оті 7 мільйонів „чому?". Автор – не такий собі самовпевнений і самовдоволений «Знайко», котрий на всі питання миттєво дає однозначну відповідь. Він – людина, котра, навіть стверджуючи щось, все одно подумки у дужках ставить благородний знак питання.

Саме тому у книзі про назву рідного міста І. Саратов сумлінно переказує всі відомі йому найфантастичніші версії. А виклад власної, докладно аргументованої гіпотези завершує характерно: «... это еще не решение волнующего всех нас вопроса, а только его постановка». Так, не на першій, а на останній сторінці – постановка питання. 255 сторінок – ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ!

Будьмо вдячні людині, котра допомагає нам ставити правильні запитання матінці-історії і рухатися вперед у пізнанні далекого минулого Слобожанщини. До якої після читання таких книг не можна не прикипіти душею.

Джерела та література

1. *Саратов И*. Харьков, откуда имя твое? – Харьков, 2009. – С. 138.
2. Там само. - С. 197.

Николай Красиков

Непатриархальный патриарх
(К 80-летию И. Ю. Саратова)

Освещается жизненный и творческий путь председателя Харьковского отделения Национального союза краеведов Украины, исследователя истории и культуры Слобожанщины.

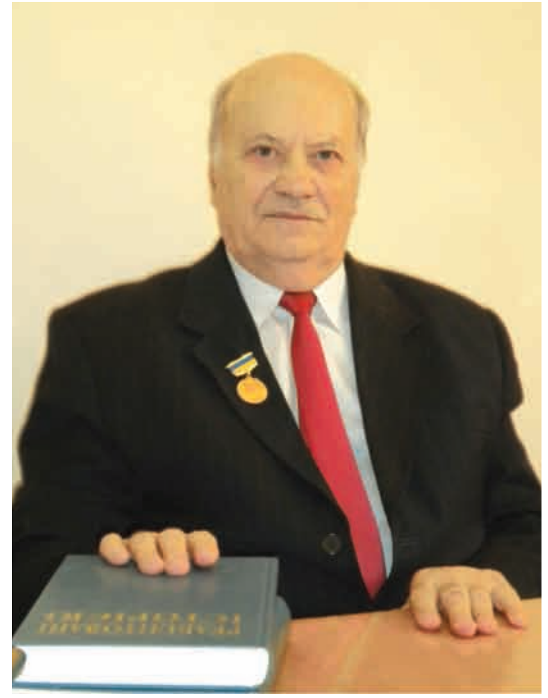
Ключевые слова: *И. Ю. Саратов, краеведение, исследования, Слободская Украина.*

Mykhaylo Krasikov

Non-Patriarchal Patriarch
(Commemorating for 80th anniversary of I. Saratov)

The author reveals the life and creative development of the chairman of the Kharkiv branch of the National Union of Ukrainian ethnographers, history researcher and culture of Slobozhanshchyna.

Key words: *I. Y. Saratov, regional studies, researches, Slobidska Ukraine*

Володимир Нікольський (м. Донецьк)

ЛІТОПИСЕЦЬ ДОНЕЦЬКОГО КРАЮ

(До 80-річного ювілею А. М. Сабіни)

Краєзнавство – наука, що базується на ентузіазмі своїх прихильників. Одним із таких є Андрій Мусійович Сабіна, 80-річчя з дня народження якого ми відзначаємо.

Народився ювіляр у трудовій сім'ї в селі Горбачево-Михайлівка на Донеччині 1 листопада 1930 року. Колгоспний бондар Мусій Парфентійович, батько Андрійка, виховував сина з повагою до сільської праці. Хлопець із раннього дитинства пас гусей і корів, вивозив сіно від комбайна, а після 9-го класу працював обліковцем рільницької бригади.

1949 року, після закінчення Моспинської середньої школи, Андрій стає студентом історичного факультету Сталінського педагогічного інституту. Після отримання диплому історика з відзнакою його направляють на курси підвищення кваліфікації викладачів історії при Київському державному університеті ім. Тараса Шевченка. У 1954–1958 рр. він працює викладачем історії у Ждановському (Маріупольському) металургійному інституті. З 1958 року життя сьогоднішнього ювіляра пов'язане з Донецьком: працює лектором, керівником курсів підвищення кваліфікації. Паралельно Андрій Мусійович викладав історію у будівельному технікумі.

Як розповідає ювіляр, любов до історії рідного краю в нього виховували викладачі педінституту, відомі історики Донеччини Д. С. Цвейбель, І. І. Колодяжний, П. Я. Мірошніченко.

Уперше таланти організатора А. М. Сабіни вповні проявилися, коли йому 1967 року запропонували посаду відповідального секретаря редколегії Донецького тому серії книг «Історія міст і сіл Української РСР». Том побачив світ 1970-го. А. М. Сабіна не тільки організовує й корегує роботу авторського =колективу – він активно пише нариси про населені пункти Донеччини. Зокрема, досліджує і пише історію селищ Благодатне (Амвросіївський район), Володарське (Володарський район), Павлівка (Мар'їнський район), міст Харцизьк та Іловайськ. Співавторами цих нарисів були, зокрема, відомі історики Донбасу, майбутні доктори наук, професори З. Г. Лихолобова, Р. Д. Лях, О. Й. Приймен-ко.

Ось що пригадує сам ювіляр: «Донецький том готували близько семи тисяч авторів. Серед них були і фахові історики-дослідники, і шкільні вчителі, й аматори-краєзнавці. Практично всі вони несли й везли свої матеріали до нас, в обласну редколегію. Я знав їх особисто. Як це споконвіку ведеться серед істориків, кожен відстоював власну концепцію історії села чи селища, міста. Кожен намагався під-креслити ті факти, які знайшов у фондах архівних сховищ. А треба було зробити не «безрозмірний» фоліант, а цілісну, обмежену за обсягом книгу. Написану єдиним стилем, наповнену перевіреним фактажем, І, що дуже важливо, – читабельну».

Після виходу донецького тому «Історії міст і сіл Української РСР» українською мовою розпочинається підготовка його перекладу російською, який виходить друком 1976 року. Отже, дев'ять років життя А. М. Сабіна присвятив єдиному широкомасштабному краєзнавчому виданню в колишньому СРСР. І сьогодні це унікальне видання під загальним керівництвом академіка П. Т. Тронька є неперевершеним зразком рідкісних краєзнавчих розвідок державного масштабу.

Наступною великою працею, в якій безпосередньо відзначився А. М. Сабіна, став двотомник «Історія робітників Донбасу». Враховуючи досвід попередньої роботи, йому пропонують посаду відповідального секретаря першого тому цього видання. 1981 р. Інститут історії Академії наук України видає цю книгу. Окрім організаційної роботи, А. М. Сабіні було доручено зібрання, систематизацію та відбір ілюстративного матеріалу до «Історії...».

Із 1 січня 1993 року А. М. Сабіну призначено відповідальним секретарем обласної редколегії донецького тому серії книг «Реабілітовані історією» та керівником робочої групи. Саме Андрієві Мусійовичу довелося комплектувати склад редколегії, до якої було включено чотирьох докторів наук, професорів Донецького національного універ-ситету, відомих краєзнавців, громадських діячів.

На першому етапі діяльності редколегією та її робочою групою було організовано створення картотеки реабілітованих жертв політичних репресій, яка сьогодні налічує понад 48 тисяч персональних карток. Паралельно проводилися наукові дослідження, що базуються на матеріалах Галузевого державного архіву Служби безпеки України та архіву тимчасового зберігання документів УСБУ в Донецькій області. Результати цієї роботи були узагальнені у вигляді статей, які склали шеститомне видання «Правда через роки...». Одним із найактивніших авторів цієї серії є наш ювіляр. У липні 2004 року виходить друком перша книга донецького тому «Реабілітовані історією». Сьогодні у цій серії вже сім книг загальним обсягом близько 470 видавничих аркушів. Готуються до друку останні дві книги. Завдяки цьому виданню тисячі людей дізналися про трагічну долю своїх дідів, батьків, матерів.

А. М. Сабіна постійно друкує результати своїх краєзнавчих досліджень у місцевій пресі. Широко відомими є його статті «Літопис рідного краю», «История земли Донецкой», «Владимир Дегтярев – шахтерский руководитель» та інші.

Одним із найважливіших факторів, що сприяли плідній роботі ювіляра, є міцна сім'я. Дружина Валентина Костянтинівна всі роки спільного життя створювала максимально придатні умови для плідної роботи чоловіка. Пройшли роки, виросли двоє синів ювіляра, подорослішали й онуки, підростає правнучка Ганнуся.

Непогамовна праця А. М. Сабіни отримала гідне визнання. Йому присвоєно звання «Заслужений працівник культури України», нагороджено орденом «Знак Пошани», почесними грамотами Кабінету Міністрів України, Донецької обласної державної адміністрації, Національної спілки краєзнавців України, Національної спілки журналістів України.

Сьогодні під орудою А. М. Сабіни колектив робочої групи продовжує роботу над восьмою та дев'ятою книгами донецького тому «Реабілітовані історією».

Від щирого серця бажаємо ювіляру міцного здоров'я, довгих років життя і творчої наснаги!

Василь Миленко (м. Пирятин)

ПРО ТИХ, ХТО ПОРУЧ

Гранки життя Григорія Бажана

80 років тому – 17 листопада 1930-го року в селі Піщане (тепер Нагірне) Решетилівського району на Полтавщині осіннє сонце по-весняному радо усміхнулося до ще одного пришельця в цей світ. У селянській родині Ганни Трохимівни та Остапа Григоровича Бажанів народився хлопчик, котрого нарекли Григорієм. Через два роки над Україною завис жахливий смерч голодомору. Слава Богу, Грицик із батьками вижили. Одинадцятиліття своє Гриник зустрів за гітлерівської окупації. Дитиною вже став хліборобом: у колгоспі «ІІІ Вирішальний» орав, сіяв, пас худобу. Г. Бажан – із травмованого незліченними кривдами та несправедливостями покоління, змалку привчений до тяжкої, хоч і совісної праці.

Ходив Гринь у школу за сім кілометрів до сусіднього села Миколаївки. (Батьки або хтось із-посеред учителів супроводжували дітей, бо на полях ще траплялися гранати, міни, снаряди, патрони.) Семирічку закінчив із похвальною грамотою, вступив до Полтавського сільськогосподарського технікуму у голодний 1947-й. Закінчив технікум зі спеціальністю агролісомеліоратора – подобалася ця професія юнакові. А ще любив літературу, полонило його українське слово.

За направленням працював у Великосорочинській МТС. Її директор Іван Вишар наставляв беручкого до роботи і тямущого молодого спеціаліста. Як прийшов для Григорія час служити в армії – опинився в Гатчині та Лузі Ленінградського військового округу. Досконало вивчив тоді матеріальну частину 122-мм гармати та 203-мм гаубиці.

1953 року молодшим лейтенантом запасу прибув додому і влаштувався працювати у Полтавську районну МТС. Як активіста районної комсомольської організації Григорія Остаповича обирають другим секретарем райкому комсомолу. Район розбудовувався, молодь із піднесенням працювала на полях і фермах. Про її трудові і приватні долі писав секретар замітки до обласної «Зорі Полтавщини» та в республіканські газети. Його дописи зацікавили керівників області, і Григорія Бажана направляють літпрацівником до Пирятинської районної газети «Вільна праця».Тоді редакторами районки були Марія Бєлих, згодом Григорій Демиденко та Григорій Куліш.

Для здобуття професійної освіти Бажана направляють вчитися на факультет журналістики до Вищої партійної школи при ЦК Компартії України. ВПШ давала вищу освіту і ґрунтовні знання майбутнім працівникам преси, радіомовлення і телебачення.

Повернувшись до Пирятина, Григорій Остапович працював заступником редактора районки, а з 1966-го – її редактором. Найголовнішим учителем Г. Бажана було реальне життя, а найвимогливішим екзаменатором – читач. Редактор умів розвивати і акумулювати цікаві ідеї співробітників і давати їм хід. Був справжнім авторитетом у колективі. Газета друкувала цікаві сторінки для жінок і про жінок «Калинонька», поетичні шпальти «Надудайська веселка». Витримували географію поданих матеріалів, аби висвітлю-валося життя всіх трудових колективів і найвіддаленіших сіл.

Григорій Остапович завжди відстоював інтереси своїх колег, газет і радіо. Радів творчим успіхам співробітників, кожному цікавому листу. «Вільна праця» була його дітищем, справою життя. Якось сказав, що газета навіть чимось на нього схожа.

Григорія Остаповича і нині поважають

пирятинці. За людяність і чесність, щедрість і душевну щирість. Чесно і безкомпромісно Григорій Бажан торував свою стежину в місцевій журналістиці понад 40 років, членом Національної спілки журналістів України – із 1958 року. Науку щирості і мудрості, доброти і працелюбства, любові до рідного слова йому дало саме життя. Робив свою справу професійно, з великою відповідальністю. А ще ж він учасник війни, трудового фронту, кавалер ордену Трудового Червоного Прапора. Почесний громадянин міста Пирятина.

Свої почуття до рідного краю Григорій Бажан висловив у книгах краєзнавчої тематики. Серед них – путівник «Пирятин», «Пирятинщина у вінку віків», «Кінцева зупинка Пирятин». У співавторстві написав дві книги «Їм крила дала Пирятинщина». Готується до друку третій том. Популярна й книга «Пирятинщина», підготовлена Г. Бажаном та М. Мельниченком. Григорій Остапович – почесний краєзнавець Національної спілки краєзнавців України. Нині працює над книгами «Левада смерті», «У краю осіннього золота», «Свято душі», «Народні умільці», туристичними путівниками. Бере активну участь у створенні 12-томної Енциклопедії Полтавщини.

Такі ось гранки життя Григорія Бажана. У ювілейний день народження хочеться побажати іменинннику доброго здоров'я, миру, благополуччя і радості.

Від хороших людей, як він, світ добрішає і світлішає.

IV
МУЗЕЙНИЦТВО В УКРАЇНІ:
ІСТОРІЯ ТА ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ

УДК 94 (477) “1920 / 1930”

Лариса Дудка (м. Ніжин)

АНТИРЕЛІГІЄЗАЦІЯ МУЗЕЇВ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЯ КУЛЬТОВИХ СПОРУД: ДВІ ПАРАЛЕЛІ НАСАДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ В КІНЦІ 1920-Х – 1930-Х РОКАХ

На основі архівних матеріалів, історичної літератури, публікацій періодичних видань досліджується участь Спілки войовничих безвірників України у залученні музеїв до антирелігійної роботи, у виникненні антирелігійних музеїв та використанні музейної діяльності в насадженні суспільству антирелігійних переконань.

***Ключові слова:** Спілка войовничих безвірників, релігія, музей, антирелігійна пропаганда.*

Наявність великої кількості конфесій, активна громадсько-політична діяльність церковних організацій, тісний взаємозв’язок релігійних та національних почуттів потребує сьогодні не лише врахування, а й суттєвого вдосконалення політичних, правових, соціальних аспектів у подальшому зростанні національної самосвідомості та консолідації українського народу. Саме тому дослідження процесу становлення державно-церковних відносин в Україні в міжвоєнний період, ролі та місця Спілки войовничих безвірників (далі – СВБ) у загальному структурованому механізмі антирелігійної політики партійно-радянських органів має значну цінність для об’єктивного відтворення історичного минулого. Водночас воно апелює до сучасності, окреслюючи визначальні орієнтири у вирішенні державно-церковних проблем сьогодення.

Антирелігійна та антицерковна політика державно-партійних органів України міжвоєнного періоду у вітчизняній історіографії ґрунтовно й різнобічно вивчена. У цілому ряді досліджень на цю тему автори так чи інакше торкаються питання ролі й місця Спілки войовничих безвірників у забезпеченні антирелігійної політики, розглядають діяльність безвірницького товариства як засіб масової атеїзації населення. У той же час окремі аспекти проблеми, зокрема ті, що стосуються змісту та форми діяльності СВБ у різних сферах тогочасного суспільного життя, потребують детального вивчення, сучасного осмислення. Саме цим і пояснюється вибір теми даного дослідницького пошуку.

Увесь подальший історичний розвиток як України, так і Радянського Союзу в цілому після приходу до влади більшовиків підтвердив: розробляючи стратегію й тактику антирелігійної роботи, комуністична партія, крім державних органів, передбачала участь у ній школи, культосвітніх установ, профспілок, громадських об’єднань. Це явно суперечило проголошеному державою принципу свободи совісті.

Не залишилася поза цим переліком і музейна діяльність. Уже існуючі і новостворені антирелігійні музеї активно використовувалися Спілкою войовничих безвірників у боротьбі з релігією, насадженням у суспільстві антирелігійних переконань.

Уперше це питання відкрито обговорювалося на засіданні Оргбюро та Секретаріату в червні 1929 р. І це не є випадковим. Важко не погодитись із твердженням В. А. Алексєєва, котрий охарактеризував саме 1929-й рік за багатьма параметрами переломним у взаємовідносинах радянської влади і церкви [1].

Коротко нагадаємо основні кроки владних структур у посиленні наступу на релігію та церкву протягом зазначеного періоду.

Уже в січні 1929 р. ЦК ВКП(б) у листі «Про заходи щодо посилення антирелігійної роботи» дав розгорнуту програму антирелігійної пропаганди. У лютому цього ж року до республіканських, крайових, обласних, губернських та окружних комітетів партії був надісланий лист такого ж змісту за підписом Л. Кагановича [2].

Із грудня 1928 р. по квітень 1929 р. згідно з постановою ЦК КП(б)У в УСРР через Спілку безвірників проводилася широка кампанія огляду безвірницької роботи. Перевіряли виконання попередніх директив; з’ясовували рівень участі в антирелігійній роботі всіх культурно-громадських організацій – профспілок, політосвітніх установ та навчальних закладів НКО, організацій ЛКСМУ, червоноармійських частин, кооперативних установ, видавництв тощо. «Притягли» до активної антирелігійної роботи й нові кадри культурних та наукових працівників [3].

8 квітня 1929 р. ухвалено сумнозвісну постанову ВЦВК і РНК РСФРР «Про релігійні організації», яка поширювала свої дії і на територію УСРР. Життєздатність релігійних організацій, товариств, приходів відтоді потрапила під сувору регламентацію державних органів. Це також суперечило Декрету 1919 р. про відокремлення церкви від держави й школи від церкви [4].

Змінами, що в 1929 р. були внесені до чинної Конституції, значно обмежувалися права віруючих та духовенства в здійсненні релігійного культу й пов’язаної із цим релігійної пропаганди [5].

1929 рік увінчався ще однією подією, яка змінила форми і методи антирелігійної роботи в бік нетерпимості, грубості й вульгарності щодо релігії та віруючих. ІІ Всесоюзний з’їзд безвірників, який відбувся у Москві з 10 по 15 червня 1929 р., відіграв вирішальну роль у формуванні організаційних структур антирелігійного руху. Враховуючи зміну тональності антирелігійної роботи в бік активізації її рішучості, жорсткості та нетерпимості, Спілка безвірників на з’їзді була перейменована в Спілку войовничих безвірників. Це відповідало меті та завданням антирелігійної роботи – остаточному знищенню релігії, церкви та повній атеїзації населення [6]. Виконуючи рішення партійних органів та безвірницьких з’їздів, СВБ починає активно залучати музеї та їхніх працівників не лише до антирелігійної пропаганди, а й до активної антирелігійної роботи.

Початківцями в музейному русі були Полтавський та Чернігівський державні музеї, які широко використовували у своїй роботі систему пересувних антирелігійних виставок. Зокрема, при Полтавському музеї ще в 1928 р. безвірницькими силами було організовано антирелігійну виставку, а в 1929 р. при музеї утворився антирелігійний кабінет. 1930 р. він реорганізувався в антирелігійний відділ, що проводив екскурсійну роботу в інших відділах [7].

На засіданні Оргбюро та Секретаріату в червні 1929 р. ухвалили рішення про розробку та реалізацію протягом наступного бюджетного року плану організації в Києві Всеукраїнського антирелігійного музею. При окружних музеях планувалось утворити антирелігійні відділи та забезпечити в них фактичне проведення антирелігійної роботи [8].

Виконуючи це розпорядження, на засіданні Секретаріату ВУЦВК 5 серпня 1929 р. було вирішено “задовольнити клопотання трудящої людності міста Києва” й передати Володимирський собор у відання народного комісаріату освіти для організації в ньому Всеукраїнського антирелігійного музею. Київський ОВК повинен був знайти кошти на утримання музею до кінця бюджетного року, а з нового року він передавався на утримання НКО [9]. Дещо раніше, у липні 1929 р., “задовольняючи прохання” Охтирського місцевого краєзнавчого музею, йому було передано колишню графську церкву [10].

3 лютого 1930 р. відбулася нарада Харківської окружної інспектури Наросвіти з питання організації антирелігійного музею у м. Харкові, що також претендував на роль все-українського значення. Музей організовувався за матеріальної підтримки всіх установ та організацій. Основні суми мали надіслати: профспілки – 3000 крб., ЦР СВБ України – 1000 крб., окружна рада СВБ – 500 крб., Всеукраїнське антиалкогольне товариство – 1000 крб.; усього потрібно було 38000 крб. Музей мав перебувати в розпорядженні Харківської окружної ради Спілки без-вірників, а методичне керівництво від-водилося органам НКО. Для нього планувалося терміново передати приміщення Свято-Духовної чи Миколаївської церкви або Різдвяного собору [11].

13 травня 1932 р. на засіданні президії ЦР СВБ було заслухано інформацію про антирелігійний музей у Красногорську, що знаходився в приміщенні колишнього Святогорського монастиря. Зваживши на величезне значення цього музею для антирелігійної роботи в Донбасі, було ухвалено перетворити його на Вседонбаський антирелігійний музей. Водночас президія затвердила кошторис необхідної музею матеріальної допомоги. Звернулися по допомогу до ВУРПС, було виділено бригаду для переобладнання й перебудови експозицій музею. Науково-методичному секторові ЦР СВБ доручено терміново організувати

зразкову виставку антирелігійного руху в Україні, щоб передати її в постійний фонд Вседонбаського музею. Керівництво музеєм узяла на себе президія Центральної ради СВБ [12].

Однією з ланок системи атеїстичного виховання мало стати Всеукраїнське музейне містечко (ВММ), яке виникло на базі Києво-Печерської лаври за розпорядженням ВУЦВК та РНК від 29 вересня 1926 року [13]. На початку 1930-х років це був найбільший в Україні заповідний комплекс, на території якого функціонував ряд музеїв, установ НКО та ВУАН. Особливо багато зусиль співробітники заповідника доклали до створення Всеукраїнського антирелігійного музею. Відповідно до рішень наради, яка відбулася при НКО УСРР 11 вересня 1929 р. за участі представників управлінь наукових та політосвітніх установ комісаріату, Всеукраїнської ради Спілки войовничих безвірників, антирелігійного підвідділу ЦК КП(б)У він розгорнув свою діяльність на базі пам'яток і установ Всеукраїнського музейного містечка та Володимирського собору [14].

Науково-дослідна робота, яку мало проводити музейне містечко, зводилася до "перегляду основних релігійних систем та їх походження, викриття їхньої експлуатаційної ролі на тлі соціальних процесів суспільства, удару по авторитету церковників, виявлення їхнього класового обличчя, соціально-побутового шкідництва, їхньої контрреволюційної суті". Для фінансування роботи музею передавалися кошти з географічного кабінету Харківського ІНО, відділу Єгипту й іудаїзму Полтавського музею, відділу Єгипту музею в Одесі та з інших музеїв України [15].

За умов активізації войовничої богоборчої політики на рубежі 1920-х - 1930-х років особливо гостро постало питання охорони та збереження пам'яток культового призначення. Незважаючи на те, що в середині 1920-х років за деякої лібералізації партійно-державної атеїстичної політики відбулося організаційне становлення пам'яткоохоронних структур та законодавче врегулювання питань охорони історико-культурної спадщини, можливості пам'яткоохоронців були дуже обмежені. Вирішувати ці питання доводилося в надзвичайно складній атмосфері спровокованої й організованої партійними та державними органами антирелігійної істерії. Спроби захистити від войовничих атеїстів шедеври культової архітектури чи культове начиння історико-мистецького значення нерідко розцінювалися як виступи на захист релігії і закінчувалися відвертим цькуванням подвижників збереження історико-культурної спадщини.

Показовим прикладом у цьому контексті є доля директора Чернігівського державного музею М. Г. Вайнштейна. Він був людиною невіруючою і напевно через переконання влаштував при музеї низку антирелігійних виставок. Водночас директор чимало зробив для організації охорони культових пам'яток Чернігівщини. Влітку 1929 р. на Чернігівському окружному з'їзді осередків Спілки безвірників М. Вайнштейн відмовився підписати папери на закриття храмів, передбачаючи їхнє подальше руйнування. Однак у відповідь голова Спілки безвірників Чернігівщини Щербатов звинуватив його «в прикритті релігії охороною пам'яток». Подібне звинувачення було висунуте і проти співробітника Чернігівського державного музею В. Г. Дроздова, який підтримав свого колегу на безвірницькому з'їзді [16]. Зрештою обидва пам'яткоохоронці змушені були виїхати з Чернігова.

З ініціативи СВБ виникають антирелігійні музеї на місцях, які часто функціонують у переобладнаних церквах і соборах. Наприклад, у Прилуках 1930 р. музей з'явився у закритій Миколаївській церкві [17]. У 1939 р. в Полтаві в приміщенні колишньої Спаської церкви за рішенням обласної ради СВБ виник обласний антирелігійний музей [18]. Подібними діями органи влади здобували не лише політико-ідеологічні дивіденди, але й матеріальний зиск.

Почин у цій справі належав не тільки безвірницькому активу, а й пам'яткоохоронним структурам. Передача вилученої з користування віруючих культової архітектури під різного роду культосвітні заклади системи НКО УСРР бачилася своєрідним вирішенням проблеми їхньої охорони. У такий спосіб пам'яткоохоронці сподівалися врятувати цінні зразки культової архітектури від руйнування. А ще – забезпечити безпосередній контроль за їх використанням у галузі органів народної освіти, державних пам'яткоохоронних структур та музеїв.

І такі сподівання не були безпідставними. Надто, коли йшлося про використання храмів під музеї – установи, співробітники яких мали досвід охорони не лише рухомих, а й нерухомих пам'яток. Як свідчать численні факти, правоохоронці прагнули передати храми саме під музеї. Для означення цього процесу О. О. Нестуля вперше використовує поняття «музеєфікація» культових споруд [19].

У 1930 р. в Чернігові місцеві пом'яткоохоронці обґрунтували ідею створення на базі Спаського цвинтаря Антирелігійного музейного містечка. Задля цього вони пропонували включити до історико-культурного заповідника Борисо-Глібський собор, П'ятницьку та Катерининську церкви. Так до 1932 р. вдалося поставити на консервацію П'ятницьку церкву, а Катерининську передати під архівосховище. Однак заповідна форма їхньої охорони так і не була запроваджена [20].

При краєзнавчих музеях відділи культів перейменовувалися на антирелігійні відділи, які теж займалися пропагандою войовничого атеїзму. Місцеві організації СВБ постійно брали участь у роботі культполітрад музеїв та громадських переглядах музейних збірок. Так музейно-виховна робота стала постійною ланкою їхньої діяльності. Безвірницький робітничий чи селянський актив поповнював кадри музейних працівників, які проходили перепідготовку при відповідних вищих навчальних закладах [21].

Так у руках владних структур музеї стали потужним інструментом ідеологічного тиску, дієвим засобом пропаганди більшовиками своїх ідей, агітації мас за їх підтримку та організатором реалізації їхніх планів і програм. Музеї та активне залучення безвірницьких сил до музейної діяльності відіграли чималу роль у формуванні громадської думки в боротьбі проти релігії, церкви та віруючих. Саме тому музейних працівників можна вважати одним з активним чинників у здійсненні державно-партійними органами антирелігійної та антицерковної політики. Ті, хто відмовлялися прийняти такий стиль роботи, зазнавали цькувань та репресій.

Водночас важко було знайти бодай одну музейну структуру, яка б оминала проблеми антирелігійної пропаганди. Котра б не знаходила на своїх виставкових площах місця для висвітлення саме тієї моделі державно-церковних відносин, яку прагнули втілити державно-партійні функціонери. За командою «згори» відбувалась «антирелігієзація» всіх існуючих музеїв, втягування їх в орбіту боротьби на «ідеологічному фронті» й наповнення новим войовничо-атеїстичним змістом. Таким чином, із суб'єктів антирелігійної пропаганди музеї ставали її об'єктами.

Прагнучи «підігнати» насаджуваний світогляд під господарсько-політичні заходи більшовиків, зробити громадян слухняними гвинтиками державного механізму, влада намагалася знищити церкву та сформувати потрібний тоталітаризмові тип бездуховності. Суттєву допомогу в цьому партійно-державним органам мала б надати, на думку більшовиків, Спілка войовничих безвірників. Вона ініціювала, організовувала та реалізовувала численні культурно-масові заходи, активно залучаючи до цього вже існуючі музеї і створюючи нові. Такі дії мали зруйнувати традиційний уклад життя, викорінити культурні звичаї та обряди українців, очистити свідомість народу від релігійних «забобонів».

Джерела та література

1. Алексеев В.А. Иллюзии и догмы. – М.: Политиздат, 1991. – С. 297.
2. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні, 1917 – 1941 рр. / НАН України, Інститут історії України.– К., 1995.– Ч.ІІ: Кінець 20-х – 1941 рр. – С. 15.
3. Центральний державний архів громадських організацій України (Далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 7, спр. 104, арк. 64 – 65.
4. О религии и церкви: Сборник высказываний классиков марксизма – ленинизма, документов КПСС и Советского государства. – М.: Политиздат, 1981. – С. 129 – 130.
5. Про релігію і атеїстичне виховання: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. вступ. ст. і примітки Б. О. Лобовика, Р.С. Приходька. – К.: Політвидав України, 1979. – С. 207 – 209.

6. Олещук Ф. Новый устав Союза Воинствующих безбожников // Антирелигиозник. – 1929. – № 7. – С. 20.
7. Панкратьєв А. Діяльність Полтавського державного музею на антирелігійному фронті // Безвірник. – 1931. – № 7-8. – С. 44–45.
8. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 125, арк. 66.
9. Центральний державний архів вищих органів влади України (Далі – ЦДАВО України), ф. 5, оп. 3, спр. 1627. – Арк. 29
10. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1627. – Арк. 25
11. ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 3, спр. 255. – Арк. 35 – 36.
12. Безвірник. – 1932. – № 11-12. – С. 28.
13. Про релігію і атеїстичне виховання: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. вступ. ст. і примітки Б. О. Лобовика, Р. С. Приходька. – К.: Політвидав України, 1979. – С.209.
14. ЦДАГО України, ф. 166, оп.6, спр. 9391, арк. 53.
15. ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 3, спр. 1099, арк. 1 – 5.
16. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3463, арк. 23.
17. Безвірник. – 1930. – № 10. – С. 35.
18. Безвірник. – 1939. – 3 вересня. – С. 4.
19. Див.: Нестуля О. О. Вказ. праця. – С. 86 - 89
20. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1483, арк 71 – 78.
21. Чергові завдання антирелігійної роботи // Безвірник. – 1931. – № 15.– С. 38.

Лариса Дудка

Антирелигиезация музеев и музеефикация культовых сооружений: две параллели насаждения советской модели государственно-церковных отношений в Украине в конце 1920-х – 1930-х годов

На основании архивных материалов, исторической литературы, публикаций периодических изданий исследуется участие Союза воинствующих безбожников Украины в привлечении музеев к антирелигиозной работе, в организации антирелигиозных музеев и использовании музейной деятельности, в насаждении обществу антирелигиозных взглядов.

Ключевые слова: *Союз воинствующих безбожников, религия, музей, антирелигиозная пропаганда.*

Larysa Dudka

Anti-religion imposition of museums and museumification of worship structure: two parallels of realization of the soviet model of state-church relations in Ukraine at the end of 1920 –1930th

On the basis of the archived materials, historical literature, participating of Union of militant atheists of Ukraine in media publications is probed in bringing in of museums to anti-religious work, in organization of anti-religious museums and use of museum activity, in society planting to anti-religious looks.

Keywords: *Union of militant atheists, religion, museum, anti-religious propaganda.*

УДК 069 (1-4) (477.41)

Надія Бойко (м. Переяслав-Хмельницький)

МУЗЕЙ-ДІОРАМА «БИТВА ЗА ДНІПРО В РАЙОНІ ПЕРЕЯСЛАВА-ХМЕЛЬНИЦЬКОГО І СТВОРЕННЯ БУКРИНСЬКОГО ПЛАЦДАРМУ ВОСЕНИ 1943 РОКУ» НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

До 35-річчя заснування та діяльності

У статті висвітлюється історія створення музею-діорами «Битва за Дніпро в районі Букринського плацдарму восени 1943 року» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Ключові слова: *музей, діорама, Дніпро, Букринський плацдарм, студія ім. М. Б. Грекова, експонат, художник.*

Лилась пожежі вулканічна лава.
Горіла хата. Ніч здавалась днем.
І захлиналась наша переправа –
через Дніпро – водою і вогнем.
Ліна Костенко

Букринський плацдарм… Клаптик землі на високому й крутому правому березі Дніпра, густо засіяний людськими кістками й осколками, рясно зрошений кров'ю.

Пам'ятна сторінка Великої Вітчизняної війни. Кривава і вогненна. Героїчна і трагічна. Велична і драматична. Оспівана в поезії й прозі. Сторінка гордості й болю, мужності і гіркоти, відваги і печалі, слави і горя. Сторінка, перегортаючи яку, довелося заплатити життями понад 250 тисяч радянських воїнів. Дорога сторінка. Безцінна і смертоносна.

Саме з Букринського плацдарму планувалося визволити столицю України – Київ. Понад місяць 3-я гвардійська танкова армія, 40-а, 27-а і 47-а армії билися на Правобережжі за кожний метр, за кожну хату, утримуючи Букринський плацдарм і намагаючись перейти в наступ. Безуспішно. Зазнавши невдачі на Букринському плацдармі, Ставка Верховного Головнокомандування прийняла рішення перегрупувати війська на Лютізький плацдарм. А Букринському плацдарму відтоді відводилася роль відволікаючого, аби забезпечити успіх на Лютізькому плацдармі. З нього й було визволено Київ 6 листопада 1943 року.

Увічнити пам'ять загиблих на Букринському плацдармі вирішив директор Переяслав-Хмельницького історичного музею Михайло Іванович Сікорський. Але як це зробити найкраще? У бронзі й граніті? Чи, можливо, засобами живопису?

Ідея створення музею-діорами виникла спонтанно. Ось як про це згадує колишній завідувач радянського відділу історичного музею Микола Петрович Палагута:

«…Наближалася визначна дата 25-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Мені як завідувачу радянського відділу історичного музею хотілося якнайповніше показати в експозиції велич подвигу радянського народу в боротьбі з фашизмом. Перебираючи у фондах музею архівні матеріали, документи, фотографії, підшивки різних газет, журналів, натрапив на показне зібрання журналів «Огонек». Гортаю сторінки, читаю, про що писали журналісти цього популярного видання у післявоєнні роки.

Раптом на розвороті одного з номерів помічаю кольорову літографію, а під нею напис: «Фрагмент діорами битви за Дніпро в районі Переяслава восени 1943 року». Її автори – група художників ордена Червоної Зірки військової студії ім. М. Б. Грекова.

Я з радістю біжу до директора М. І. Сікорського. Вирішуємо знайти сліди цієї діорами, десь же вона повинна бути. Вирішили написати листа до Москви, в Головне політичне управління Міністерства оборони СРСР.

Звідти нам повідомили, що діорама знаходиться в музеї ракетних військ і арти-лерії міста Ленінграда.

Нарешті, думаємо, поталанило. Пишемо листа в Ленінград, просимо передати це полотно нам (мовляв, навіщо експонувати діораму битви за Дніпро на Неві?). Відповідь прийшла напрочуд швидко, та не на нашу користь. Дирекція музею повідомляла, що про передачу не може бути й мови, адже завдяки діорамі музей проводить велику військово-патріотичну роботу.

Коло замкнулося. Та надія ще залишалася. У березні 1970 р. я їхав до Подольська, в Центральний архів Міністерства оборони СРСР вивчати матеріал про бойові дії батальйону капітана Г. Ш. Балаяна. Це його воїни першими в ніч із 21 на 22 вересня 1943 року форсували Дніпро в районі села Зарубинці.

І М. І. Сікорський дав мені завдання заїхати до студії ім. М. Б. Грекова і попросити написати копію тієї діорами. Для цього в розпорядженні нашого музею кошти були – 20 тисяч карбованців на придбання експонатів. У Подольському архіві я випадково зустрівся з колишнім командиром 9-го гвардійського механізованого корпусу Героєм Радянського Союзу генерал-майором К. О. Малигіним. Зустріч була зворушливою, адже ми вже зустрічалися у 1968 році, коли комкор разом зі своїми товаришами по службі, тепер ветеранами, приїздив до Зарубинців на святкування 25-річчя форсування Дніпра.

Розмова була тривалою: генерал готував книгу про бої за Дніпро і, зокрема, про бойові дії воїнів батальйону капітана Г. Ш. Балаяна. Я поділився з ним нашим наміром замовити діораму, яка змальовувала б героїзм воїнів у цій битві. Ветеран схвалив наші наміри.

Після Подольська я заїхав до московської військової студії, де зустрівся з її начальником – Анатолієм Єгоровичем Баклановим. Показав йому журнал «Огонек» і від імені дирекції нашого музею попросив виготовити нам копію діорами.

Вислухавши мене, підполковник посміхнувся і сказав, що студія копій не пише, а лише – оригінали з натури.

Що робити? З його дозволу телефоную М. І. Сікорському. Доповідаю, мовляв, так і так. «А скільки коштуватиме нове полотно?» – запитує наш директор. Керівник студії дістав свої кондуїти і після деяких підрахунків повідомив: діорама буде коштувати близько 50 тисяч карбованців. Повідомляю Сікорському і отримую від нього «добро» на замовлення: мовляв, у районі знайдемо решту грошей» [1].

Власними силами такий грандіозний проект реалізувати було неможливо, вимагалася підтримка вищого керівництва. І Сікорський поділився своїми планами у райкомі партії та райвиконкомі, де й отримав цілковите розуміння. Свята справа була схвалена, гроші на діораму пообіцяли знайти, а відкриття музею приурочити до 30-річчя Перемоги.

Приміщення для нового музею було – Вознесенський собор (1695-1700 рр.). Храм за прямим призначенням не використовувався, стояв спустошений, занедбаний, осиротілий.

М. І. Сікорський з ентузіазмом узявся втілювати цю ідею в життя. Вирушив до Москви. Йому дуже хотілося зустрітися з Петром Тарасовичем Мальцевим – автором Севасто-польської діорами «Штурм Сапун-гори. 7 травня 1944 р.» (1959 р.) та реставратором панорами Ф. Рубо «Бородінська битва» (1967 р.). За участь у відновленні панорами П. Т. Мальцев у 1968 р. був удостоєний золотої медалі ім. М. Б. Грекова.

Зустріч відбулася, і М. І. Сікорському вдалося переконати Мальцева в необхідності створення нової діорами, яка б присвячувалася героям Букринського плацдарму. П. Т. Мальцев погодився працювати попри застереження Сікорського, що платити поки що немає чим; і пообіцяв приїхати.

Слова свого дотримав. Приїхав не сам, а з Миколою Сергійовичем Присєкіним. Їх уже об'єднувала спільна робота над реставрацією панорами «Бородінська битва» і Севастопольською діорамою.

«Буквально наступного дня ми човном переправилися на правий берег Дніпра, – згадує М. П. Палагута. – Художники хотіли в натурі визначитися, з якого місця найкраще писати полотно» [2]. Митців, крім Сікорського і Палагути, супроводжували завідувач відділу етнографії Михайло Іванович Жам та житель с. Зарубинців Михайло Антонович Дяченко.

П. Т. Мальцев і М. С. Присєкін робили замальовки, фотографували краєвиди, спілкувалися з місцевими жителями, які вказали точку, з котрої вигідно відкривалася картина переправи радянських військ. І з кожним днем ідея створення діорами все більше захоплювала і надихала.

«Ми пройшли дніпровськими кручами від Зарубинців до Григорівки, а на зворотному шляху зупинилися на відпочинок біля братської могили воїнів, які поховані в селі.

Після повернення завітали до першого секретаря райкому партії Г. М. Кебкала. М. І. Сікорський розповів йому про намір музейників створити діораму про битву за Дніпро. Григорій Маркович підтримав цю ідею і, поцікавившись ціною діорами, пообіцяв віднайти необхідні кошти. Тож, залучившись підтримкою партійного керівника, вивчивши детально місцевість правого берега Дніпра та одержавши в музеї необхідні фотодокументи, художники повернулися до Москви реалізовувати наші домовленості» [3].

М. І. Сікорський уклав договір зі студією ім. М. Б. Грекова і очолив пошукову роботу музейників, які збирали спогади, фотографії, речі учасників боїв за Дніпро. Усе це використовували художники, щоби з документальною точністю відтворити вересневі події 1943 року.

Два роки П. Мальцев та М. Присєкін працювали над ескізами, переглянули сотні фотографій, зустрілися з десятками очевидців Букринської битви. І в 1972 році показали ескізи майбутнього полотна. Навіть вони вражали і спонукали до нового, стрімкого і високого злету фантазії, щоби майбутній музей-діорама не був схожий на жоден інший у Радянському Союзі.

Михайло Іванович надумав зробити те, чого не знала вітчизняна музейна практика. Сікорський загорівся бажанням створити під діорамою Пантеон Слави і зробити від нього підземний перехід аж до братської могили, що за 200 м у міському парку.

Тобто вимальовувався оригінальний музейний комплекс [4].

Та високий політ фантазії був перерваний. Знайшовся чиновник із великими повноваженнями, який наказав припинити розпочаті роботи.

Однак, попри гнівний окрик, роботи продовжували. Музейні співробітники працювали, не покладаючи рук. Реставрували приміщення, розчищали підземний хід, виготовляли ескізи оформлення Пантеону Слави. Щоправда, були внесені поправки – до братської могили перехід так і не вивели.

«Після того, як виникла потреба виплатити студії кошти за виконану роботу, а повної суми в музеї не було, М. І. Сікорський звернувся за допомогою до голови облвиконкому І. П. Лисенка. Та де там! У відповідь приїхала представницька комісія на чолі із завідувачем відділу пропаганди і агітації обкому партії, і почалося… Хто дав дозвіл на замовлення діорами і т. д., і т. п.

«Розпікали» М. І. Сікорського, як могли, погрожували виключенням з партії. Як він тільки витримав цю наругу? Дісталося й мені. А керівники району зробили вигляд, що вони тут ні до чого. Звернули все на директора музею, мовляв, це той без їхньої згоди, замовив діораму.

Та знайшлися добрі люди, які схвалили ініціативу працівників музею», – згадує М. П. Палагута [5]. Сікорського підтримав Іван Омелянович Дуднік, голова обласного товариства охорони пам'яток історії та культури. Він перерахував значні кошти для оплати роботи грековців. Але не всі.

Згадує директор Переяслав-Хмельницького бюро подорожей та екскурсій Валентина Іванівна Кирієнко:

«Десь у червні-липні 1974 року Михайлові Івановичу Сікорському зателефонували зі студії ім. М. Б. Грекова і повідомили, що для завершення робіт над діорамою потрібно 30 тисяч карбованців.

Були підготовлені листи до Київського облвиконкому і Київського обкому партії з проханням виділити кошти для закінчення полотна. З цими листами Михайло Іванович побував на прийомі в облвиконкомі і обкомі партії. В обох інстанціях йому було відмовлено і сказано, що «немає коштів на ферми і свинарники, а тут подавай гроші на завершення діорами!».

Дуже пригнічений, майже зі сльозами на очах, поділився в моєму кабінеті Михайло Іванович своїм горем… Я пообіцяла поговорити зі своїм керівництвом –головою Київської обласної ради по туризму та екскурсіях Василем Кириловичем Мельниченком, і попросити його позитивно вирішити це питання.

Незабаром він якраз приїхав до Переяслава. Я розповіла йому про проблеми у Михайла Івановича, про необхідність знайти кошти для завершення робіт зі створення діорами – тим більше, що наближалося 30-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні.

Довго ми гадали, як можна допомогти Сікорському. Зрештою, Василь Кирилович погодився виділити необхідну суму. Тепер слід було знайти Сікорського і повідомити йому приємну новину. Почала шукати Михай-

ла Івановича, щоб порадувати його. Зустрілися, домовилися, що після узгодження питання Василем Кириловичем ми із Сікорським прибудемо до Києва.

Невдовзі отримали таке запрошення. У Київській обласній раді по туризму та екскурсіях обговорили наші подальші дії і поїхали в облвиконком до секретаря Людмили Іллівни Хорозової.

Нам довелося чекати в приймальні десь понад годину. У кабінеті Л. І. Хорозової М. І. Сікорський детально розповів про діораму, її значення і необхідність відкриття до 30-річчя Перемоги. Переконав. Залишилося вирішити, як перерахувати гроші до Москви. Л. І. Хорозова прямо при нас зателефонувала до Національного банку України і проконсультувалася, що потрібно для перерахунку 30 тисяч карбованців. Називала при цьому Михайла Івановича фанатиком.

Ми, стомлені, але щасливі, повернулися додому.

Незабаром був дзвінок зі студії ім. М. Б. Грекова, що гроші надійшли і полотно буде завершене» [6].

Уперше цей мистецький витвір був виставлений для ознайомлення на 2 місяці у московськомуМанежі. Тисячі людей побували там. Подивилися діораму і керівники Радянського Союзу – Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв, голова Ради Міністрів СРСР О. М. Косигін, міністр оборони СРСР А. А. Гречко, міністр закордонних справ СРСР А. А. Громико та ін.

Десятки спеціалістів дійшли висновку, що діорама «Битва за Дніпро в районі Переяслава і створення Букринського плацдарму восени 1943 року» є найбільш вдалою роботою грековців.

Потім діораму привезли до Переяслава-Хмельницького. Зі студії ім. М. Б. Грекова приїхали художники на чолі з М. С. Присєкіним, і розпочалася напружена робота у Вознесенському соборі.

5 травня 1975 року відбулося урочисте відкриття музею-діорами. З'їхалися ветерани Букринського плацдарму, сім'ї героїв. Першу екскурсію провела Лариса Миколаївна Нікітенко. У неї і в багатьох присутніх на очах бриніли сльози – адже то була зустріч із далекою юністю, молодістю, незабутніми і дорогими батьками, синами, чоловіками, братами. Із роками життя, на які припала війна. Деякі відвідувачі впізнали на діорамі своїх рідних. Із далекої Вірменії приїхала сестра гвардії капітана Г. Ш. Балаяна, яка без сторонньої допомоги впізнала на полотні свого брата, котрий загинув на Букринському плацдармі. А скільки таких зустрічей було згодом – адже діорама написана з величезною точністю: обличчя воїнів художники писали з фотографій…

Не можна без хвилювання дивитися на цей шедевр радянського батального живопису – одразу переносишся в грізний і жорстокий вересень 1943 року. Картина органічно поєднується зі звуковим записом бою.

Незабутнє враження під час екскурсії на відвідувачів справляють і фрагменти музичних творів «Священная война» (О. Александров – В. Лебедєв-Кумач) та «Песня о Днепре» (М. Фрадкін – Є. Долматовський). Це дуже посилює емоційне сприйняття – у багатьох людей на очах виступають сльози.

Експозиція музею, розгорнута в залі, доповнює діораму. У вітринах розміщені фронтові реліквії – фотографії, документи та зброя, особисті речі, нагороди учасників боїв на Букринському плацдармі, листи-трикутники і листівки, газети, плакати і книги, живописні та скульптурні твори. Окрасою музею є портретна галерея Героїв Радянського Союзу – учасників форсування Дніпра. Це 40 робіт художників-портретистів Студії війсь-кових художників ім. М. Б. Грекова Станіслава Фадейовича Лоча і Миколи Павловича Калмикова. Колекція загалом нараховує 80 портретів, 40 із них знаходяться у фондах. Усі ексапонати зібрані працівниками музею з дня його відкриття і до наших днів. Над створенням музею працювали дійсно всі – від директора до водія та доглядача.

Серед експонатів – речі і портрети двічі Героїв Радянського Союзу В. Д. Лавріненкова і В. С. Петрова, Героїв Радянського Союзу П. Ф. Жмаченка і М. К. Шапошникова, К. О. Малигіна і Г. Ш. Балаяна. Експонується генеральський кітель учасника повітряних боїв за Дніпро, двічі Героя Радянського Союзу, льотчика-космонавта СРСР Г. Т. Берегового.

Щоби втілити свій задум у життя, М. І. Сікорському довелося докласти багато зусиль і пережити чимало гіркого. Значний вклад у розвиток музею вніс перший його завідувач Микола Данилович Шавейко, інвалід Великої Вітчизняної війни. Згодом завідувачкою було призначено Галину

Іванівну Глушко. Понад 20 років очолювала колектив музею-діорами і Валентина Семенівна Ковальова. Її змінила автор цих рядків.

Їздили в експедиції на Букринський плацдарм і збирали експонати наші наукові співробітники Валентина Василівна Нікітіна, Галина Іванівна Козій, Венера Макіївна Дем'янчук, Людмила Іванівна Доброскок, Ірина Василівна Азаренко, Валентина Федорівна Трястовська та водій Микола Іванович Петруня. У Києві підбирала матеріали для музею науковий співробітник Євдокія Сергіївна Нестеровська. До Москви їздили директор Михайло Іванович Сікорський, завідувач радянського відділу історичного музею Микола Петрович. Палагута і архітектор Михайло Григорович Ліхтман. Оформляв у Києві документи щодо діорами заступник директора з наукової роботи Михайло Никифорович Єрмольєв.

За час існування діорами в музеї працювали: науковими співробітниками Ірина Віталіївна Пільх, Ніна Олексіївна Коломієць, Раїса Іванівна Письменна, Галина Дмитрівна Мостова, Михайло Миколайович Кіченко, Софія Василівна Зайченко; доглядачами – Дарія Трохимівна Костенко, Галина Петрівна Панасюк, Раїса Панасівна Сонько, Наталія Василівна Потапенко.

Наталія Миколаївна Мазенко пропрацювала доглядачем понад чверть століття. Понад 30 літ трудиться і Володимир Олексійович Котовський, доглядаючи територію музею.

Вузький підземний коридор веде з головної зали до меморіалу на честь 10 тисяч переяславців, загиблих у боях з німецько-фашистськими загарбниками. Їхні прізвища викарбувано на стінах. Тут же встановлено меморіальну плиту з написом: «Не зная имен всех героев боев за Днепр в октябре 1943 года, кто кровь свою отдал, – переяславцы чтят погибших. Всем им в память и честь эту плиту на долгие годы поставили». Поруч палає Вічний Вогонь. У меморіалі звучить траурна мелодія «Реквієму» Моцарта.

Співробітники музею проводять велику патріотично-виховну роботу. За радянських часів у залі музею приймали в жовтенята й піонери, проводили збори загонів, вручали комсомольські квитки. При музеї працював клуб «Пошук». Досить частими були тут зустрічі однополчан та ветеранів Великої Вітчизняної війни, в'язнів концтаборів зі школярами. Ветеранів щороку все менше і менше…

Мы уходим, уходим… Как нас мало осталось!
Уходя, оставляем вам мир и покой.
И сердцам нашим биться уж самую малость.
И до самого края подать уж рукой.
Мы уходим, уходим… Редеют колонны,
Не осталось почти уж друзей боевых.
Мы уходим туда, где лежат батальоны,
И за той за чертой повстречаем мы их.

Александр Владимиров [7].

Нині в музеї проходять зустрічі остарбайтерів, уроки мужності та уроки історії, проводяться виставки. Але основною формою роботи була і залишається екскурсія, і від майстерності гіда залежать враження, емоції, спогади…

У «Книзі відгуків та побажань» відзначена робота екскурсоводів Шавейка М. Д., Бойко Н. А., Глушко Г. І., Коломієць Н. О., Письменної Р. І., Ковальової В. С., Кіченка М. М., Зайченко С. В.

… Не бракує проблем у музею й нині. Через недостатню охорону унікальну колекцію зброї часів Великої Вітчизняної війни довелося зняти з експозиції і передати до фондосховища.

Військова техніка, що знаходилася біля музею-діорами, перевезена до Меморіалу Слави і віддана на поталу сучасним варварам.

Розміщення музею у Вознесенському соборі – далеко не найкраще вирішення цієї проблеми. Нове приміщення «будується» понад 30 років.

Із часу відкриття музею-діорами минуло вже 35 років. Заклад став перлиною в комплексі музеїв Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Нескінченним потоком ідуть сюди люди, сотні тисяч осіб відвідали музей. Із усіх куточків нашої Батьківщини, з близького й далекого зарубіжжя приїздять до нас туристи – з Росії та Вірменії, Грузії й Казахстану, Білорусі та Прибалтики, Польщі й Болгарії, Австрії й Німеччини, Японії та США, Франції й Італії, з Афганістану, Монголії, Домініканської Республіки, Оману, Ефіопії, Колумбії, Венесуели, Мексики, Руанди…

Їдуть, щоб вшанувати пам'ять тих, хто врятував світ від фашистської чуми.

Завмирають біля полотна, зачаровані красою і силою художнього відтворення

героїчної сторінки Великої Вітчизняної війни.

... Із «Книги відгуків та побажань»:

«Диорама производит сильное, неизгладимое впечатление» [8].

«Картина потрясает своей достоверностью» [9].

«Очень впечатляюще. Лично я, Писачкин Александр Алексеевич из города Саранска, из 2 дивизиона 214 артиллерийского полка, был потрясен. Я увидел и пережил вторично то, что пережил в сентябре 1943 года» [10].

«И оформление музея-диорамы, и информационное сообщение экскурсовода – замечательны» [11].

«Бесконечно благодарны создателям диорамы и сотрудникам музея за то, что они ежедневно доносят до нашего поколения незабываемое эхо далекой жестокой войны [12]

Група екскурсоводів з багатьох областей України залишила такий запис:

«По роду работы своей нам часто приходится бывать в разных музеях и самим проводить экскурсии. Но никогда еще не приходилось видеть столь органичного соединения места и темы. Храм сам по себе – место святое. И дело, за которое жизнь свою бойцы наши отдали, – свято! Знакомство с музеем оставило неизгладимый след в душах наших.

Огромное спасибо тем, кто создал этот музей, тем, кто заставляет каждый раз появляться слезам на глазах у тех, для кого война – история» [13].

«До глубины души меня потрясла диорама. Низкий поклон и вечная память павшим защитникам нашей великой Родины [14].

И помни ты,
Живой и невредимый,
Довольный положеньем и судьбой,
Что мы до той поры
Непобедимы,
Покамест память павшего с тобой.
В. Фирсов

Джерела та література

1. *Палагута М. П.* А все почалося з «Огонька» // Вісник Переяславщини. - №33 (11319). – 14.05.2010.
2. Там само.
3. Там само.
4. *Махінчук М. Г.* Переяславський скарб. – К., 1989. – 300 с.
5. *Палагута М. П.* А все почалося з «Огонька» // Вісник Переяславщини. - №33 (11319). – 14.05.2010.
6. Спогади директора Переяслав-Хмельницького бюро подорожей та екскурсій Валентини Іванівни Кирієнко. 13 лютого 2009 р. // Особистий архів автора.
7. *Жукова М. П.* Невгасимий вогонь пам'яті. – Біла Церква, 2008. – 304 с.
8. Книга відгуків та побажань. – 272 с.
9. Там само.
10. Книга відгуків та побажань. – 272 с.
11. нига відгуків та побажань. – 272 с.
12. Книга відгуків та побажань. – 272 с.
13. Книга відгуків та побажань. – 272 с.
14. Книга відгуків та побажань. – 272 с.

Надежда Бойко

Музей-диорама «Битва за Днепр в районе Переяслава-Хмельницкого и создание Букринского плацдарма осенью 1943 года» Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав»
К 35-летию основания и деятельности

В статье освещается история создания музея-диорамы «Битва за Днепр в районе Букринского плацдарма осенью 1943 года» Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав».

Ключевые слова: *музей, диорама, битва, Днепр, Букринский плацдарм, студия им. М. Б. Грекова, экспонат, художник.*

Nadiya Boyko

Diorama-museum "The battle for the Dnipro in the district of Pereyaslav- Khmelnytskyi and formation place of arms in Bucryn in autumn 1943" of National Historical and Ethnography Reserve "Pereyaslav"
To 35 anniversary of creation and activity

A history of museum-diorama The battle for the Dnipro in the district of Pereyaslav- Khmelnytskyi and formation of Bucryn place of arms in autumn 1943 of National Historical and Ethnography Reserve Pereyaslav creation is illuminated in the article

Keywords: *museum, diorama, battle, Dnipro, place of arms in Bucryn, Mytrofan Grecov Studio, exhibit, artist.*

V
ВІТЧИЗНЯНЕ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО:
ТРАДИЦІЇ, ДОСВІД, ПЕРСПЕКТИВИ

УДК 62

Руслана Маньковська (м. Київ)

САКРАЛЬНА ДЕРЕВ'ЯНА АРХІТЕКТУРА УКРАЇНИ У СВІТОВІЙ СПАДЩИНІ

У статті висвітлюється проблема збереження в Україні дерев'яного церковного зодчества, його унікальність і самобутність та місце в світовій культурі. Розглядається пам'яткоохоронна діяльність Національної спілки краєзнавців України і її внесок у захист сакрального народного мистецтва.

Ключові слова: *сакральне мистецтво, церковне будівництво, дерев'яне зодчество, пам'яткоохоронні заходи.*

Дерев'яна сакральна архітектура займає визначне місце в історії світової культури. Україна на початок XXI ст. володіє унікальним скарбом – творіннями традиційного дерев'яного церковного зодчества, аналогів яким нема у світі. Віками талановиті народні майстри зводили досконалі витвори архітектури, піднісши українське сакральне дерев'яне будівництво на височінь світових мистецьких звершень.

В Україні збереглося понад 2,5 тисячі дерев'яних церков, з яких близько 1000 відносяться до XV-XVIII ст. На прилеглих етнічних українських землях їх є ще близько 500. Однак на облік та під охорону держави взято тільки 18,3% (469) [1].

Незважаючи на непоправні втрати в царині дерев'яного зодчества протягом XX ст., Україна все ще тримає першість в Європі за кількістю пам'яток сакральної дерев'яної архітектури. Українське сакральне дерев'яне будівництво вирізняється й за своїм архітектурно-мистецьким рівнем, різноманітністю мистецьких засобів, вишуканими формами церковних будівель. Воно геніально поєднує в собі художньо-естетичну, архітектурну і історичну значущість.

Самобутнім витворам народного мистецтва притаманна вражаюча образність, втілена в красі просторів, винятковій єдності конструкцій і форм, пластиці ліній і барв. Видатний дослідник архітектури часів Київської Русі І. Грабар у фундаментальній праці «Церковное зодчество Прикарпатской Руси» (1911р.) зазначав, що саме на Бойківщині дерев'яна сакральна архітектура досягла свого найбільшого розквіту, створивши «дивовижні храми-казки».

Згідно з Міжнародною хартією про народну архітектуру (Пловдивська хартія), «пам'ятки народної архітектури несуть у собі закодовану інформацію, що знайомить нас не лише з концепціями і технічними, художніми, естетичними методами будівництва тієї епохи, коли вони були створені, але й із життєвим рівнем народу та його звичаями. Ось чому вони є живими свідками епохи не тільки в архітектурному і художньому плані, але й у плані історичному». У ній же наголошено що «передача пам'яток народної архітектури у музеї просто неба є винятковим заходом, що викликано надзвичайними обставинами, коли всі можливості, спрямовані на її збереження, вичерпані» [2].

Проблема збереження пам'яток народної архітектури набирає особливої ваги в сучасному суспільстві. У Міжнародній хартії з охорони традиційної архітектурної спадщини (Стокгольмська Хартія. 1998 р.) підкреслюється: «Традиційна архітектурна спадщина має велике значення, вона є фундаментальним виявом культури суспільства, його діяльності в умовах відповідної місцевості й водночас свідчить про культурне розмаїття світу» [3]. Не втратити витвори народної культури означає не зруйнувати історичної пам'яті, не згубити власного генотипу, не знищити закодованої інформації про нас самих для наступних поколінь. Адже людина, звільнена від історичного досвіду, опиняється на узбіччі історії і не здатна працювати на перспективу.

Національна спілка краєзнавців України одним із пріоритетним завдань своєї діяльності вважає пам'яткоохоронну роботу. З метою збереження унікальних пам'яток сакральної дерев'яної архітектури і привернення уваги органів державної влади та

широкої громадськості до їх реального стану 7-8 жовтня 2010 р. була здійснена науково-краєзнавча експедиція на Львівщину.

У підготовці заходу взяли участь президія правління Спілки та Львівська обласна організація НСКУ, яку очолює в. о. директора Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, доктор історичних наук М. Р. Литвин. До складу науково-краєзнавчої експедиції на Львівщину увійшли члени правління Спілки та Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олеся Гончара, фахівці з питань охорони культурної спадщини, журналісти.

У Львівській області нараховується понад 800 дерев'яних храмів. Для порівняння зазначимо, що в Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Харківській, Херсонській і Кіровоградській областях збереглося по одній дерев'яній церкві; в Автономній Республіці Крим не залишилось жодної. Якщо виділити карпатський регіон, то в Івано-Франківській, Закарпатській, Львівській та Чернівецькій областях налічується понад 1480 дерев'яних храмів [4]. Така різниця пояснюється значною мірою історичним розвитком окремих регіонів України.

Під час науково-краєзнавчої експедиції були оглянуті церква Св. Параскеви (XVII ст.) та оборонний василіанський монастир у с. Крехів, у Потеличі – церква Зіслання Св. Духа (1502 р.), у м. Жовква – церква Пресв. Трійці (1720 р.), забудова історичної Ринкової площі із замком 1594 р. та костел Св. Лаврентія XVII ст., Василіанський (XVII-XX ст.) та Домініканський (XVII-XVIII ст.) монастирі. Знайомство з шедеврами сакрального будівництва Галичини переконує, що тут збереглася самобутня палітра різноманітних типів і форм церков, які є надбанням української і світової культури. Це цікаві об'єкти для наукових досліджень та туристичної галузі.

У XIX ст. одні з перших розвідок із сакральної дерев'яної архітектури Галичини опублікували історик, публіцист, автор краєзнавчих статей про міста і села Холмщини В. Площанський, архітектори Ю. Захаревич та М. Ковальчук. Останній записав цікавий переказ про церкву Св. Юри в Дрогобичі, що зберігся в народі. Її перевезли з околиць Києва взамін за поставлену сіль [5]. Проте останні дослідження доводять, що церкву купили за сіль в селі Надіїв на Івано-Франківщині й у 1657 р. перенесли на теперішнє місце [6].

Безцінним матеріалом для сучасних дослідників є картотеки, малюнки, описи дерев'яних храмів, зроблені О. Лушпинським, Т. Обмінським, К. Мокловським та іншими. На поч. XX ст. видатні вчені І. Свєнціцький, В. Січинський, М. Драган змінили методику вивчення народної архітектури. Вони почали розглядати споруду, її архітектурні форми, стінопис, різьбу по дереву, іконостас як єдиний мистецтвознавчий ансамбль.

Значний внесок у вивчення народного зодчества внесли О. Цинкаловський, Д. Антонович, С. Таранущенко, В. Щербаківський, Ф. Шміт, І. Крип'якевич та інші. Їхню справу продовжили І. Могитич, В. Чепелик, Л. Прибєга, В. Вечерський, В. Слободян, Я.Тарас та інші відомі пам'яткоохоронці України.

Українські дерев'яні церкви – включаючи не лише територію України, але й сучасну Польщу і Словаччину – виокремлюються в унікальне явище світової культури. Вишукані в гармонічній пропорційності, багатогранні в плановому і об'ємно-просторовому вирішенні, народні храми стали звершенням не лише української, але й загальноєвропейської культури [7].

Народне зодчество впродовж тисячоліть витворило характерний образ церкви. Вона передовсім вирізняється технікою зрубу – горизонтальним розміщенням круглих колод або прямокутних брусів – і тридільністю плану й оригінальним вирішенням верхів, зовнішньому контуру яких відповідав внутрішній простір [8].

Притаманним лише українській сакральній архітектурі є завершення кожного з трьох основних зрубів окремим верхом, критою галереєю (опасанням), комбінацією простих четвериків і восьмериків . Дерев'яні церкви України мають певні регіональні відмінності, що дає підстави виокремити окремі школи, які ґрунтувалися на місцевих традиціях та мистецькій специфіці їхнього розвитку. Храми будували народні майстри, які навики від дідів і батьків передавали синам, учням, членам будівельних гуртів чи артілей. Так сформувалися різновиди українських дерев'яних церков: бойківський, лемківський, гуцульський, буковинський, галицький, закарпатський, волинський, поліський, подільський, київський (середньонаддніпрянський), слобожанський тощо.

Особливу цінність має збережений у дерев'яних церквах стінопис. Величезний пласт української малярської спадщини є унікальним не лише для української культури, а й для світової. Цей вид мистецтва бере свій початок у храмах України XI ст. Дослідник української ікони Д. Степовик зазначає, що Київ, Чернігів, Переяслав, Перемишль, Володимир-Волинський, Галич і Львів не сприймали прямих запозичень візантійського мистецтва. З грецьких взірців вони відбирали те, що їм годилося для творіння власного. Крім Константинополя, українські майстри мали добрі творчі зв'язки з Афоном, островом Крит, Венецією й Охридом. У мистецтві давньоруських майстрів відчувається повна творча свобода [9].

Відоме нам настінне малювання збереглося в дерев'яних церквах XV-XX ст. Галичини, Закарпаття та Буковини. Однак найдавнішими вважаються датований 1601-м роком стінопис у верхній церкві Св. Миколи (1428, XVIII) у Середньому Водяному на Закарпатті та стінопис 1603 року в церкві Св. арх. Михайла (1598) у Волі Висоцькій на Львівщині. До шедеврів належать стінописи XVII-XVIII ст. у дерев'яних церквах Дрогобича, Львова, Потелича Львівської області, Новоселиці, Олександрівки, Колодного, Крайникового Закарпатської області, Круп'янського і Берегомету Чернівецької області тощо. На сьогодні цінний стінопис XVII-XX ст. відомий у 18 пам'ятках [10]. Вирізняються вони розбудованими ідейно-іконографічними програмами і одночасно представляють різноманітність технік виконання та високий мистецький і професійний рівень. На сьогодні вкрай гостро стоїть проблема збереження стінописів на їх автентичних місцях.

У рамках науково-краєзнавчої експедиції 8 жовтня 2010 р. в приміщенні Львівського історичного музею відбулося засідання «круглого столу» «Світові пам'ятки сакральної архітектури Львівщини: проблеми збереження». Відкрили і вели засідання автор цих рядків та голова Львівської обласної організації НСКУ, в. о. директора Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, доктор історичних наук М. Р. Литвин.

За участю представників органів державної влади, громадськості, пам'яткоохоронців, фахівців з означеної проблематики та журналістів розгорнулася дискусія щодо причин нищення витворів народної архітектури, висловлювалися конструктивні пропозиції щодо їх ефективного збереження.

Відомий музеєзнавець, генеральний директор Національної галереї мистецтв, Герой України Б. Г. Возницький занепокоєно говорив про спотворення унікальних пам'яток невідповідними матеріалами внаслідок ремонтів. Це призводить до втрати артефактами автентичного вигляду, а в подальшому – до їх руйнування. Використовуючи досвід Австрії чи Польщі необхідно забезпечити юридичну недоторканість пам'яток культури.

Звернутися до практики сусідніх держав пропонував і президент Українського національного комітету ICOMOS М. Яковина. У Словаччині, зазначив він, держава особливо піклується про свої дерев'яні дива.

Він зупинився на 16 об'єктах, які є кандидатами на внесення до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. 8 церков знаходяться на території України. Чотири пам'ятки – в Львівській області: храм Зішестя Св. Духа в Потеличі (1502р.), церква Пресвятої Трійці в Жовкві (1720 р.), церква Св. Юра в Дрогобичі (друга пол. XVII ст.), церква Св. Дмитра у Маткові (1838 р.). Дві – на Івано-Франківщині: церква Зішестя Св. Духа в Рогатині (поч. XVI ст.), церква Різдва Пресвятої Богородиці в Нижньому Вербіжі (1808 р.). Дві – в Закарпатській області: церква Вознесіння Господнього в Ясині (1824 р.) і церква Св. арх. Михайла в с. Ужок (1745 р.).

Також до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО пропонуються 8 пам'яток на етнічних українських землях, які перебувають у складі Польщі. Мова про церкву Архангела Михайла у Смільнику (1791 р.), церкву Святої Параскеви у Радружі (1583 р.), церкву Різдва Пресв. Богородиці у Хотинці (1600 р.), церквуа Архангела Михайла у Туринську (1801-1803 р.), церкву Св. Параскеви у с. Квятонь (1811 р.), церкву Архангела Михайла у Брунарах (1830 р.), церкву Пресв. Богородиці в Овчарах (1653 р.) і церкву Св. Якова у Поворознику (1600 р.).

До Реєстру Світової спадщини ЮНЕСКО внесені дерев'яні пам'ятки Румунії, Росії, Польщі, Білорусі, Словаччини, Норвегії, які відрізняються характерними принципами будівництва, планувальними і композиційними засадами. Російські церкви мають

внутрішню закритість верхів, менш детальну обробку дерева, тоді як у мармароських храмах Румунії відсутні верхи, внутрішні простори перекриті склепіннями. Іншими є й костели Південної Малопольщі, в яких відсутні верхи у формі бань та наметів. У Словаччині дерев'яна архітектура поєднала латинські, протестантські та українські впливи. Норвегія зберегла самобутню стилістику, яка своїм корінням тяжіє до зовсім іншої духовної традиції [11]. Комплекс пропонованих дерев'яних церков Карпатського регіону України та Польщі суттєво доповнює картину традиційного сакрального будівництва Європи, без якого вона не є завершеною. Проте інертність, затягування підготовки необхідної документації віддаляють процедуру реєстрації шедеврів народного зодчества України в світовій спадщині.

Учасник засідання львівського «круглого столу», авторитетний в Україні та далеко за її межами дослідник дерев'яної архітектури, лауреат премії ім. Д. Яворницького Національної спілки краєзнавців України, провідний науковий спеціаліст інституту «Укрзахідпроектреставрація», кандидат історичних наук В. М. Слободян підняв проблему зникнення унікальних витворів традиційної архітектури.

Пам'яткознавець наголосив на необхідності розвивати в суспільстві традицію збереження культурної спадщини, виховувати у громадян почуття відповідальності за національні надбання. Між тим й історико-культурний образ окремих пам'яток, за його словами, може бути настільки значним і загальновизнаним суспільством, що з часом набуває значення символу міста, держави, впливає на патріотичні почуття людей, на їхнє ідейне та моральне виховання [12].

Актуальним залишається проблема виконання державними органами Закону України «Про охорону культурної спадщини». У його 43-й статті зазначається: «Незаконні дії (пошкодження, руйнування, знищення), вчинені фізичною особою, що призвели до істотних змін пам'яток, їхніх територій, охоронюваних археологічних територій, а також їхніх частин, тягнуть за собою кримінальну відповідальність згідно з законом» [13]. Проте зазвичай відповідальні установи положень цього закону не дотримуються.

Збудовані з недовговічного матеріалу, яким є дерево, церкви руйнуються під впливом природних атмосферних та біологічних чинників: гинуть від води, вогню, жуків-короїдів, шашелю та й від людської недбалості чи шкідництва.

Останнім часом набуло популярності спотворення унікальних дерев'яних церков невідповідними матеріалами – бляхою, пластиковою «вагонкою», металочерепицею тощо. Це призводить до втрати храмами їх автентичного вигляду та появи руйнівних процесів. Дуже часто самі церковні громади розбирають старі дерев'яні церкви, щоби на їх місці зводити нові муровані. В. Слободян навів приклад с. Бісковичів на Самборщині: там селяни спорудили нову церкву, а стару дерев'яну розібрали.

Систематичними стали випадки загоряння церков, що переважно призводить до їх повного знищення. За роки незалежності в Україні трапилася 81 пожежа дерев'яних святинь, в яких безслідно зникла низка унікальних пам'яток сакральної архітектури.

Цю гостру проблему порушив на засіданні «круглого столу» начальник відділу державного пожежного нагляду Головного управління МНС у Львівській області О. Демідонт. Причини займань можуть бути природними – від блискавки чи залишеної без нагляду свічки. Хоча й через т. зв. людський фактор (70% пожеж) – недбале ставлення до стану електромереж та правил дотримання протипожежної безпеки, намагання приховати сліди крадіжок, бажання збудувати нову церкву.

Низку реліквій можна було зберегти завдяки системі пожежогасіння. Так, влітку цього року у селі Матків Турківського району на Львівщині саме така система врятувала дерев'яну церкву Успіння Пресвятої Богородиці – пам'ятку національного значення, претендента до Списку культурної спадщини ЮНЕСКО. Під час буревію в будівлю вдарила блискавка, але спрацювала система пожежогасіння. Церква отримала таке обладнання в межах програми ЮНЕСКО.

Аналогічну сигналізацію мають ще три дерев'яні церкви з існуючих на Львівщині 815. Цього вкрай обмаль – в інших країнах Європи кожна сакральна споруда обладнана системою пожежогасіння. Вартість такої протипожежної системи, за словами О. Демідонта, складає близько 80 тисяч гривень. Стільки коштує лише одна історична ікона.

В Україні знаходиться близько 14 тисяч культових установ, що належать до різних релігійних конфесій. Лише 17% із них (2469) обладнані необхідними засобами охоронно-пожежної сигналізації [14].

Про стан збереження дерев'яних храмів у Львівській області доповів В. Івановський – начальник Управління охорони культурної спадщини Львівської обласної державної адміністрації. Він розповів про реалізацію регіональної програми «Збереження пам'яток сакральної архітектури», затвердженої 2006 року. В рамках цієї програми з обласного бюджету виділяється здебільшого 250-300 тис. грн. на інвентаризацію та паспортизацію пам'яток (2010 року інвентаризовано близько 300 храмів); 400 тис. грн. (2010 р.) на реставрацію церков; 700 тис. грн. на встановлення сигналізації та протипожежні заходи. Стурбованість чиновника ЛОДА викликав той факт, що коли в області згоріло три храми-пам'ятки національного значення, органи внутрішніх справ з невідомих причин відмовилися порушувати кримінальні справи.

Зрозуміло, що виділених коштів бракує на весь обсяг охоронних робіт в області. З огляду на все ще значну кількість пам'яток дерев'яного сакрального будівництва на Львівщині без підтримки держави зберегти ці унікальні цінності світового рівня буде складно.

Відповідальність влади за культурну спадщину була головним акцентом виступу Д. Каднічанського – відповідального секретаря Львівської обласної організації НСКУ. Він обґрунтував необхідність дотримання місцевими органами влади правового механізму захисту пам'яток народного зодчества. Варто інвестувати кошти в систему захисту пам'яток, як це робиться в Польщі. За статистикою, протягом останніх 15 років у цій країні було пограбовано 75% культових споруд. Однак систематичні дії, спрямовані на вдосконалення їхнього захисту, дали позитивний результат і суттєво зменшили кількість крадіжок [15]. За словами Д. Каднічанського, слід пам'ятати, що кожна викрадена пам'ятка старовини збіднює суспільство в духовному, художньому, історичному та культурному сенсі.

Разом із тим дослідник підкреслив, наскільки важливо у справі охорони сакрального будівництва об'єднати зусилля влади, громадськості та релігійних діячів. Влада і самі церковні громади не завжди усвідомлюють, що пам'ятки дерев'яного зодчества є не тягарем для місцевого бюджету, а амбітними архітектурними спорудами і принадами для туристів. Цим варто пишатися і берегти, активно популяризуючи в засобах масової інформації.

Учасники «круглого столу», підсумовуючи результати роботи науково-краєзнавчої експедиції на Львівщину та ґрунтовне спілкування про місце українського сакрального будівництва в світовій культурній спадщині, дійшли висновку про переважно незадовільний стан більшості унікальних пам'яток дерев'яної архітектури. Було прийнято ухвалу, якою президії правління Національної спілки краєзнавців України доручено звернутися до Президента України про затвердження Національної програми зі збереження і охорони сакральних пам'яток дерев'яної архітектури України.

У цьому документі важливо передбачити інвентаризацію дерев'яних церков в Україні та на українських етнічних землях зі складанням уніфікованого індивідуального пам'ятко-охоронного паспорта. Крім того, актуальним є проведення ремонтно-реставраційних та консерваційних робіт сакральних дерев'яних споруд, їхнього стінопису та ікон виключно із залученням фахових спеціалістів. А ще – здійснення сигнально-охоронних і протипожежних заходів та державна підтримка в розробці номінаційного досьє для подання раритетних дерев'яних церков України до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Схвалення отримала і пропозиція керівника Львівської обласної організації НСКУ М. Литвина про створення районних громадських комісій, які контролюватимуть дії місцевої влади та релігійних громад щодо збереження пам'яток сакрального будівництва.

Особливу увагу варто приділити і включенню рідкісних пам'яток зодчества до туристичних маршрутів України, сприяти широкому висвітленню їх унікальності засобами масової інформації, виробництву науково-документальних та популярних фільмів.

Опіки держави потребують і дерев'яні храми Лівобережної України. До президії правління НСКУ звернулися представники громадськості м. Новомосковська Дніпропетровської області з проханням захистити

Потелич
(Львівська область, Жовківський район)
Церква Зішестя Св. Духа,
збудована 1502 року,
перебудована 1718 року.
Давній галицький тип.
Зберігся стінопис 1628 року.

Жовква (Львівська область)
Церква Пр. Трійці, збудована 1720 року.
Новіший варіант галицького типу.
Зберігся іконостас першої половини XVIII ст

Дрогобич (Львівська область)
Церква Св. Юра,
збудована у другій пол. XVII ст.
Новіший варіант галицького типу.
Стіни нави, бабинця й емпори
вкриті розписами XVII ст.
Зберігся іконостас XVII ст.

Матків
(Львівська область, Турківський район)
Церква Св. Дмитра (Собору Пр. Богородиці),
збудована 1838 року. Бойківський тип.
Зберіся іконостас поч. XIX ст.

Автор усіх світлин та текстівок – Василь Слободян (kraeznavstvo@ukr.net)

Рогатин
(Івано-Франківська область)
Церква Зішестя Св. Духа,
збудована на початку XVI ст.
Давній галицький тип.
Зберігся іконостас 1650 року.

Нижній Вербіж
(Івано-Франківська область, Коломийський район)
Церква Різдва Пр. Богородиці, збудована 1808 року.
Гуцульський тип. Зберігся іконостас початку XIX ст.

Ясиня
(Закарпатська область, Рахівський район)
Церква Вознесення Господнього,
збудована 1824 року. Гуцульський тип.
Зберігся іконостас поч. XIX ст.

Ужок
(Закарпатсьтка область, Великоберезнянський район)
Церква Св. арх. Михайла,
збудована 1745 року.
Бойківський тип.
Зберігся іконостас початку XVIII ст.

Автор усіх світлин та текстівок – Василь Слободян (kraeznavstvo@ukr.net)

Брунари Вижні
(Brunary Wyżne, Малопольське воєводство)
Церква Св. арх. Михайла,
збудована 1830 року.
Західно-лемківський тип.
Зберігся іконостас поч. XIX ст.

Хотинець
(Chotyniec, Підкарпатське воєводство)
Церква Різдва Пр. Богородиці,
збудована 1731 року.
Новіший варіант галицького типу.
Зберігся стінопис 1735 року та іконостас XVII ст.

Рихвалд
(Owczary, Малопольське воєводство)
Церква Покрови Пр. Богородиці,
збудована 1653 року.
Західно-лемківський тип.
Зберігся іконостас поч. XVII ст.

Кятонь
(Kwiatoń, Малопольське воєводство)
Церква Св. Параскеви, збудована 1811 року.
Західно-лемківський тип.
Зберігся іконостас кін. XIX ст.

Автор усіх світлин та текстівок – Василь Слободян (kraeznavstvo@ukr.net)

Поворозник (Powroźnik, Малопольське воєводство)
Церква Св. апостола Якова, збудована 1600 року,
з пізнішими перебудовами 1814 року.
Західно-лемківський тип.
Зберігся стінопис 1607 року та іконостас поч. XVII ст.

Радруж
(Radruż, Підкарпатське воєводство)
Церква Св. Параскеви,
збудована 1583 року.
Давній галицький тип.
Зберігся стінопис XVII-XVIII ст.

Смільник
(Smolnik, Підкарпатське воєводство)
Церква Св. арх. Михайла,
збудована 1791 року.Бойківський тип

Туринсько
(Turzańsk, Підкарпатське воєводство)
Церква Св. арх. Михайла,
збудована у 1801-1803 роках.
Східно-лемківський тип.
Зберігся іконостас кін. XIX ст.

Автор усіх світлин та текстівок – Василь Слободян (kraeznavstvo@ukr.net)

національну святиню й рідкісну пам'ятку, один із оберегів духовної культури українського народу – Свято-Троїцький собор XVIII ст.

Будівництво й історія цього храму є яскравим свідченням незламного духу наших предків і високої майстерності народних зодчих. Зведений архітектором Якимом Погребняком у 1775-1778 рр. в центрі Самарської паланки за ініціативи кошового Чепіги та самарського полковника Головатого, собор став шедевром українського дерев'яного будів-ництва епохи козацького бароко.

Архітектура цього стилю є самобутнім внеском українського народу до скарбниці світової культури, духовним джерелом національного самоствердження. Динаміка, виразний рух пластичних форм, що впливає через зорове сприйняття на емоції глядача, притаманні італійському бароко. Цей стиль у XVI-XVIII ст. поширився у Франції, Іспанії, Німеччині, Австрії, Угорщині, Польщі тощо.

Властиві Європі й історично зумовлені тенденції набувають в українській архітектурі своєрідного національного забарвлення. Майстри, реагуючи на суспільні та культурні потреби епохи, зуміли поєднати їх із споконвічними традиціями народного зодчества, досягаючи при цьому органічного, глибокого синтезу.

В Україні стиль бароко отримав особливі риси стриманості і конструктивізму. Він співпав із козацькою добою в історії українського народу, його боротьбою за незалежність і волю. І, враховуючи емоційність українців та їхній потяг до мальовничості, широко поширився на українських землях.

Свято-Троїцький собор в Новомосковську відносять до слобожанського типу. Складна дев'ятизрубна, дев'ятикупольна (присвячена дев'яти ангельським чинам) споруда висотою 35м демонструє феноменальне теслярське мистецтво українських будівничих. Храм побудований без жодного цвяха – всі кріплення в ньому виконані філігранно підігнаними шипами. За легендою майстер Яким замість проекту мав макет собору, з яким він повернувся у паланку після двомісячного усамітнення в плавнях. Відомий дослідник козацької доби, академік Д. Яворницький бачив модель храму з оситняку і в 1892 р. писав, що вона «зовсім недавно спорохнявіла від часу» [16].

Історики зазначають, що в 1880-ті рр. храм був перебудований зодчим Олексієм Пахучим: була зведена дзвіниця, встановлено дзвін вагою 4 тонни і куранти. В 1930-ті рр. в ньому розмістили зерносховище; пережив він і часи гітлерівської окупації. В 1960-ті тут відкрили краєзнавчий музей. Згодом біля святині, в охоронній зоні побудували вокзал, проти чого гостро виступив письменник Олесь Гончар [17].

У наші дні собор, якому виповнилося вже 230 років, все ще потребує захисту, йому загрожує руйнування через людську байдужість. 19 листопада 2010 р. з метою вивчення стану збереження національної пам'ятки до Новомосковська виїхали члени президії правління Спілки та активісти краєзнавчого руху. У складі делегації були Г. О. Клепак – заступник Голови НСКУ, автор цих рядків, І. В. Куценко – речник НСКУ, Г. П. Савченко – голова Київської обласної організації НСКУ, історики, пам'яткознавці Г. Г. Денисенко, Т. І. Катаргіна, Р. Ю. Подкур, О. М. Костюкова (Черкаси), представники ЗМІ та інші.

Учасники краєзнавчої експедиції ознайомилися з історією пам'ятки, оглянули собор. Зокрема, його північні вежі, які нахилилися в бік центрального купола на 20 градусів - фундаменти вже багато років роз'їдає грибок. Відбулася ґрунтовна розмова з науковцями, дослідниками і священиком храму о. Романом.

Ми також зустрілися з керівництвом місцевої влади. Ставили питання про впорядкування прилеглої до національної пам'ятки території, заборону самовільного будівництва торговельно-розважальних об'єктів в охоронній зоні. В ході обговорення були підготовлені пропозиції щодо заходів зі збереження Свято-Троїцького собору. Їх було озвучено 30 листопада 2010 р. на прес-конференції в Києві, присвяченій збереженню сакральної дерев'яної архітектури в Україні.

Окреслено нагальні проблеми, що стосуються реставрації Свято-Троїцького собору в Ново московську. Першочерговим завданням, як зазначалося у зверненні президії правління НСКУ до голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації від 25 листопада 2010 р., є фінансування підготовки експертної та реставраційної документації, виділення коштів на проведення реставраційних робіт кваліфікованими фахівцями і благоустрою території навколо собору.

Для збереження цієї унікальної пам'ятки важлива більша інформованість. Необхідно залучити дослідників та медіа для підготовки науково-популярної матеріалів, документальних фільмів, створити туристичні маршрути козацькими місцями Новомосковщини. Адже тут 1670 р. у заплаві річки Самари був заснований Свято-Миколаївський самарський чоловічий монастир, збереглися Миколаївська церква, келії XVIII ст. Щоби при наближенні до національної святині ліпше усвідомити слова українського класика О. Гончара з роману «Собор»: «Буде незламний наш дух жити у святій цій споруді, наша воля сяятиме блиском недосяжних бань. Шаблю вибито з рук, але в серці не вибито дух волі і жадання краси. Наша непокора в цім витворі стане серед степів на віки...»

Пам'ятки козацького бароко вимагають пильної уваги суспільства і дослідників. Зниклі ж витвори народного зодчества потребують відродження та повернення до національної культурної скарбниці. Трагічна доля спіткала славетну пам'ятку в с. Лютенька Гадяцького району Полтавської області. Актив Національної спілки краєзнавців України під час науково-краєзнавчої експедиції на Полтавщину в червні 2009 р. відвідав це село. Місцева громада виступила за відбудову козацького храму, зруйнованого за радянських часів.

Успенська церква, зведена 1686 р. коштом гадяцького полковника М. Бороховича, була видатною кам'яною спорудою козацької доби. П'ятикупольна, дев'ятидільна будівля хрещатого типу ґрунтувалася на традиціях будівництва дерев'яних церков і продовжувала форми дерев'яної архітектури в мурованих храмах. За переказами старожилів, в селі височіла дерев'яна семикупольна церква, спалена в 1659 р. під час нападу війська Карачбея. В жорстокій сутичці козаків лютенської сотні з татарами згоріло все містечко.

Відбудові храму передують археологічні дослідження, які проводять науковці та співробітники Полтавського краєзнавчого музею, Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішні, Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Короленка та інші. Масштабність будівлі демонструють розчищені фундаменти завширшки 2,5 м та залишки двометрових стін. Храм був усипальницею козацького полковника Михайла Бороховича. Вважається, що тут знаходиться склеп гетьмана Лівобережної України Івана Брюховецького.

Розкопки церкви та поховань засвідчили глибоку історію і культуру краю, вони відкривають маловідомі сторінки козацького періоду життя народу Полтавщини. Сподіваємося, що винятковий храм, який в давнину називали Козацьким, буде відроджено – адже в ньому втілилися героїчне минуле нашого народу та неперевершена майстерність народних зодчих.

Дерев'яні церкви Наддніпрянщини вирізняються специфічним первісним планом споруд, притаманною їм системою будування, вражають громаддям пірамідальних завершень. Їхній вигляд набув виразної ознаки стилю бароко. В XVI–XVIII ст. в сакральній дерев'яній архітектурі було довершено розпочате ще в Київській Русі. Тоді було створено оригінальну, неповторну культуру, яка забезпечила українській нації безсмертя й непохитне місце в світовій цивілізації.

Збереження сакральної дерев'яної архітектури неможливе без глибокого вивчення її самобутності в контексті світових досягнень. Опираючись на дослідження вчених XIX ст., пам'яткоохоронний досвід, теоретичні напрацювання в царині сакрального будівництва, сучасна українська наука формує засади створення архітектурної охоронно-реставраційної галузі, що дасть можливість відродити і зберегти історико-культурну спадщину України.

Інтеграція України у світовий простір потребує виходу на міжнародні стандарти в пам'яткоохоронній галузі. Важливим досвідом виступає процедура подання дерев'яних церков карпатського регіону України і Польщі (на етнічних українських землях) до Реєстру Світової спадщини ЮНЕСКО.

Відбір пам'яток здійснювався авторитетними вченими. Серед них М. Бевз, Ю. Диба, В. Слободян, Ю. Дубик, І. Могитич, Л. Прибега, В. Вечерський та інші. Враховувались особливості різних шкіл церковного будівництва, різноманітність архітектурно-композиційних і планувальних типів храмів. Детальну інформацію з описом кожної церкви готували три дослідницькі групи. В січні 2010 р. до Центру світової спадщини надійшло спільне попереднє транскордонне подання від України і Польщі, підписане міністрами культури обох країн.

Запропонована група дерев'яних церков є унікальним реліктом завершеної в наш час

багатовікової лінії розвитку традиційних дерев'яних святинь. Кожна з них є збереженим зразком вже втраченої технологічної і будівельної майстерності, а поліхромії вибраних церков відносяться до найцінніших збережених стінописів. Наводиться опис пам'яток з попереднього подання до Реєстру світової спадщини ЮНЕСКО [18].

До галицького типу відносяться храм Зішестя Св. Духа в Потеличі 1502 р. на Львівщині. У ньому зберігся іконостас XVII ст., унікальний стінопис 1628 р. та поч. XVIII ст., у бабинці розташований найдавніший в українському малярстві сюжет «Оплакування»; церква Пресвятої Трійці в Жовкві 1720 р. Її п'ятиярусний іконостас із деякими іконами роботи художника Івана Рутковича і стінопис датуються початком XVIII ст. Церква Св. Юра в Дрогобичі зведена в другій пол. XVII ст. з цінними розписами та іконостасом. Це її відомий мистецтвознавець Г. Логвин назвав «поемою в дереві» . На Івано-Франківщині - церква Зішестя Св. Духа в Рогатині початку XVI ст. Нині це філія Івано-Франківського художнього музею, де знаходяться іконостас, окремі ікони XVI–XVIII ст., стародруки, скульптура, надгробні плити XVII ст. А ще - церква Святої Параскеви у Радружі (Польща) 1583 р. Це одна з найстарших збережених. У 1699 р. в ній встановлено іконостас. Церква Різдва Пресвятої Богородиці у польському Хотинці: зведена 1600 р., в ній розміщено п'ятиярусний іконостас (імовірно 1671 рік).

Пам'ятки бойківського типу збереглися на Львівщині. Це про них відомий вчений І. Грабар написав: «... у цих легко здійнятих до неба струнких сильветках храмів, у дитячій простоті їхньої конструкції, що надає їм подоби химерних іграшок, - виявився увесь непоборний чар цього справжнього народного мистецтва».

До Реєстру ЮНЕСКО внесено церкву Св. Дмитра у Маткові, збудовану в 1838 р. Вона вражає високими восьмибічними верхами з чотирма, п'ятьма заломами. Церква Св. арх. Михайла в с. Ужок на Закарпатті 1745 р. виділяється високою стрункою вежею стовпової конструкції з низьким наметом над бабинцем, де на третьому рівні розташовувалась дзвіниця. Тут збереглися ікони, стародруки XVII ст., різьблення іконостасу XVIII ст.

Гуцульський тип дерев'яних церков представляють збудована 1808 р. п'ятибанна церква Різдва Пресвятої Богородиці в Нижньому Вербіжі на Івано-Франківщині та церква Вознесіння Господнього в Ясінях на Закарпатті 1824 р., де зберігся іконостас та ікони XVII ст. Церкву місцеві мешканці називають Струківською за іменем гуцула Івана Струка, який збудував тут каплицю в XVI ст. [19]

Особливою вишуканістю характеризується західнолемківський тип. Пам'ятки знаходяться на етнічних українських землях, які перебувають у складі Польщі. Церква Св. Параскеви у с. Квятонь 1811 р. збереглася найкраще і виділяється трьома бароковими банями зі сліпими ліхтарями. Церква Архангела Михайла у Брунарах зведена в 1830 р. із бароковим іконостасом початку XIX ст. та іконами XVIII-XIX ст. Церква Пресвятої Богородиці в Овчарах 1653 р. із вежею-дзвіницею стовпової конструкції, яку над псевдосвітлицею вінчає барокова баня, збудована майстром Теодором Русинком в 1783 р., бароковим іконостасом 1712 р. роботи Івана Медицького. Церква Св. Якова у Поворознику 1600 р., яку в 1814 р. перебудували після перенесення. Там зберігся найдавніший сюжетний стінопис 1607 р., бароковий іконостас XVII ст., дзвін, відлитий 1615 р.

У Польщі знаходиться храм східнолемківського типу – п'ятибанна церква Архангела Михайла у Туринську 1801-1803 р. Вона найстаріша серед подібних, там зберігся триярусний іконостас 1898 р. з іконами і стінописом майстра Йосифа Буковчика.

Українське дерев'яне будівництво досягло найвищого рівня технічної і мистецької досконалості в дерев'яних церквах, які розсіяні по всій Україні. Вони викликають подив і захоплення не лише українців, але і наших гостей. Чеський дослідник Ф. Заплетал висловився, що українські дерев'яні церкви можуть бути славою, гордістю й радістю кожного народу. А це примушує вклонитися глибокому творчому генієві українського простолюду, який столітньою напруженою працею цілих поколінь створив дорогоцінний, на жаль, досі не пізнаний і не оцінений скарб світової культури – дерев'яний храм [20].

У сакральній дерев'яній архітектурі України збережена духовна культура народу, через художнє мислення зодчих розкривається самобутній і неповторний світ українців. Створені шедеври не мають аналогів у світі, вони потужно репрезентують українську культуру як невід'ємну складову світової спадщини.

Джерела та література

1. Сліпченко Н., Могитич І. Проблема збереження дерев'яних храмів в Україні // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – 2005. - № 15. – С. 5-11.
2. Там само – С. 5-11.
3. Охорона культурної спадщини: Збірник міжнародних документів. – К., 2002. – С. 90-92.
4. П'ятдесят п'ять дерев'яних храмів Закарпаття. – К., 2008. – С.4.
5. Смірнов Ю. Дослідження дерев'яних церков Галичини у XIX – першій половині XX ст. // Галицька Брама. – 2010. - № 4-5. – С.25-31.
6. Сорок чотири дерев'яні храми Львівщини. – К., 2008 - С.56-57.
7. Могытыч И. Р. Памятники архитектуры // Украинские Карпаты. Культура. – К., 1989. – С. 92.
8. Вечерський В. В. Українські дерев'яні храми. – К., 2007. – 270 с.
9. Слободян В. М. Шедеври української сакральної дерев'яної архітектури // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – 1996. - №4. – С. 52-59.
10. Степовик Д. Історія української ікони X-XX ст. – К., 2008. – С.12.
11. Сліпченко Н., Могитич І. Проблема збереження дерев'яних храмів в Україні // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – 2005. - №15. – С. 5-11.
12. Слободян В. М. Церкви України. Перемиська єпархія. - Львів, 1998. – 864 с.
13. Прибєга Л. В. Охорона та реставрація об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини України. – К., 2009. – С.68.
14. Закон про охорону культурної спадщини // Відомості Верховної Ради. – 2000. - №39. – С.333; Правова охорона культурної спадщини. Збірник документів. – К., 2004. – С.161.
15. Коцев'як С., Огродські П., Рулєвіч Я. Порадник із питань захисту сакральних об'єктів. – Львів, 2008. – С.4.
16. Там само – С. 13-14.
17. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. У 3-х тт. – Львів, 1990. – Т.1. – С. 212-214.
18. Пісковий В. Чотири народження собору // Дзеркало тижня . – 2008. - №21. – 7 червня.
19. Дерев'яні церкви карпатського регіону України і Польщі // Галицька Брама. – 2010. - № 4-5. – С. 6 – 24.
20. Логвин Г. Н. Украинские Карпаты. – М., 1973. – 192 с.
21. П'ятдесят п'ять дерев'яних храмів Закарпаття. – К., 2008. – С.82.
22. Історія української культури. За ред. І. Крип'якевича. – К., 1994. – С. 528.

Руслана Маньковская

Сакральная деревянная архитектура Украины в мировом наследии

В статье освещается проблема сохранения в Украине деревянного церковного искусства, его уникальность и самобытность, а также место в мировой культуре. Рассматривается деятельность Национального союза краеведов Украины по охране церковной народной архитектуры.

Ключевые слова: *церковная архитектура, деревянное строительство, охрана памятников.*

Ruslana Mankovska

Sacral wooden architecture of Ukraine in the world heritage

The problem of wooden church art preservation in Ukraine, its uniqueness and originality, its place in world culture is highlighted in the article. The activities of the National Union of Ukraine Ethnographers for the church folk architecture protection is reviewed.

***Key words:** church architecture, wood construction, memorials protection.*

УДК 903.9. (069) (477.75)

Галина Денисенко (м. Київ)

КРИМСЬКА ВІЙНА В КУЛЬТУРНІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ ДИСКУРС

Висвітлено увічнення подій Кримської війни 1853-56 рр. та оборони Севастополя 1854-55 рр. від початку бойових дій до сьогодення. Досліджуються всі види і типи нерухомих історико-культурних об'єктів, їхня охорона та збереження в контексті підготовки фундаментального 28-томного видання „Звід пам'яток історії та культури України" в АР Крим і м. Севастополь та Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

***Ключові слова:** пам'ятки, нерухомі пам'ятки, культурна спадщина, Кримська (Східна) війна, оборона, Севастополь, „Звід пам'яток історії та культури України", Державний реєстр нерухомих пам'яток України.*

Одним із найкривавіших конфліктів XIX ст. була Кримська (Східна) війна 1853-56 рр. У ній взяли участь Росія і Туреччина, а також Англія, Франція та Сардинське королівство як союзники Османської імперії. Кримська війна стала не лише російсько-турецькою, в якій на боці однієї зі сторін вперше виступили інші держави, а й фактичним прологом світової бійні. Якщо раніше у збройних конфліктах чи локальних війнах брали участь дві-три держави, то в Східній – понад 20 [1]. Втративши автономію наприкінці XVIII ст., Україна не була самостійним суб'єктом міжнародних відносин: її землі входили до складу Російської й Австро-Угорської імперій, тож бойові дії проходили й на українських теренах.

Якщо під час Північної війни Російська імперія була у зеніті військової слави і перемогла, то Кримська війна показала всьому світу, що самодержавна Росія надто відстала від розвинутих європейських держав. Поразка у війні стала результатом недальновидної політики уряду, некомпетентності військового командування, технічної відсталості російської армії, нечисленності і непідготовленості військово-морських сил, що значно поступалися об'єднаному флоту противника.

Війна привела країну до загальної кризи феодально-кріпосницької системи, яка гальмувала розвиток соціально-економічного життя. Вразливим місцем Росії була відсутність розвиненої мережі доріг, що не давало можливості своєчасно перекидати підкріплення на театр воєнних дій та регулярно постачати озброєння для армії. Мужність і відвага солдатів, організаторів і керівників оборони Севастополя не могли компенсувати загальної соціально-економічної та військової відсталості Російської імперії, зупинити катастрофу, якою стала Кримська війна для Росії. Всі ворогуючі держави зазнали значних втрат: Франція – 96 тис. воїнів, Англія – 23 тис. своїх солдатів й офіцерів, Туреччина – близько 32 тис. вояків, Сардинія - понад 2 тис. Втрати Росії склали близько 130 тис. воїнів [2].

Головним театром бойових дій під час Східної війни в Криму став Севастополь. Понад 500 пам'яток історії та культури увічнюють оборону міста 1854-55рр. [3]. Це широка панорама історико-культурних об'єктів, які допомагають відтворити минуле, реконструювати воєнні баталії тих років, сприяють відновленню історичної пам'яті. Це пам'ятки історії, архітектури й монументального мистецтва. До наших днів збереглися будинки, оборонні споруди, фортеці, інші пам'ятні місця (у т. ч. місця боїв) Альмінської, Балаклавської, Чорноріченської битв, могили воїнів різних національностей російської армії і її противників, воїнські кладовища. Задля відзначення історичних подій встановлювалися обеліски, монументи, меморіальні дошки тощо. На відміну від нерухомих пам'яток історії – реальних свідків подій, пам'ятні знаки є матеріальними об'єктами, створеними для увічнення історичних подій і персоналій.

Розташований по обидва береги великої бухти Севастополь був погано підготовлений до оборони з суші, бо укріплення напередодні воєнних дій перебували в незавершеному стані. Після поразки російської армії на р. Альма 8 вересня 1854 р. місто стало набува-

ти рис військового табору, хоча там залишалося мирне населення, працювали крамниці й установи. Під час оборони працювала Морська бібліотека, хоча неї влучили дві бомби і кілька ядер. Приміщення бібліотеки зазнало значних пошкоджень під час пожежі 28 серпня 1855 р. при відступі севастопольського гарнізону на Північну сторону, коли були підірвані порохові льохи і частина укріплень оборонної лінії. Нині місто прикрашає відома, як Башта Вітрів, вентиляційна шахта для книгосховища [4].

Підступи з моря від ескадри союзників захищали 14 батарей берегової оборони. Було прийнято рішення затопити кораблі Чорноморського флоту на вході в Севастопольську бухту. 11 вересня 1854 р. між Костянтинівською та Олександрівською батареями були затоплені найстаріші вітрильні кораблі Чорноморської ескадри. До них входили 5 лінійних кораблів: «Три святителі», «Уріїл», «Варна», «Сілістрія», «Селафаїл» і фрегати «Сизополь» та «Флора». В листопаді-грудні були затоплені корабель «Гавріїл» і корвет «Пілад». У лютому 1855 р. на дно Севастопольської бухти між Михайлівською і Миколаївською батареями лягли кораблі «Дванадцять апостолів», «Ростислав», «Святослав» та фрегати «Кагул», «Мідія» і «Месcеврія» [5]. Тож Севастопольську бухту закрили дві лінії із 15 затоплених кораблів. Із берега цю загорожу прикривали з Південної сторони - батареї №№7, 8, 10, Олександрівська й Миколаївська батареї, а з Північної – Костянтинівська і Михайлівська.

Команди затоплених кораблів приєдналися до 18-тисячного Севастопольського гарнізону, а корабельні гармати були використані для берегової оборони. Оборону міста очолив начальник штабу Чорноморського флоту, віце-адмірал В. Корнілов – учень і сподвижник видатного флотоводця М. Лазарева. Найближчим помічником В. Корнілова був командуючий ескадри, віце-адмірал П. Нахімов - начальник оборони Південної сторони. Завдяки самовідданій праці десятків тисяч солдатів, матросів і місцевих жителів, Севастополь було оперізано бастіонами зі знятими з кораблів гарматами. Поряд із чоловіками трудилися жінки. Одна батарея була збудована виключно ними, за що отримала назву «Дівоча» (Дамська батарея Д. М. Перфіл'єва). Батарея входила до тилової лінії оборонних укріплень і прикривала 4-й бастіон. На місці її розташування 1897 р. було встановлено пам'ятний знак, реконструйований в 1905 р. і відновлений 1953 р. [6]

Невдовзі після закінчення бойових дій на Малаховому кургані та Історичному бульварі місця розташування батарей були відзначені білими кам'яними стовпчиками. На кургані збереглася кам'яна оборонна башта, на нижньому поверсі якої знаходився штаб контр-адмірала В. Істоміна. Він командував важливою ділянкою оборони, що включала Малахів курган, 2-й бастіон, Селенгінський і Волинський редути та Камчатський люнет [7]. На Малаховому кургані загинули видатні керівники оборони міста – В. Істомін, В. Корнілов, П. Нахімов, М. Юрковський, були поранені Е. Тотлебен і С. Хрульов.

У день першого бомбардування Севастополя (5 жовтня 1854 р.) був смертельно поранений герой Синопської битви віце-адмірал В. Корнілов. На цьому місці за наказом віце-адмірала П. Нахімова був викладений хрест із ворожих бомб і ядер [8]. Це було одним із перших пам'ятних місць Кримської війни, увічнене в ході бойових дій. У 1895 р. за проектом скульптора І. Шредера і художника О. Більдерлінга на кургані було споруджено пам'ятник відважному адміралу (зруйнований у роки Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945 рр.).

7 березня 1855 р. на Малаховому кургані загинув герой оборони Севастополя, контр-адмірал В. Істомін. В одному з наказів П. Нахімов писав: «Прошу начальника 4 відділення відзначити місце, на якому було вбито контр-адмірала Істоміна, точно так, як це зроблено на тому місці, де було поранено віце-адмірала В. Корнілова» [9]. У 1905 р. місце загибелі було відзначено пам'ятним знаком, а в будинку панорами «Оборона Севастополя 1854-1855 рр.» було встановлено погруддя адмірала. В башті на Малаховому кургані укріплена мармурова меморіальна дошка з написом, що тут знаходилося ліжко з тілом убитого контр-адмірала В. Істоміна [10].

28 червня 1855 р. на Малаховому кургані був смертельно поранений герой Севастопольської оборони П. Нахімов, який виявив мужність і героїзм в організації оборони. Він, як і його попередники, не мав досвіду ведення бойових дій на суші. В наказі по гарнізону про загибель адмірала говорилося: «Моряки Чорноморського флоту! Він був свідком усіх ваших доблестей, він вмів цінувати вашу незрівнянну відвагу, він ділив із вами всі труднощі, він керував вами на шляху слави і перемоги…» [11].

Після смерті П. Нахімова для Севастополя настали особливо важкі дні. Ворог наблизився впритул до Малахового кургану та Історичного бульвару. Із 5 серпня 1855 р. почалося посилене бомбардування Севастополя, яке не припинялося протягом двадцяти діб. Під час оборони міста, головним центром якої став Малахів курган, виняткову мужність і героїзм виявили уродженці України. Несподіваними для союзних військ під Севастополем стали нічні вилазки воїнів на позиції та в тил противника, який знаходився практично за кількасот метрів від севастопольських укріплень.

У цих операціях особливо відзначилися українські матроси П. Кішка і Г. Шевченко, котрим споруджені пам'ятники в Севастополі і Дніпропетровську [12]. Герой оборони Севастополя Гнат Шевченко був настільки популярним у Російській імперії, що громадськість розпочала збір коштів на спорудження йому пам'ятника. Автором погруддя Г. Шевченка став відомий скульптор М. Микешин. У 1874 р. пам'ятник був відлитий у Миколаївському адміралтействі з гармат, захоплених під час російсько-турецької війни 1828-29 рр. і встановлений у Миколаєві, а в 1902 р. перенесений до Севастополя. Він знаходився біля казарм колишнього 30-го флотського екіпажу, де розпочинав службу 1850 р. Г. Шевченко. На жаль, у 1918 р. пам'ятник був зруйнований [13].

Незважаючи на значну кількісну перевагу ворога, захисники міста виявили високі бійцівські якості. Солдати й матроси не усвідомлювали суті війни, її політичних цілей, але бойовий дух російської армії був високий попри брак військового досвіду ведення бойових дій на суші та технічну перевагу західноєвропейських армій. Підтвердженням тому – одинадцятимісячна оборона Севастополя, яка стала важким випробуванням для міста і принесла йому світове визнання. Севастополь став символом відваги, мужності і звитяги. Ворог увійшов у місто, перетворене на купу руїн, але перемогу над його захисниками так і не отримав. З усіх приморських батарей Севастополя вціліли лише батареї Північної сторони – Костянтинівська і Михайлівська. З сухопутних укріплень – бастіон Корнілова на Малаховому кургані і бастіон №4 на Історичному бульварі [14].

На початку XX ст. по всій країні прокотилася хвиля вшанування пам'яті про героїчну оборону Севастополя під час Кримської війни, 50-річчя якої збігалося з початком сторіччя. На шпальтах газет та в літературі широко обговорювалася підготовка до святкування ювілею героїчної оборони. Актуальним стало питання відтворення пам'яток, що збереглися на місцях боїв, а також спорудження пам'ятників на честь захисників міста, керівників Севастопольської оборони [15].

Цим опікувався спеціально створений у 1899 р. громадський «Комітет з відбудови пам'ятників Севастопольської оборони 1854-1855 рр. до її 50-річчя» на чолі з князем Олександром Михайловичем. До комітету входили історик А. Зайончковський, генерал від кавалерії М. Пивоваров, представники міської влади, учасники Кримської війни, які відзначилися під час оборони міста, – М. Бєлкін, А. Дельсаль, П. Рерберг, командир батареї №38, капітан 2-го рангу М. Костомаров – ініціатор і перший начальник Музею Севастопольської оборони, заснований в 1869 р. Широке представництво громадськості, військових істориків і безпосередніх учасників війни дозволило відновити оборонні рубежі, надавши їм первинного вигляду, провести реставраційні роботи, спорудити пам'ятники на честь учасників війни, видати праці, присвячені подіям Кримської війни, путівники пам'ятними місцями.

У 1899-1903 рр. головою комітету був військовий інженер, генерал, учасник оборони Севастополя П. Рерберг, який відзначився на 5 і 6 бастіонах, редуті Шварца, люнеті Бєлкіна, а під кінець оборони – на Малаховому кургані. Завдяки діяльності голови комітету в 1903-1907 рр. були видані три випуски фотоальбому «Севастопольцы» з 1500 унікальними фотографіями учасників оборони і їхніми біографіями. Це безцінний документ для дослідників історії Кримської війни – визначної військової і політичної події в історії не лише Російської імперії, а й усієї Європи XIX ст.

Перед комітетом стояло важливе завдання щодо дослідження пам'ятних місць оборонних укріплень, уточнення розташування військ, збереження вцілілих пам'яток і відзначення пам'ятних місць, пов'язаних із Кримською війною та обороною Севастопо-

ля [16]. До спорудження пам'ятників були залучені севастопольські архітектори О. Вейзен, інженери Ф. Єранцев, Г. Долін, О. Енберг. Будівельними роботами керував досвідчений інженер, член Будівельної комісії з відновлення пам'яток, генерал-майор О. Енберг, під керівництвом за безпосередньої участі якого були споруджені практично всі пам'ятники героям першої оборони Севастополя [17].

До складу конкурсної комісії входили представники Петербурзької Академії мистецтв – академік скульптури В. Беклемішев, архітектори Л. Бенуа, О. Гоген. Найкращим був визнаний проект О. Енберга, який передбачав відновлення головних рубежів оборони Севастополя, а також спорудження пам'ят-ників і пам'ятних знаків на бастіонах, редутах, місцях битв, лініях оборони. Розуміючи важливість збереження автентичних пам'яток, О. Енберг розробив проект відновлення меморіальної стіни по лінії укріплень від 1-го до 3-го бастіону, додавши до залишків оборонних споруд надбудову, яка відрізнялася від автентичних пам'яток лише кольором.

Як один із головних виконавців спорудження пам'яток на честь 1-ї оборони Севастополя, талановитий будівельник і військовий інженер, понад 30 років пов'язаний із Севастополем, О. Енберг розробив проекти пам'ятників воїнам Камчатського і люнету Бєлкіна. Спільно зі скульптором А. Адамсоном й архітектором В. Фельдманом він брав участь у розробці проекту «Пам'ятника затопленим кораблям», який став символом Севастополя [18]. Мармурова колона, увінчана бронзовим орлом із лавровим вінком у дзьобі, встановлена на п'єдесталі із написом: «В память кораблей, затопленных в 1854-1855 для заграждения входа на рейд».

Предметом особливої гордості була споруда для розміщення панорами на Історичному бульварі, проект якої був розроблений О. Енбергом за участі архітектора В. Фельдмана. Історія впорядкування бульвару відноситься до 1875 р., коли з'явилося рішення міської думи про заборону будівництва на Бульварній (Бастіонній) висоті і закладення Історичного бульвару вздовж лінії розташування бастіонів. Роботи розпочалися 1876 р. на 4-му бастіоні і були завершені в період підготовки святкування 50-річчя оборони Севастополя. Історичний бульвар став центром Меморіального комплексу, присвяченого захисникам Севастополя. До його складу входить панорама «Оборона Севастополя 1854-1855 рр.», створена професором Ф. Рубо в 1901-1904 рр. і відкрита 14 травня 1905 р. Комплекс – це й 13 пам'ятників і пам'ятних знаків, у тому числі воїнам 4-го бастіону, Язонівського редуту, укріплення передового бруствера 4-го бастіону, підземно-мінні галереї, пам'ятний знак на честь перебування на 4-му бастіоні письменника Л. Толстого [19]. У 1909 р. було відкрито пам'ятник талановитому інженеру-фортифікатору, генерал-ад'ютанту Е. Тотлебену, спорудженням якого було завершено створення унікального комплексу [20].

Цінність Меморіального комплексу в тому, що він розміщений на території, де проходила оборонна лінія і збереглися пам'ятні місця розташування батарей, воїни яких найбільше відзначилися в боях та під час вилазок у ворожий тил. Реконструйовані підземні галереї, що підводилися під бастіони ворожими мінерами, зафіксовані сліди підземно-мінної війни захисників міста під керівництвом інженер-полковника Е. Тотлебена. З грудня 1909 р. на Приморському бульварі був відкритий пам'ятник одному з керівників оборони Севастополя, головнокомандувачу військово-сухопутними і морським силами в Криму генералу Д. Остен-Сакену. На жаль, в 1935 р. пам'ятник було зруйновано.

Результатом роботи «Комітету з відбудови пам'ятників Севастопольської оборони 1854-1855 рр. до її 50-річчя» стало впорядкування старих і будівництво нових пам'ятників та створення музею. У ньому зберігаються реліквії, пов'язані з Кримською війною: карти, плани й креслення укріплень, укази воєнного часу, особисті речі керівників оборони міста, зброя, снаряди, які через багато років знаходили на місцях боїв. Спочатку Музей знаходився у будинку героя оборони Севастополя, генерала Е. Тотлебена (не зберігся), а в 1895 р. для нього було збудовано спеціальне приміщення (арх. О. Кочетов, ск. Б. Едуардс) [21].

Одночасно з відтворенням укріплень, відзначенням їх пам'ятними знаками на Історичному бульварі аналогічні роботи проводилися в інших місцях. Серед перших проектів був план відтворення оборонної вежі на Малаховому кургані. Про це нагадує пам'ятний знак у вигляді залишків скелі від вибуху з написом: «Уціліли сліди мінної війни

перед 4-м бастіоном».

До вересня 1905 р. на Корабельній стороні вздовж лінії між 1-м і 3-м бастіонами було встановлено 20 монументів і пам'ятних знаків. На місцях розташування 50 батарей були споруджені пам'ятні знаки, розроблено проекти пам'ятників воїнам 5-го бастіону, Камчатського і люнету Бєлкіна, закладені сквери на 1-му і 2-му бастіонах [22]. Пам'ятними знаками увічнені місця Забайкальської і батареї Геннериха, Селенгінський і Волинський редути. На 4-му бастіоні відновлена ділянка бруствера з гарматами, на місці битви на Чорній річці поблизу Балаклави встановлений обеліск [23]. Пам'ятниками фортифікації і військово–інженерного мистецтва стали Південний, Балаклавський і Стрілецький форти, Бельбекська група берегових батарей, Історичний бульвар, Малахів курган, де в 1963 р. відкрито відділ Музею героїчної оборони і визволення Севастополя [24].

У вересні 1854 р. за наказом віце-адмірала В. Корнілова на Північній стороні Севастополя засноване кладовище, на якому ховали загиблих захисників міста. Спочатку воно мало офіційну назву «Петропавлівське», пізніше через велику кількість поховань генерал-ад'ютант Е. Тотлебен запропонував назву «Братське». Братське кладовище захисників Севастополя 1854-55 рр.- одне з найбільших меморіальних воїнських кладовищ, на якому збереглося понад 600 поховань. Із них близько 500 – братські і 123 одиночні могили з понад 40 тис. захисників міста [25].

Поховання учасників оборони Севастополя тривали до 1917 р. У братських могилах ховали 50 і більше рядових захисників Севастополя, загиблі офіцери поховані в окремих могилах, іноді - по 2-3 чоловіки. Місця поховань позначалися дерев'яними хрестами або хрестами з бомб і ядер. Благоустрій кладовища і спорудження надгробків проводилися Військово-інженерним відомством на благодійні пожертви. Збір їх розпочався 1856 р. ще до закінчення Кримської війни в полках і флотських екіпажах та серед учасників оборони Севастополя.

Серед офіцерів-чорноморців поширився рух щодо увічнення пам'яті захисників Севастополя 1854-55 рр., підтриманий офіцерами-балтійцями та офіцерами армії. На кінець 1857 р. була зібрана достатня сума для спорудження надгробків і будівництва храму. До 1870 р. було встановлено 37 пам'ятників на могилах офіцерів і понад 120 - на братських. Надгробки були у вигляді горизонтальних кам'яних плит і горизонтальних кам'яних хрестів із написом «Братська могила». Пізніше були розроблені 19 типових проектів таких надгробків. Із 1872 р. до початку XX ст. над могилами споруджували різноманітні художні надгробки із мармуру і кримбальського каменю з використанням класичних архітектурних форм. Це - обеліски, піраміди, саркофаги, стели. У декоративній орнаментиці переважала символіка, що втілювала воїнську славу, звитягу й безсмертя. В художньому вигляді багатьох надгробків знайшов відображення мотив Георгіївського хреста. Як елемент композиції його включали до багатьох пам'ятників, підкреслюючи цим воїнський характер кладовища. Значна кількість надгробків - комплексні пам'ятки історії, архітектури та монументального мистецтва.

Деякі з них за своїми розмірами й композицією належать до творів архітектури і монументального мистецтва, виконаних у кращих традиціях меморіальної архітектури XIX-поч. XX ст. Це монументальна споруда над склепом начальника інженерів Севастопольського гарнізону генерал-ад'ютанта Е. Тотлебена (1890 р., арх. А. Карбон'єр із використанням проекту Д. Грімма). Двоколонний мармуровий портик на високому п'єдесталі у вигляді склепу на могилі контр-адмірала М. Кумані (1891 р., арх. Б. Рожнов). Портретний бюст із білого мармуру генерал-лейтенанта С. Хрульова, встановлений на високій канелюрованій колоні (1873 р., ск. К. Серве-Годебський). Мурована каплиця на могилі головнокомандуючого російською армією (з 1855 р.) генерала від артилерії М. Горчакова (1863 р., арх. О. Авдєєв, художник М. Васильєв). За своїми архітектурними й художніми якостями вони вважаються кращими на кладовищі [26]. Висохудожнім твором, який вирізняється бездоганним виконанням і пропорціями, є пам'ятник воїнам Волинського піхотного полку, які захищали Севастополь із перших і до останніх днів оборони. Пам'ятник споруджений у вигляді саркофагу класичної форми, встановленого на масивний стилобат (арх. А. Гронвальд) [27].

Навколо Братського кладовища споруджена кам'яна огорожа. Її центральний вхід прикрашають невеликі піраміди і гармати часів

оборони Севастополя 1854-1855 рр. Одним із найдавніших й універсальних видів пам'яток, в якому поєднані функції церкви, пам'ятки, меморіалу і музею, є храми, чиє будівництво відоме в Україні ще з часів Київської Русі.

Композиційним центром Братського кладовища є храм св. Миколая – пам'ятник воїнам усіх національностей, різних статків і воїнських звань, споруджений на вершині пагорба. Храм втілює ідею грандіозного надгробку всім захисникам Севастополя у вигляді масивної піраміди, символу вічності, увінчану кам'яним хрестом. Будівництво розпочалося 1857 р. за проектом архітектора О. Авдєєва, удостоєного за цю роботу звання академіка архітектури, і завершено в 1870 р. На гранях піраміди встановлені 56 мармурових дощок із найменуваннями частин, які захищали Севастополь, терміном їхнього перебування у місті і цифрами втрат. Уздовж стіни храму розташовані 38 чорних мармурових плит із прізвищами 943 загиблих офіцерів [28]. При всьому розмаїтті архітектурних і художніх форм пам'ятники Братського кладовища об'єднує тема воїнської слави і звитяги. Рідкісна архітектурна споруда храму-піраміди в комплексі з пам'ятками Братського кладовища – єдиний меморіальний комплекс другої половини XIX ст.

Усипальнею для керівників оборони Севастополя став Володимирський адміральський собор, який будувався упродовж 30 років. Перший проект датується 1848 р., у 1854 р. храм був закладений за проектом відомого архітектора К. Тона. До початку осади міста було збудовано цокольний поверх, під підлогою якого у склепі похований адмірал, російський флотоводець і мореплавець, дослідник Антарктиди, учасник трьох кругосвітніх подорожей, російсько-шведської 1808-1809 рр., Вітчизняної 1812 р., російсько-турецької 1828-1829 рр. війн, військовий губернатор Севастополя і Миколаєва, почесний член Російського географічного товариства, Морського вченого комітету, Одеського товариства дослідників історії та старовини Михайло Лазарєв. У ході будівництва Володимирський собор перетворився на пам'ятник оборони Севастополя, місце поховання керівників оборони міста – контр-адміралів В. Істоміна, В. Корнілова і П. Нахімова. Після закінчення Кримської війни на місці поховання адміралів встановлений тимчасовий надгробок у вигляді плити з білого інкерманського каменю з написом: «Тут погребены адмиралы Лазарев, скончавшийся в лето 1851 года, и убиенные при защите Севастополя: вице-адмирал Корнилов, адмирал Истомин, адмирал Нахимов».

Роботи зі спорудження храму відновилися в 1862 р. під керівництвом архітектора О. Авдєєва [29] і завершилися 1881 р. будівництвом нижньої церкви св. Миколая і створенням надгробку над склепом захисників оборони Севастополя у вигляді мармурового чорного хреста з прізвищами і бронзовим лавровим вінком з написом «Ніка» у центрі.

У 1883 р. на стінах собору були встановлені мармурові дошки з прізвищами георгіївських кавалерів, адміралів, штаб - і обер-офіцерів Морського відомства, учасників Кримської війни й оборони Севастополя. Оформлення собору завершують діоритові дошки з прізвищами і датами смерті М. Лазарєва, В. Корнілова, П. Нахімова й В. Істоміна [30]. У Володимирському соборі, будівництво якого було закінчено 1888 р. [31], знаходиться 13 поховань.

Володимирський адміральський собор і церква св. Миколая на Братському кладовищі є передовсім усипальнями героїв оборони Севастополя 1854-55 рр. і пам'ятниками всім загиблим учасникам Кримської війни. Вони – не тільки місця богослужінь на вшанування воїнів, котрі загинули під час бойових дій. Це – пам'ятки історії та величні твори архітектури й монументального мистецтва. Протягом XVIII-XIX ст. воїнські храми не відрізнялися від звичайних православних церков, хіба що своїми розмірами.

Кримська війна позначилася великими втратами з обох сторін. Не лише через застосування нової зброї, а й епідемію інфекційних хвороб. У росіян на початковому етапі війни була відсутньою будь-яка медична допомога пораненим. Після отримання призначення і доручення керувати всією «медичною справою обложеного міста» 12 листопада 1854 р. до Севастополя з Петербургу прибув відомий учений і блискучий хірург М. Пирогов у супроводі кращих лікарів. 24 листопада до Криму прибули і перші групи сестер-жалібниць. Головний перев'язочний пункт влаштували на березі Севастопольської бухти, в будинку Дворянського зібрання, де з 1854 р. до червня 1855 р. жив і працював М. Пирогов [32]. На кінець вересня 1855 р. почалася евакуація поранених із Севастополя до Бахчисарая, Сімферополя, Керчі та інших міст.

З ініціативи М. Пирогова важливим центром для лікування російських солдатів і офіцерів став Катеринослав, в госпіталях якого перебували десятки тисяч поранених. На початок воєнної кампанії в місті був один військовий шпиталь на 180 хворих. У роки Кримської війни їхня кількість значно збільшилася – поранені перебували в помешканні Дворянських зборів, у державних та приватних будинках. Померлих від ран ховали на кладовищі поруч із головним госпіталем. У 1855 і 1856 рр. М. Пирогов особисто відвідував лазарети та шпиталі, відкриті у Катеринославі, Олександрійську, Павлограді, Нікополі та інших містах, цікавився станом поранених та ходом їх лікування [33].

У 1955 р. місцеві органи влади Дніпропетровська прийняли рішення про увічнення пам'яті героїв оборони Севастополя й учасників Кримської війни. Рештки воїнів перенесли в одну братську могилу, над якою був насипаний 8-метровий курган. На вершині пагорба встановлено обеліск з інкерманського каменю, по його боках – гармати часів Кримської війни. На місці кладовища висадили дерева і заклали Севастопольський парк У 1977 р. поряд з обеліском були встановлені 8 бронзових погрудь керівників і героїв оборони Севастополя. Перебування М. Пирогова у Катеринославі (нині Дніпропетровськ) відзначено пам'ятним знаком на вул. Комсомольська [34].

У Сімферополі, куди переїхав М. Пирогов зі своїми найближчими помічниками, він не тільки проводив найскладніші операції, а й знаходив час для занять із лікарями. Читав їм лекції, багато уваги приділяв діяльності общин сестер-жалібниць, консультував місцеве населення [35]. В центрі міста у 1981 р. на будинку лікарні (вул. Рози Люксембург), де працював М. Пирогов зі своїм помічником С. Боткіним, встановлено меморіальну дошку [36].

Із діяльністю вченого і хірурга також пов'язані будинки Дворянських зборів, духовної семінарії та чоловічої гімназії, у приміщенні якої був розташований шпиталь [37]. На честь військового хірурга, заслуженого професора Імператорської Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії, академіка, доктора медичних наук на Матроському бульварі у Севастополі споруджено пам'ятний знак. На будинку Волохова (вул. Суворова, 19), в якому містився штаб оборони Севастополя у 1854-55 рр. та мешкали керівники оборони В. Корнілов і П. Нахімов, бували Е. Тотлебен і М. Пирогов, встановлена меморіальна дошка [38]. На території Першої міської лікарні, яка з 1967 р. носить ім'я вченого, споруджено пам'ятник М. Пирогову [39].

У Кримській війні вперше в якості медичних сестер були задіяні жінки. Першими сестрами милосердя були дружини та сестри захисників Севастополя, які взяли на себе нелегку справу догляду за важкопораненими. Жінки виявляли героїчну самовідданість і самопожертву, вивозячи тисячі поранених воїнів із передових на візках і перепрявляючи їх на носилках до перев'язочних пунктів.

Пам'ятним знаком у Севастополі відзначена діяльність першої народної сестри-жалібниці Дар'ї Севастопольської (Дар'я Лаврентіївна Михайлова). Вона до приїзду «Хрестовоздвиженської громади сестер піклування про поранених та хворих» під вогнем противника надавала допомогу пораненим воїнам, працювала в шпиталях міста. Першою серед жінок її нагородили золотою медаллю «За старанність» на Володимирському банту і 500 крб. сріблом [40]. Дар'я Севастопольська, чий образ став символом мужності і милосердя, була похована на кладовищі в Доковому яру. На жаль, її могила була знищена під час будівельних робіт в 60-ті роки XX ст. [41].

Приклад севастопольських сестер милосердя наслідували жінки по всій країні. Поширився він і на інші воюючі держави. Після Кримської війни участь жінок у збройних конфліктах стала традиційною. Завдяки М. Пирогову військово-медична служба у російських військах була поставлена на належний рівень, хоча це коштувало багатьом медикам життя.

Як в період оборони Севастополя 1854-55 рр., так і на завершальному етапі Кримської війни важливе військово-оперативне значення для російського командування відігравав Бахчисарай. Упродовж воєнних дій він залишався прифронтовим містом. Тут проходили головні комунікаційні зв'язки з Севастополем, йшло постачання й поповнення його гарнізону та частин і з'єднань Кримської армії. В самому місті знаходилася головна квартира Кримської армії.

У той же час через Бахчисарай постійно

здійснювалась евакуація поранених і хворих воїнів із зони бойових дій. Прибулих розміщували у шпиталях, які знаходилися в ханському палаці та на території Свято-Успенського чоловічого монастиря [42]. Декого поміщали в пересильному пункті, для якого були побудовані тимчасові бараки в 1300 м на північний схід від залізничної станції «Бахчисарай». Нині це територія в/ч. Поряд із бараками знаходилися братські могили воїнів, які померли під час транспортування.

У 1865 р. на місці поховань було насипано курган, навколо якого споруджена кам'яна загорожа. За ініціативи таврійського губернатора П. Лазарева у 1896 р. на вершині кургану було встановлено хрест. Він простояв до початку 50-х років минулого століття, але, на жаль, був зруйнований [43]. У 1988-89 рр. на території військової частини проводилися розкопки, внаслідок яких було виявлене масове воїнське поховання (1307 осіб) захисників Севастополя 1854-55 рр. У травні 1990 р. на кургані урочисто відкрили пам'ятник у вигляді двох кам'яних брил у пам'ять воїнів, котрі загинули в Кримській війні [44].

Під час героїчної оборони Севастополя в келіях Свято-Успенського монастиря, виникнення якого відноситься до VIII ст., знаходився офіцерський шпиталь. Тих, хто помирав від ран, ховали на монастирському цвинтарі, влаштованому навпроти скиту. На православному кладовищі поховані генерал-ад'ютант П. Вревський та генерал-майор П. Веймарн, які загинули у битві на Чорній річці 4(16) серпня 1855 р. – одній із найбільших битв Кримської війни [45]. На їхніх могилах встановлені високі гранітні хрести [46].

Про події Кримської війни в Бахчисараї нагадує і каплиця св. Архістратига Михаїла на Старому православному кладовищі на місці поховання чотирьох тисяч захисників Севастополя, які померли від ран і хвороб у бахчисарайських шпиталях у 1854-56 рр. Каплиця була побудована в 1894 р. за ініціативи мешканців Бахчисарая і таврійського губернатора П. Лазарева, який восени 1891 р. звернувся до бахчисарайського міського голови з листом [47].

Ідею створення пам'ятника підтримали й представники різних станів та релігійних конфесій. До будівельного комітету, створеного у грудні 1891р., надходили кошти на спорудження пам'ятника з усіх кінців Російської імперії, Криму як від відомих людей, так і пересічних мешканців Бахчисарая, Севастополя, Сімферополя. Благодійні внески в будівництво зробили учасники оборони Севастополя: контр-адмірали І. Манто і Ф. Нарбут, племінник генерал-ад'ютанта П. Вревського, туркестанський генерал-губернатор барон О. Вревський, А. Стевен, син академіка, дослідника Криму, засновника Нікитського ботанічного саду Х. Стевена та ін. [48] Відкриття й освячення каплиці відбулося в червні 1895 р. [49] Каплицю увінчав кам'яний хрест, замість позолоченого завершення, як планувалося спочатку.

Як і територія Західної України в першу світову війну, територія Криму під час Кримської війни була ареною запеклих боїв. Внаслідок цього тут з'явилися поодинокі могили і кладовища воїнів ворогуючих армій. Наприкінці Кримської війни всім полеглим воїнам із дозволу російського імператора були споруджені меморіали.

5 травня 1855 р. вийшов царський указ про збереження пам'ятників та поховань солдатів і офіцерів союзницьких військ, які загинули під час Кримської війни [50]. На Малаховому кургані, де 27 серпня 1855 р. відбувся останній бій, замість встановленого французами дерев'яного хреста, на братській могилі всіх полеглих воїнів 1872 р. коштом російського уряду було споруджену мармурову колону з символічними словами: «Їх єднала перемога та поєднала смерть. Така слава солдата, така доля хоробрих» [51].

Під час Кримської війни базою англійського флоту і головною штаб-квартирою британської армії було невеличке містечко поблизу Севастополя Балаклава. Розташована в невеликій зручній бухті, не помітній з боку моря, Балаклава завжди вабила іноземців.

Її історія, яку творили різні народи, нараховує понад 2500 років. Тут знаходилося поселення таврів; у VII-VI ст. до н. е. жили греки; дислокувалися війська римлян. 1375 р. Балаклаву завоювала Генуя, назвавши її Чембало. Ця назва збереглася за руїнами генуезької фортеці, яка мальовничо височить на Східному мисі. Через сто років містечко захопили турки, перейменувавши його на Балаклаве. Воно й трансформувалося в сучасну назву. Із часів Кримської війни тут збереглася набережна, на якій встановлено дві англійські гармати; водогін, ділянка залізниці, збудована англійцями в 1854-55 рр., Георгіївський монастир, де діяв телеграф [52].

У період бойових дій в Криму втрати англійців склали близько 18 тис. осіб, в т. ч. 13 тис. під Севастополем. 1882 р. з дозволу російського та на кошти англійського уряду на Каткартовому пагорбі було влаштоване кладовище, на якому нараховувалося близько 450 братських та поодиноких могил. Серед них – могили учасника битви під Ватерлоо, командира 4- ї англійської дивізії генерала Георга Каткарта, котрий загинув в Інкерманській битві у вересні 1854 р.; генералів Гольді, Торренса, Кемпбеля, Стренгвейса та ін. Більшість надгробків були виготовлені із мармуру, доставленого з Англії (графство Дербишир).

Під час оборони і визволення Севастополя в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945 рр. район, де знаходилося англійське кладовище, перебував у зоні бойових дій. Більшість пам'яток на кладовищі зазнали руйнувань. Однак зберігся фундамент огорожі, збудованої ще 1882 р., та залізобетонний цоколь будинку доглядача, в якому до 1941 р. був меморіальний музей [53]. У лютому 1945 р. під час Кримської (Ялтинської) конференції англійське кладовище відвідав прем'єр-міністр Великобританії Уїнстон Черчилль разом із членами англійської делегації [54].

Втрати французької армії під час Кримської війни склали 96 тис. солдатів. Французьке кладовище знаходилося у районі Балаклавського шосе. 1863 р. на площі в один гектар було створено своєрідний некрополь – зразок ландшафтно-паркового ансамблю й меморіальної архітектури XIX ст. У центрі кладовища знаходилася каплиця, на якій були викарбувані імена загиблих французьких генералів Брюне, Майрана, Бізо, Бретона та ін. Уздовж огорожі були розташовані 17 склепів братських могил із мармуровими плитами й найменуваннями родів військ похованих. Некрополь постраждав у роки Другої світової війни, а в 1982 р. частина меморіалу, що збереглася, – склепи і каплиця – були повністю знищені [55].

На вершині Гасфортової гори біля Чорної річки, де 4 серпня 1855 р. відбулася битва, був розміщений італійський цвинтар. Неподалік гори, що в 15 км від Севастополя, бойову позицію займали воїни Казанського полку під командуванням полковника В. Гасфорта, ім'ям якого названа гора. Союзні війська змогли оволодіти висотою, яка мала важливе стратегічне значення, лише на заключному етапі війни.

У 1882 р. на місці, де знаходилася головна батарея сардинців, італійськими майстрами була споруджена каплиця. Поблизу каплиці знаходилася гробниця одного з героїв війни, командира 2-ї піхотної дивізії генерал-лейтенанта О. Ла-Мармора, прах якого у 1911 р. був перевезений на батьківщину – в Італію [56]. Під час Другої світової війни біля підніжжя Гасфортової гори, де воювали бійці 7-ї бригади морської піхоти, проходила лінія фронту, і некрополь зазнав значних пошкоджень. Місце італійського кладовища позначено огорожею [57]. У роки Великої Вітчизняної війни цвинтарі іноземних воїнів були зруйновані, але продовжували існувати.

У повоєнний час були повністю знищені три цвинтарі, що існували з середини XIX ст. і були місцем паломництва не лише громадян СРСР, але й земляків, родичів полеглих іноземців [58]. Значна кількість поховань іноземних воїнів була занедбана або знищена, що завдано колосальної шкоди не тільки моральному вихованню кількох поколінь, але й іміджу нашої країни. У 1920-ті-1930-ті рр. були знесені монументи адміралам М. Лазареву, В. Корнілову, командуючому севастопольським гарнізоном генералу Д. Остен-Сакену, який останнім залишив Севастополь.

У роки Другої світової війни були зруйновані пам'ятні знаки на місцях Балаклавської та Інкерманської битв, палац командуючого Чорноморським флотом В. Корнілова, будинок Е. Тотлебена, в якому був розташований Музей оборони Севастополя. За радянських часів була по-варварськи знищена каплиця XIX ст., споруджена на воїнському некрополі в Петровській балці біля Сімферополя. Там були поховані понад 36 тис. героїв оборони Севастополя 1854-55 рр. [59]

У 1971 р. в Євпаторії була знесена братська могила російських воїнів, які відзначилися під час штурму міста 5 (17) лютого 1855 р. Пам'ятний знак на відзнаку хоробрих воїнів, встановлений 1862 р. місцевою караїмською громадою, був перенесений в інше місце [60]. Було понівечено чотирикутний обеліск на вершині Каменоломного яру біля Сімферопольського шосе, встановлений англійцями після падіння Севастополя. Це був єдиний пам'ятник періоду Кримської війни, встановлений воїнам ворогуючих армій. На

меморіальних дошках російською й англійською мовами викарбувано напис: «На пам'ять про англійців, французів і росіян, які загинули в Інкерманській битві 24 жовтня 1854 року» [61]. Втрати російської армії в битві склали 12 тис. вбитими і пораненими, французів і англійців – 4388 чоловік. У 1875 р. на місці Балаклавської битви, яка відбулася в жовтні 1854 р., силами британської армії споруджена чотиригранна піраміда. Пам'ятник загиблим воїнам ворогуючих армій – англійцям, росіянам, французам і туркам – зберігся завдяки турботі місцевого населення.

Кримська війна була несправедливою з обох боків, і вина царського уряду була не менша вини урядів західних держав. Найменше винні у розв'язанні війни рядові солдати, які були просто „гарматним м'ясом", живою зброєю для своїх урядів. Незважаючи на це, вони гідно виконували свій обов'язок, воїнську присягу й гинули далеко від батьківщини. Поряд із пам'ятками, які свідчать про мужність і героїзм воїнів російської армії, в Криму збереглися і пам'ятки учасників війни з інших держав. Вони потребують уваги з боку держави і громадських організацій.

Кожне покоління вносить свої корективи у розуміння історичного процесу, робить переоцінку подій, ролей окремих постатей. На зміну протистоянню із західним світом, тривалому періоду заборони й заперечення культурних досягнень інших народів, XXI століття ставить перед нами вимогу визнати пріоритети загальнолюдських цінностей та збереження культурного доробку кожного народу. Лише цивілізований підхід до власних пам'яток незалежно від змін у політичних оцінках того чи іншого періоду, збереження в Україні пам'ятних символів інших народів – важливі чинники історичного пізнання. А ще – формування національної самосвідомості, історичної пам'яті й гуманітарної політики держави.

Створені після Кримської війни в 60-80-ті роки XIX ст. з дозволу російського уряду французький, англійський та італійський некрополі отримали всесвітнє визнання, були справжніми пам'ятками жертвам війни й мілітаризму. В останні роки проводяться роботи щодо відновлення й реконструкції кладовищ періоду Кримської війни. У 1994 р. за пропозицією урядів Великої Британії, Італії, Росії, Туреччини і Франції було споруджено перший міжнародний Монумент на знак примирення народів, закладено сквер «Пам'яті полеглих». У 1998 р. пройшла реконструкція Монументу, який отримав назву «Камінь примирення» і став символом миру і взаєморозуміння між народами, застереженням проти війни, мілітаризму й жорстокості. На вершині Канкартового пагорба, де знаходилося англійське кладовище, 27 жовтня 1991 р. було встановлено пам'ятний знак, у 1993 р. відкрито найбільший за межами Великої Британії меморіал, присвячений полеглим англійцям.

З ініціативи урядів Великої Британії та Франції в середині вересня 2004 р. в Криму для вшанування пам'яті своїх предків зібралися представники країн, які брали участь у Кримській війні. Державним коштом України, а також за участі іноземних держав до 150-річчя Кримської війни було відбудовано пам'ятник у с. Віліне Бахчисарайського р-ну, де проходила битва на р. Альмі. Впорядковано британське кладовище у Севастополі біля селища Деркачі, споруджені пам'ятники полеглим туркам в районі Кілен-балки, італійцям – біля підніжжя гори Гасфорт, французам – на п'ятому кілометрі Балаклавського шосе [62].

У час розбудови Української держави і її прагнення зайняти гідне місце в європейському співтоваристві визначальними є не тільки економічні реформи. Поза увагою державних інституцій не може залишитися й гуманітарна політика. Адже в ній не останнє місце посідає охорона культурної спадщини, збереження національного надбання, відновлення історичної пам'яті про значні події й видатні постаті.

Масштабним проектом із вивчення й збереження пам'яток історії та культури стала підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України». Український «Звід» планувався у контексті підготовки томів інших радянських республік. Відповідно до постанови Президії Академії наук СРСР і Міністерства культури СРСР від 2 жовтня 1967 р. «О подготовке Свода памятников истории и культуры СССР» [63] Звід мав стати найбільш повним ілюстрованим довідником енциклопедичного характеру, до якого мали увійти дані про всі нерухомі пам'ятки історії та культури. Ця постанова була реалізована в Білоруській РСР, де протягом 70-80-х років минулого століття були видані сім томів (по кожній області) білоруською мовою. У Російській Федерації до 2006 р. видано 8 томів (по областях центрального регіону), в яких представлені лише пам'ятки двох видів – архітектури й монументального мистецтва [64]. В інших республіках СРСР робота щодо підготовки Зводу була лише започаткована.

В Україні підготовча робота щодо створення Зводу розпочалася 1972 р. із загальної паспортизації пам'яток. На жаль, не в усіх регіонах вона була проведена на належному рівні. Лише після відповідних рішень директивних органів, ухвалених урядом України у 1982 р., були зроблені перші кроки щодо підготовки «Зводу». Постанова Ради Міністрів Української РСР «О мерах по обеспечению издания томов Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР», прийнята 3 вересня 1982 р., передбачала реорганізацію редакції «Історії міст і сіл УРСР» Головної редакції Української Радянської енциклопедії у редакцію «Зводу пам'ятників історії та культури». Планувалися заходи щодо виявлення пам'яток, створення фототеки та бібліографічних матеріалів про пам'ятки історії та культури, залучення до створення енциклопедичної праці державних установ та громадських організацій [65].

Науковцями академічних інститутів, головною редакцією Зводу, місцевою редколегією та авторським колективом здійснено чималу роботу. Значний доробок щодо створення Зводу має АР Крим, створено макет щодо м. Севастополь у 7 книгах (Свод памятников истории и культуры Украинской ССР. Севастополь (авторская рукопись для обсуждения) К.:Издательство «Украинская Советская энциклопедия» им. М. П. Бажана, 1991.) На жаль, брак коштів не дозволяє завершити підготовку цього видання.

І все ж робота над Зводом стимулювала процес виявлення й обстеження історико-культурних об'єктів, заклала наукові підвалини для створення Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Це дозволило провести інвентаризацію всіх існуючих історико-культурних об'єктів, уточнити загальну кількість пам'яток в окремих областях, АР Крим, містах Севастополі і Києві. У 2004 р. був підготовлений «Список памятников местного и национального значения, расположенных на территории Автономной Республики Крым». У ньому зафіксовано 9137 об'єктів культурної спадщини, у тому числі 2594 – пам'ятків історії. Для порівняння: на 01.07.1998 р. на обліку знаходилося 8041 об'єкт, у тому числі 2519 пам'яток історії [66]. Станом на 01.01.2008 р. в Севастополі зафіксовано 2073 пам'ятки історії та культури з урахуванням внутрішньо-комплексних об'єктів [67].

У 2009 р. був затверджений проект розширеного і доповненого Державного реєстру нерухомих пам'яток України національного значення, який включає 3251 пам'ятку історії та культури, у тому числі 744 пам'ятки історії(68 . Серед них – 13 пам'яток в АР Крим, Братське кладовище захисників Севастополя в 1854-55 рр., пам'ятні місця, оборонні укріплення, Малахів курган, Історичний бульвар, комплекси та обеліски, присвячені подіям Кримської війни.

Джерела та література

1. Волковинський В.М., Реєнт О.П.Україна у Кримській війні 1853-1856 (до 150-річчя Східної війни). – К.: Інститут історії України НАН України, 2006.- С.4.
2. Гуркович В.Н. Малаховский фантом // Историческое наследие Крыма.- 2005.- № 11.- С.83; Волковинський В.М., Реєнт О.П.Україна у Кримській війні 1853-1856 (до 150-річчя Східної війни). – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С.136-137.
3. Севастополь. Энциклопедический словарь. – Севастополь, 2000. – С.271.
4. Берг Н. Севастопольский альбом. – М.: Изд-во К.Солдатенкова и Н.Щепкина, 1858. – С.13.
5. Севастополь. Энциклопедический справочник. – Симферополь, 2000. – С.375-376.
6. Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 3. Каталог-довідник пам'яток історії та культури

України: м. Севастополь. – К.: Інститут історії України НАН України, Українське тов-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2008. – С.37.
7. http :// www.navy.ru./history/vic 7. htm
8. Доронина Е., Шавшин В.Легендарный Малахов курган: Путеводитель. – Симферополь, 1980. – С.28.
9. Нахимов П. Документы и материалы. – М.,1954. – С.479.
10. Парский Д. Севастополь и памятники его обороны. – Одесса.: Типо-Литог. штаба Одес. округа,1902. – С.135.
11. Последние дни обороны Севастополя. Сообщил А. Абрамов // Военный сборник. – 1906. - №3; http :// www.navy.ru./history/vic7.htm /
12. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. – К.: Наукова думка, 1987. – С.108; Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 3. Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь. – К.: Інститут історії України НАН України, Українське тов-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2008. – С.9.
13. Волковинський В. М., Реєнт О. П. Україна у Кримській війні 1853-1856 (до 150-річчя Східної війни). – К.:Інститут історії України НАН України, 2006. – С.115-116.
14. Парский Д. Севастополь и памятники его обороны. – Одесса.: Типо-Литог. штаба Одес. округа 1902. – С.129.
15. Там само. – С.11.
16. Там само. – С.11.
17. Голикова Л.В. Военный инженер Ф.-О. И. Энберг // Историческое наследие Крыма. – 2004. - №6-7. –С.130-131.
18. Там само. – С.131.
19. Денисенко Г. Г. Історичний бульвар, меморіальний комплекс у Севастополі // ЕІУ.-Т.3.-К.:Наукова думка, 2005. – С.574-575.
20. Там само. – С.574.
21. Севастополь. Энциклопедический справочник. – Симферополь, 2000. – С.377.
22. Голикова Л. В. Военный инженер Ф.-О. И. Энберг // Историческое наследие Крыма. – 2004. - №6-7. –С.131.
23. Севастополь. Энциклопедический справочник. – Симферополь, 2000. – С.376-377.
24. Там само. – С.38; Веникеев Е. Архитектура Севастополя. – Симферополь: Таврия, 1983. – С.95.
25. Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 3. Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь. – К., 2008. – С. 23; Севастополь. Энциклопедический справочник. – Сімферополь,2000. – С.95.
26. Веникеев Е. Архитектура Севастополя. – Симферополь: Таврия, 1983. – С.111.
27. Грабарь О. Ю. Памятник воинам Волынского пехотного полка // Свод памятников истории и культуры Украинской ССР. Севастополь (авторская рукопись для обсуждения). Тетрадь 2.-К.:Издательство «Украинская Советская энциклопедия» им М. П. Бажана. –1991. – С. 235.
28. Веникеев Е. Архитектура Севастополя. – Симферополь: Таврия, 1983. – С.110.
29. Веникеев Е. Севастопольские маршруты. Путеводитель.- Симферополь: Таврия, 1988. – С.17-18.
30. Севастополь. Энциклопедический справочник. – Симферополь, 2000. – С.118.
31. Веникеев Е. В., Шавшин В. Г. Владимирский собор, 1-я пол. 19 в. Ленина пл. (архит., ист.) // Свод памятников истории и культуры Украинской ССР. Севастополь. (авторская рукопись для обсуждения).Тетрадь 3.– К.: Изд-во «Украинская Советская энциклопедия» им. М. Бажана, 1991. – С.340 - 343.
32. Шевченко Л. М. І. Пирогов і Україна. – К.: Рідний край, 1996. – С.12.
33. Волковинський В. М., Реєнт О. П. Україна у Кримській війні 1853-1856 (до 150-річчя Східної війни). – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С.91.
34. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. – К.: Наукова думка, 1987. – С.103, 108.
35. Шевченко Л. М. І. Пирогов і Україна. – К.: Рідний край, 1996. – С.17.
36. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. – К.: Наукова думка, 1987. – С.276.
37. Шевченко Л. Вказ. праця. - С.30.
38. Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 3. Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь. – К.: Інститут історії України НАН України, Українське тов-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2008. – С.37-38.
39. Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 3. Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь. – К.: Інститут історії України НАН України, Українське тов-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2008. – С.19, 31.
40. Севастополь. Энциклопедический справочник. – Сімферополь,2000. – С. 172.
41. Гуркович В. Письмо в «Правду» // Историческое наследие Крыма. – 2004. - №6-7. – С.44.
42. Борисов В. Н. Крест на кургане // Историческое наследие Крыма. – 2007. - №20. – С.29.
43. Там само. – С.30.
44. Там само. – С.32.
45. Кожушко О. А., Зливкова О. О. Бахчисарайський Свято-Успенський монастир – спільний витвір людини і природи // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Вип.2. Частина друга. – К.: АртЕк, 2007. – С.111.
46. Борисов В. Н. Генерал-адъютант П. А. Вревский: «Суждено мне пасть солдатом...” // Историческое наследие Крыма. – 2006. - №15. – С.46-47.
47. Желтухина О. А. Часовня на Старом православном кладбище в Бахчисарае // Историческое наследие Крыма.- 2007.- №20. – С.27.
48. Там само. – С.28.
49. Там само. – С.27.
50. Волковинський В. М., Реєнт О. П. Україна у Кримській війні 1853-1856 (до 150-річчя Східної війни). – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 150.
51. Парский Д. Севастополь и памятники его обороны. – Одесса.: Типо-Литог. штаба Одес. округа, 1902– С.174.
52. Веникеев Е. Севастопольские маршруты. Путеводитель.- Симферополь: Таврия, 1988. – С.115.
53. Гуркович В. Письмо в «Правду»// Историческое наследие Крыма. – 2004. - №6-7. – С.30.
54. Там само. – С.31.
55. Севастополь. Энциклопедический справочник. – Симферополь, 2000. – С.561-562.
56. Гуркович В. Письмо в «Правду»// Историческое наследие Крыма. – 2004. - №6-7. – С.31; Севастополь. Энциклопедический справочник. – Симферополь, 2000. – С.226.
57. Там само. – С.27.
58. Танюк Л. Іноземці в Севастополі // Пам'ятки України. Історія та культура. – 1989. – №2. –С.21-22.
59. Гуркович В. Письмо в «Правду» // Историческое наследие Крыма. – 2004. - №6-7. – С.24.
60. Гуркович В. Бурьян над прахом героев. http://podzemelia.crimea.ua/viewtopic.php?b=5&t=7&.view=previous/
61. Кобылянский Я. П. Записки о Крымской войне 1853-1856 // Река времени.- Кн. 1. – М.,1995.- С.83.
62. Волковинський В. М., Реєнт О. П. Україна у Кримській війні 1853-1856 (до 150-річчя Східної війни). – К.: Інститут історії України НАН України,2006. – С. 152; Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 3. Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь. – К.: Інститут історії України НАН України, Українське тов-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2008.- С.6.
63. Методические рекомендации для подготовки томов «Свода памятников истории и культуры народов СРСР» по Украинской ССР. – К.,1981. – С.4.
64. httr://sias.ru/institute/departments/35.html
65. Горбик. В. О. Багатотомний «Звід пам'яток історії та культури України» – наукова база складання Державного реєстру нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини // Пам'ятознавчі студії в Україні: теорія і практика. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 97.
66. Манаев А. Проблемы государственного учета объектов культурного наследия в Автономной Республике Крым (1991-205 гг.) // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. Збірник наукових праць з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології. – Вип. третій. Ч. друга – К.: Видавничий дім А+С, 2006. – С.100.
67. Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 3. Каталог-довідник пам'яток історії та культури

України: м. Севастополь. – К.: Інститут історії України НАН України, Українське тов-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2008.- С.3.

68. Поточний архів Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і туризму України. Державний реєстр нерухомих пам'яток України.

Галина Денисенко

Крымская война в культурном наследии Украины: история и современный дискурс

Освещаются основные аспекты увековечения событий Крымской войны 1853-56 гг. и обороны Севастополя 1854-55 гг. в разные периоды - в ходе боевых действий и в современных условиях. Анализируются все виды и типы историко-культурных объектов, их охрана в контексте подготовки фундаментального 28-томного издания „Свод памятников истории и культуры Украины" по АР Крым и г. Севастополь, а также Государственного реестра недвижимых памятников Украины.

Ключевые слова: *памятники, недвижимые памятники, культурное наследие, Крымская (Восточная) война, оборона, Севастополь, „Свод памятников истории и культуры Украины", Государственный реестр недвижимых памятников Украины.*

Galyna Denysenko

Crimean War in the cultural heritage of the Ukraine: history and modern discourse

The main aspects of perpetuating of the Crimean War events (1853-1856) and the defense of Sevastopol in 1854-1855 in different periods are highlighted – during combat operations and today. All kinds and types of the historical and cultural objects and their protection are analyzed according to the preparation of „The Register of the historical and cultural monuments of the Ukraine" fundamental edition in the 28 volumes about the Crimea region and Sevastopol and State register of the immovable monuments of the Ukraine.

Key words: *monuments, immovable monuments, cultural heritage, defense, the Crimean (East) war, Sevastopol, the Register of the history and cultural monuments of the Ukraine, the State register of the immovable monuments of the Ukraine.*

VI
ДО 75-РІЧЧЯ СТАХАНОВСЬКОГО РУХУ

УДК 94(477.6)«1935/1940»

Анатолій Климов (м. Луганськ)

УЧАСТЬ МОЛОДИХ РОБІТНИКІВ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ В СТАХАНОВСЬКОМУ РУСІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 30-Х РР. ХХ СТ.

Розглядаються питання участі робітничої молоді Донбасу в русі новаторів виробництва, який виник у 1935 р. і увійшов у радянську історію під назвою стахановського.

Ключові слова: *Донбас, промисловість, робітнича молодь, новатори виробництва, стахановський рух.*

Стахановський рух, що виник 75 років тому, увійшов в історію радянської України гучною спробою за допомогою нової системи організації праці значно підвищити її продуктивність та прискорити соціалістичне будівництво. Сьогодні про новатора-вибійника Олексія Григоровича Стаханова, ім'я якого цей рух отримав, нагадує шахтарське місто Кадіївка на Луганщині, перейменоване 1979 р. на Стаханов.

За радянських часів аналізові причин та наслідків руху було присвячено чимало досліджень як загального характеру, так і наукових розвідок. У них висвітлювалася роль молоді (переважна більшість стахановців була молодими робітниками) в організації й поширенні новаторської роботи. Серед перших слід виділити колективні роботи «Социалистическое соревнование в промышленности СССР», «Трудові почини робітничого класу (1921–1937)», «История рабочих Донбасса», праці І. Є. Ворожейкіна, Л. С. Рогачевської, З. Г. Лихолобової, С. М. Сирцової, С. Р. Гершберга [1]. Безпосередньо участь молоді в стахановському русі висвітлено в «Історії Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України», «Очерках истории Донецкой областной комсомольской организации», розвідках А. Д. Пахарєва [2]. Усі ці роботи містили досить великий масив фактичного матеріалу, але не виходили за межі офіційної партійної оцінки стахановського руху, зробленої ще в 30-і роки.

У пострадянську добу феномен стахановського руху перестав цікавити дослідників, з'явилися спроби його взагалі відкинути або дискредитувати як один із радянських міфів. На цьому тлі вирізняються робота С. В. Кульчицького «Україна між двома війнами (1921–1939 рр.)» [3], яка містить стислий матеріал із новим об'єктивним поглядом на проблему, та ґрунтовна розвідка О. М. Бута, П. В. Доброва, В. Г. Афанасьєва [4].

Чому ж виник стахановський рух і яку роль у ньому відіграла робітнича молодь Донбасу? У ніч з 30 на 31 серпня 1935 р. 29-річний вибійник Олексій Стаханов на кадіївській шахті «Центральна-Ірміне» разом із двома досвідченими кріпильниками Тихоном Щиголевим та Гавриїлом Борисенком – за пропозицією парторга ЦК ВКП(б) на цій шахті 26-річного Костянтина Петрова – здійснив трудовий подвиг. Відбійним молотком Стаханов встановив світовий рекорд вуглевидобутку – 102 т за зміну. Через невеличкий проміжок часу він тричі його перевищив, довівши до 340 т за зміну. Надвисокі показники було досягнуто завдяки новій організації праці вибійника. Раніше він, рубаючи вугілля в уступі відбійним молотком або обушком, мав і кріпити вибій за собою, щоб не завалилася стеля. Того разу ж О. Стаханов усю зміну тільки рубав вугілля, а кріплення за ним здійснювали інші. І хоча норму виробітку було перевищено не в 14 разів, як стверджували, а п'ятиразово (у розрахунку на цю мінібригаду), безперечно, це була визначна подія.

Протягом наступного тижня, використавши досвід О. Стаханова, його досягнення перевищили вибійники шахти «Центральна-Ірміне» партгрупорг дільниці, де працював О. Стаханов, Мирон Дюканов, 24-річний комсомолець Дмитро (його справжнє ім'я Митрофан) Концедалов, молоді шахтарі Кадіївки Олександр Вахтін, Іван Тєряєв. Останній, до речі, працював не на новій техніці, а звичайним обушком. Згодом багато гірників та робітників промислових підприємств і транспорту всього Донбасу підтримали цей почин. Започатковувався рух, що увійшов в історію під назвою стахановського.

Разом з Олексієм Стахановим та іншими молодими кадіївськими шахтарями біля витоків руху були машиніст паротягу депо «Слов'янськ» Петро Кривоніс, сталевар Маріупольського заводу «Азовсталь» Макар Мазай, вибійники з шахт ім. К. Маркса Олексій Терьохін та «Кочегарка» Федір Артюхов, машиністи врубових машин Борис Афанасьєв із шахти ім. Ф. Дзержинського, Кіндрат Тельних із шахти ім. Р. Менжинського, машиніст електровоза Зінаїда Жеребцова з Краснолуцької шахти №3/4, електрозварювальник з «Азовсталі» Іван Сидоренко, свердлильниця з тресту «Ворошиловградміськбуд» Федора Головащенко та ін. Це були здебільшого зовсім молоді люди трохи старші за 20 років [5].

Новаторській роботі Стаханова відразу було надано широкого розголосу, адже за рахунок нової системи організації праці досягалися високі виробничі показники. На шпальтах газет від місцевого «Кадиевского пролетария» до центрального органу ЦК ВКП(б) «Правды» швидко з'явилися численні публікації про О. Стаханова та його послідовників із закликом поширити трудовий почин методами змагання. 14 вересня 1935 р. розповіді про перших новаторів Олексія Стаханова, Дмитра Концедалова, Олексія Терьохіна, Василя Познякова друкує молодіжка «Комсомолец Донбасса». Формуючи громадську думку і надихаючи молодь на самовіддану працю задля виконання державних планових завдань, газета закликає: «Усі комсомольці, всі молоді шахтарі і робітники повинні працювати так, як працюють Стаханов, Концедалов, Позняков і Терьохін. Від змагання одинаків треба сміливіше переходити до змагання мас. Мужність та ентузіазм комсомольців-стахановців кличуть усю гірничу молодь до нових подвигів, до ще більш глибокого освоєння техніки. Орденоносний комсомол Донбасу, готуючись до Х з'їзду комсомолу, повинен ще яскравіше розпалити полум'я соціалістичного змагання і виховати у своїх лавах тисячі стахановців». Для пропаганди й агітації було задіяно всю пресу, радіомовлення. На радіо через це навіть скоротили інші, зокрема літературно-музичні, програми.

Центром нового руху Донбас став через кілька обставин. У середині 30-х років тут було зосереджено значну кількість промислових підприємств металургійної, вугільної, хімічної промисловості, машинобудування України. У промисловості регіону працювало 550 тис. робітників при загальних трохи більше 660 тис. працюючих у промисловості республіки, або 42 % робітників. Серед них 264 тис. були шахтарями, 80,7 тис. металургами, 33,9 тис. хіміками, 85 тис. машинобудівниками [6]. При цьому суттєвою була питома вага молоді, яка опинилася на підприємствах за комсомольськими мобілізаціями, приїздила «будувати нове життя», на заробітки або рятувалася під час суцільної колективізації та голодомору. Тільки у вугільній промисловості молоді гірники складали 39 % і більше від загальної кількості працюючих [7]. Водночас промисловість регіону, – особливо вугільна та металургійна – попри достатню насиченість новою технікою, хронічно не виконувала виробничих планів. Ситуацію загострило і запровадження навесні 1935 р. підвищених норм виробітку внаслідок оновлення техніки та обладнання. Це не тільки знизило відсоток виконання планів, а й викликало невдоволення робітників інтенсифікацією праці.

Народний комісар важкої промисловості СРСР Г. К. Орджонікідзе одним із перших зрозумів важливість новаторської роботи Олексія Стаханова та його послідовників. Це доводило можливість виконання і значного перевиконання підвищених норм виробітку. І подолання постійного відставання від планових завдань другої п'ятирічки (1933–1937) у провідних галузях економіки; нарощення виробництва. 12 вересня він телеграфує керівникам Донбасу: «Робота цих товаришів відкидає всі старі уявлення про норми виробітку вибійника. Немає сумніву, що їхній приклад наслідують машиністи врубових машин та електровозів, а також навальники та коногони, а інженерно-технічний персонал очолить та організує цю справу» [8].

Щоби стимулювати виробництво, партійно-радянське керівництво вирішило тимчасово зняти обмеження в заробітній платі й виплачувати її відповідно до реального виробітку. На початку 1935 р. було скасовано карткову систему розподілу продовольчих товарів, яка існувала з кінця 1928 р. Вільний продаж через крамниці створював зацікавленість робітників у більших заробітках, оскільки вони відтепер могли витрачати додатково зароблені гроші на свої потреби.

Було розпочато потужну кампанію популя-

ризації та розгортання стахановського руху. До неї повною мірою залучили всі партійні, комсомольські та профспілкові організації. Комсомольська кампанія безумовно перевершила всі попередні подібні впливи на молодь. На шахті «Центральна-Ірміне» «майстрів вугілля» (гірників, котрі вдвічі перевиконували норми) прикріпили до тих комсомольців, що працювали гірше, організували школу молодих стахановців, у яку залучили 100 шахтарів. Шахтний комітет комсомолу влаштував «стіл стахановських консультацій», де можна було отримати інформацію про передові методи праці. Запрацював спеціальний «стахановський семінар», на якому новатори інструктували молодь. У гуртожитках і шахтних нарядних діяли комсомольські агітатори, в дільничних комсомольських організаціях заслуховувалися звіти стахановців. Зрештою, було проведено кілька зльотів молодих стахановців із різних професій [9]. Так було майже всюди.

Безумовно, частина молоді в 1920–1930-і роки перебувала під постійним впливом-закликом комуністичної пропаганди інтенсивно працювати заради «світлого майбутнього». Своєю участю в русі новаторів вона намагалася якомога швидше наблизити це майбутнє. Більшість же, раціонально організувавши свою працю і використовуючи нову техніку, побачила реальну можливість заробити гроші, забезпечити пристойніше життя, потрапити до соціалістичної робочої аристократії. Це відкривало перспективу здобути освіту в інститутах, висунутися на престижну й краще оплачувану роботу, поліпшити житлові умови тощо. Тому лави молодих стахановців стали швидко зростати, рух безпрецедентно швидко поширився серед молоді. До кінця 1935 р. стахановцем був кожен третій комсомолець-шахтар – майже 6,4 тис., а згодом у промисловості й на транспорті Донбасу – 14 тис. комсомольців [10]. Навесні 1936 р. кількість молодих робітників-стахановців у Донбасі досягла 30 тисяч. Стахановськими було 55 комсомольських дільниць і 165 бригад на шахтах, 6 доменних і 11 мартенівських печей на металургійних заводах [11].

Наприкінці 1935 р. з'являються молодіжні стахановські зміни, цехи, дільниці, проводяться доби, п'ятиденки, декади, місячники стахановської праці, спочатку в окремих колективах, згодом – за галузями промисловості.

Розгортання руху сприяло суттєвому зростанню продуктивності праці. У 1937 році середньомісячна продуктивність на відбійний молоток збільшилася до 12,5 т проти 7,1 т у 1934 р., на врубову машину – до 3524 т проти 2410 т. У перші два місяці руху видобуток вугілля в Донбасі зріс з 178 тис. т до 206 тис. т за добу [12].

Сподівання молоді, що наслідувала приклад Олексія Стаханова, справдилися. По-перше, було вжито термінових заходів для ліквідації неписьменності та малописьменності серед стахановців. До речі, на цей час більшість робітників машинобудівних заводів Донбасу мали 2–3-класну освіту, а серед шахтарів та їхніх дружин налічувалося майже 20 тис. неписьменних [13]. Це поширенню новаторських методів роботи не сприяло. Неписьменним був той же Дмитро Концедалов, один із перших послідовників Стаханова. За допомогою вчителів оволодівши грамотою, він у листопаді вперше самостійно прочитав газету. Шкільні вчителі були закріплені за стахановцями, навчаючи їх персонально. Наприкінці 1935 р. в Кадіївці в такий спосіб училися 200, у Горловці – 126 стахановців [14].

Із 1 квітня 1936 р. за рішеннями бюро Донецького обкому КП(б)У та Першого вседонецького зльоту стахановців-майстрів вугілля, що відбувся у січні 1936 р., спеціальні комісії з керівників вугільних трестів, секретарів партійних і комсомольських комітетів, голів профспілкових комітетів почали відбирати кращих стахановців для навчання в Донецькому заочному індустріальному інституті. З них мали підготувати 500 гірничих інженерів та 1000 техніків [15]. Стахановці могли потрапити на навчання до московської Промислової академії навіть без необхідної загальноосвітньої підготовки. У 1936 р. її студентами, наприклад, стали Олексій Стаханов, Дмитро Концедалов, у 1937 р. – молоді шахтарі Кадіївської шахти ім. Ілліча Василь Ткаченко і Володимир Баландін; у 1938 р. – 24-річний маріупольський стахановець-сталевар Макар Мазай. На час навчання їм надали хороші стипендії та мебльовані квартири з телефоном.

Стахановців почали преміювати дефіцитними товарами. Уже 16 вересня 1935 р. на зльоті в Горловці 32 молодих шахтарів нагородили піаніно, мисливськими рушницями, велосипедами, годинниками [16]. У подальшому для них виділяли культурно-побутові товари,

які вільно придбати було неможливо: велосипеди, музичні інструменти (піаніно, гітари, гармоніки), патефони та платівки до них, радіоприймачі й репродуктори, кишенькові годинники тощо. Відповідно до кількості стахановців готувалися і товарні замовлення. Скажімо, на другий квартал 1936 р. потреби Донбасу склали 800 піаніно, 7500 велосипедів. Хоча через брак товарів такі замовлення виконувалися на 27–35 %, цей стимул для робітників був досить суттєвим [17]. Адже тоді радіоприймачі в Україні мали лише 10,9 % робітничих родин, патефони – 2,4 %, гармонії та баяни – 0,8 %, а фотоапарати лише 0,4 % [18]. Найвідомішим стахановцям поталанило більше: їм дарували автомобілі.

До цього слід додати безкоштовне отримання квитків до театрів, кіно та цирку, виділення умебльованих квартир, путівок на санаторно-курортне лікування незалежно від стажу роботи тощо. З гордістю говорив про надані привілеї на Першій всесоюзній нараді робітників та робітниць-стахановців вибійник горловської шахти «Кочегарка» Федір Артюхов: «…У нас стахановці зараз мають усі привілеї: для них і кіно безкоштовне, і медичне обслуговування, й лікаря додому викликають і т. п.» [19].

Повною мірою для стимулювання інтенсивної праці стахановців використовувалися державні нагороди. Перше велике нагородження відбулося в грудні 1935 р. Тоді ордени Леніна та Трудового Червоного Прапора отримали 130 осіб, третину з яких складала молодь. Серед нагороджених орденом Леніна були О. Стаханов, К. Петров, М. Дюканов, Д. Концедалов. Орденом Трудового Червоного Прапора – П. Кривоніс, який ще до початку руху новаторів уже мав орден Леніна [20]. Пізніше орден Леніна отримали молодий наваловідбійник із шахти № 10 Сніжнянського району Микола Скорбик, машиніст врубової машини Микола Кретов, бригадир комсомольсько-молодіжної бригади наваловідбійників з шахти ім. Г. Орджонікідзе Макіївського району Михайло Калмиков, інженер Віктор Корнієнко, який одним із перших запровадив графік циклічної роботи на шахті ім. Челюскінців.

Для них та десятків інших орденоносців нагороди мали не лише моральний, а й певний матеріальний сенс: нагородженим орденом Леніна до зарплати щомісяця доплачували 25 крб., Трудового Червоного Прапора – 15 крб.. Вони мали право безкоштовного проїзду у два кінці на залізниці, на третину скорочувався стаж роботи, необхідний для отримання пенсії за інвалідністю та за вислугою років, на 10–50 % знижувалася квартирна плата [21].

Загалом, матеріальний фактор для новаторів став вирішальним, їхні високі заробітки пропагувалися передусім. На дев'ятому з'їзді ЛКСМУ (квітень 1936 р.) перший секретар ЦК комсомолу України С. І. Андрєєв привернув увагу до цього питання: «Я взяв 167 молодих стахановців і поцікавився, яку них стоїть справа із заробітком. Тільки 2 чоловіки з 167 одержують до 300 карбованців, 60 чоловік одержують до 400 карбованців, 45 чоловік – від 400 до 700 карбованців, 29 чоловік – від 700 до 1000 карбованців, 24 чоловіки – від 1000 до 1400 і 7 чоловік від 1400 до 2000 карбованців» [22].

Можна зрозуміти молодь, яка раніше тільки мріяла про красивий одяг, взуття, хорошу їжу, а тепер могла собі це дозволити. Про це так невимушено розповідала Ніна Славникова на вже згадуваній московській нараді стахановців: «Я запитую подругу: Марусю, куди гроші дівати? Вона говорить: Я собі куплю молочного кольору туфлі за 180 крб., крепдешинове плаття за 200 крб., пальто за 700 крб.» [23]. Середні заробітки зазвичай були значно нижчими, але через стахановський рух помітно зросли. У 1934 р. середньомісячна зарплата донбаського шахтаря складала 141 крб., металурга – 172, машинобудівника – 159. У 1937 році – відповідно 300, 275 та 250 крб. [24]. Однак, як бачимо, пальто і на таку зарплату купити було неможливо.

Апофеозом піднесення стахановців було їх обрання депутатами Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР, місцевих рад депутатів трудящих. О. Стаханов, П. Кривоніс, наприклад, у 1937 р. стали депутатами Верховної Ради СРСР.

Із самого початку стахановський рух був під пильною увагою і контролем комуністичного керівництва країни. Воно регламентувало всю пропагандистську роботу і заходи для стимулювання і вшанування стахановців. Наприкінці вересня 1935 р. пленум Донецького обкому КП(б)У ставить перед комсомолом краю вимогу «виховувати членів комсомолу, а також і робітничу молодь таким чином, щоб висунути їх у перші лави стахановців…

поголівного охоплення шахтарської молоді стахановським рухом»[25]. 14–17 листопада 1935 р. за участю найвищого партійно-державного керівництва в Москві було проведено всесоюзну нараду 3-х тисяч робітників та робітниць-стахановців. Незважаючи на те, що рух новаторів тільки розпочався, Йосиф Сталін зробив на нараді безапеляційний висновок: «…Стахановський рух це такий рух робітників і робітниць, який увійде в історію нашого соціалістичного будівництва як одна з найславніших його сторінок»[26].

Умовивід генсека сумніву не підлягав. Стахановський рух треба було робити масовим і результативним, а комсомольські організації мали в черговий раз довести, що є надійними помічниками партії. Рішення та заходи комсомольських організацій Донбасу цього періоду містили одне, як правило, нереальне завдання: всі комсомольці повинні були стати стахановцями й залучити до руху якомога більше молодих робітників.

24 січня 1936 р. ЦК ЛКСМУ провів радіозбори молодих стахановців України, які молодь колективно прослуховувала в палацах культури, клубах, червоних кутках, гуртожитках. Пройшли зльоти молодих новаторів за професіями з доповідями стахановців. Обласний комітет комсомолу отримав від ЦК ЛКСМУ вказівку навіть «організувати спеціальні групи з комсомольців-студентів і викладачів для перегляду всіх технічних підручників і довідників з того погляду, наскільки вони відповідають дальшому розвиткові стахановського руху та підготовці спеціалістів»[27].

На підприємствах і просто на виробничих ділянках було створено стахановські курси, а згодом і школи. Там молодь одночасно проходила технічне навчання і запозичувала від інструкторів-стахановців досвід роботи.

Однак стахановський рух, який наприкінці 1935 р. позитивно впливав на стан економічного розвитку, партійно-радянське керівництво використало для чергового перегляду норм у всіх галузях народного господарства. У грудні 1935 р. пленум ЦК ВКП(б) ухвалив: «замінити нинішні технічні норми як застарілі вищими нормами… закінчити перегляд технічних норм устаткування і виробничих потужностей підприємств у бік їх підвищення… і приступити до перегляду норм виробітку в бік деякого підвищення…»[28]. Це рішення було продубльовано січневим (1936 р.) пленумом ЦК КП(б)У, який також ухвалив переглянути технічні норми і норми виробітку в бік їх підвищення з огляду на досягнення кращих стахановців[29].

Після підвищення норм (у різних галузях на 30–40%) робітники-стахановці були змушені збільшити продуктивність праці ще на 7–10 %, аби отримувати попередню зарплату. Одночасно знизили розцінки: наприклад, у машинобудуванні на 9–23 %[30]. У березні-квітні 1937 р. було проведено ще одне підвищення норм з одночасним зниженням розцінок і відновлено граничну межу в заробітній платі. З нетривалим експериментом використання певних елементів ринкової економіки було швидко покінчено.

Обмеження матеріального стимулювання праці робітників призвело до стрімкого падіння ефективності стахановського руху. До того ж постійно працювати зі значним перенапруженням сил було надто важко. Уже влітку 1936 р. проявилися перші симптоми його несумісності з директивно-командною системою господарювання: нові методи роботи продовжили застосовувати лише 10 % шахтарів. Попри намагання зробити всіх комсомольців стахановцями на початок 1937 р. у Ворошиловграді стахановцями залишилося лише 15 % робітників-комсомольців[31]. Керівники Донбасу змушені були констатувати, що показники роботи у вугільній галузі стали нижчими, ніж до початку стахановського руху[32].

Відмова від економічних стимулів супроводжувалася посиленням застосування каральних заходів, масовими політичними репресіями. Для роботи новаторськими методами вимагалися відповідні умови. Досить часто вони створювалися за рахунок інших робітників, що викликало напруження в робітничому середовищі. Породжувалася ненависть до тих, кого вважали винуватцями у підвищенні норм виробітку. Використання ж нових методів і прийомів праці без належного технічного обґрунтування закінчувалося передчасним зношенням обладнання та устаткування, аваріями, виробничим браком. Тож скорочення чисельності стахановців і зниження ефективності їхньої роботи найлегше було пов'язати з «підступними діями ворогів народу». Саме до такого пояснення вдалася у травні 1937 р. Донецька обласна партійна конференція: «…У 1934 році вони шкодили менше, а коли в 1936 році ми захопилися успіхами і стали благодушними, – вони стали шкодити більше й розладили роботу стахановців на багатьох ділянках»[33].

Становище треба було терміново виправляти. Комсомол вживав нових пропагандистських заходів, посилював моральний тиск на молодь, аби збільшити кількість стахановців. У листопаді 1937 р. X з'їзд ЛКСМУ в черговий раз зобов'язує комсомольські організації України «повсякденно вирощувати нові кадри стахановців з комсомольців і молоді, домагаючись того, щоб усі комсомольці, які працюють у промисловості, сільському господарстві, на транспорті і в інших галузях народного господарства, стали стахановцями та ударниками»[34]. На початку січня 1938 р. всесоюзну нараду молодих стахановців і командирів виробництва з питань стахановського руху й участі в ньому комсомольських організацій проводить ЦК ВЛКСМ. На ній генеральний секретар ЦК ВЛКСМ Олександр Косарєв наголошує: «…Виробничі рекорди, як і інші рекорди, нам потрібні. Вони відкривають перспективи, пробуджують і рухають уперед технічну думку. Але не можна зводити всю справу до роботи рекордсменів, які складають лише незначну частину стахановців, забуваючи про основне, про головне, – про розгортання стахановського руху як масового руху передових робітників»[35]. 29 січня за наслідками наради ЦК ВЛКСМ ухвалює постанову «Про допомогу комсомольських організацій молодим стахановцям та про розширення стахановського руху серед молоді». 1938 рік у зв'язку зі святкуванням двадцятиріччя комсомолу було оголошено роком стахановської роботи «усієї радянської молоді»[36].

Природно, що керівництво комсомолу України, дублюючи ці рішення, також ухвалювало численні документи щодо «розгортання стахановського руху серед молоді». Таке «розгортання» було визначено найважливішим напрямком усієї роботи комсомольських організацій XI (лютий 1939 р.) та XII (вересень 1940 р.) з'їздами комсомолу України[37].

Зусилля комсомольських організацій давали певні результати. Робітнича молодь Донбасу, чисельність стахановців серед якої в 1938–1940 рр. зросла, залучилася до нових методів організації праці. Було впроваджено графіки циклічної роботи на врубових машинах. Це створювало можливість їх безперервного використання у вибої, водіння великовагових товарних потягів на залізницях із підвищеною швидкістю, одночасну роботу на багатьох верстатах, суміщення професій, швидкісну працю.

У серпні 1939 р. ініціатором суміщення професій став молодий вибійник із шахти «Олександр-Захід» Горловського району Павло Ситенко. Він запропонував задля вдосконалення організації праці, застосованої О. Стахановим, строєну роботу в здовжених уступах, поєднуючи роботу вибійника і кріпильника в окремі моменти виробничого процесу. Це скорочувало кількість гірників у вибої, підвищувало продуктивність праці вибійників, дозволяло економити стиснене повітря[38]. П. Ситенко мав чимало послідовників. Згодом робітники суміщали й інші професії: моториста й лебідчика, переноцика конвеєра й відгрібальника тощо.

Наприкінці 1940 р. наваловідбійник із шахти № 2-12 ім. Ф. Кона комсомолець Микола Кравцов запровадив швидкісні засоби роботи при очистці вибою, досягши перевиконання планових завдань у 8–9 разів. Швидкісними методами невдовзі стали працювати молоді шахтарі і металурги, залізничники та машинобудівники[39].

Темпи економічного розвитку Донбасу у другій половині 30-х років суттєво не підвищилися. Ні героїчною творчою працею стахановців, ні партійними й урядовими постановами. Останніх було чимало. Задля поліпшення незадовільного стану роботи двічі – у квітні 1937 р. та березні 1940 р. – ЦК ВКП(б) та Раднарком СРСР приймали спільні постанови «Про роботу вугільної промисловості Донбасу». У жовтні 1939 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про партійно-масову роботу на шахтах вугільної промисловості Донбасу», у листопаді – «Про партійне керівництво підприємствами чорної металургії Донбасу і Челябінської області». У червні 1940 р. з'явилася постанова ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР «Про заходи, що забезпечують виконання встановленого плану виплавки чавуну, сталі та виробництва прокату». Не помогла й створена пошуками «ворогів народу» обстановка страху. Попри постійні призови молоді у промисловість краю – лише під час комсомольської мобілізації 1938–1940 рр. молодіжне «підживлення» у вугільну промисловість склало понад 19 тис. осіб[40] – директивно встановлених планових показників досягнуто не було. Тільки вдавшись до

надзвичайних адміністративних заходів, вжитих згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств та установ» (фактичної воєнізації промисловості, прикріплення робітників та інженерно-технічних працівників до шахт і заводів), влада домоглася виконання у 1940 р. трудящими Донбасу планових завдань.

Ставши активними учасниками комуністичного експерименту, здійснюваного в країні правлячою комуністичною партією, працюючи часто на межі людських можливостей і досягаючи видатних виробничих результатів власною працею задля прориву до кращого життя, молоді стахановці Донбасу були яскравими представниками свого часу. Епохи, яка є складовою частиною історії нашої держави.

Джерела та література

1. Социалистическое соревнование в промышленности СССР. – М.: Профиздат, 1973. – 367 с.; Гудзенко П. П. Трудові почини робітничого класу (1921–1937 рр.): на матеріалах Укр. РСР / П. П. Гудзенко, С. В. Кульчицький, Є. П. Шаталіна. – К.: Наук. думка, 1980. – 337 с.; История рабочих Донбасса. В 2 т. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1981. – 321 с.; Ворожейкин И. Е. Летопись трудового героизма: краткая история соц. соревнования в СССР / И. Е. Ворожейкин. – 2-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1984. – 336 с.; Рогачевская Л. С. Социалистическое соревнование в СССР: ист. очерки. 1917–1970 гг. / Л. С. Рогачевская – М.: Наука, 1977. – 352 с.; Лихолобова З. Г. Поступь новаторов: ист. очерк / З. Г. Лихолобова. – Донецк: Донбас, 1976. – 160 с.; Сырцова С. М. Рабочий класс Украины на завершающем этапе социалистической индустриализации / С. М. Сырцова. – К.: Высш. шк., 1979. – 192 с.; Гершберг С. Р. Стаханов и стахановцы / С. Р. Гершберг. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1985. – 207 с.
2. Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. — Вид. 4-е, доп. – К.: Молодь, 1979. – 760 с.; Очерки истории Донецкой областной комсомольской организации. – К.: Молодь, 1987. – 293 с.; Пахарєв А. Д. Участь комсомольців Донбасу в стахановському русі (1935–1937 рр.) / А. Д. Пахарєв // Наук. праці з історії КПРС: міжвід. наук. зб. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1970. – Вип. 39. – С. 89–96; Пахарєв А. Д. Комсомольські організації Донбасу на чолі масового розвитку новаторського руху серед молоді в роки другої п'ятирічки / А. Д. Пахарєв // Наук. праці з історії КПРС: міжвід. наук. зб. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. – Вип. 46. – С. 70–77.
3. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
4. Бут О. М. Стахановський рух: феномен радянської доби й уроки історії / О. М. Бут, П. В. Добров, В. Г. Афанасьєв // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – 2005. – №8. – С. 25–35.
5. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. П-326, оп. 1, спр. 737, арк. 37; спр. 820, арк. 80–82.
6. Праця в УРСР. – К.: Народне господарство та облік, 1937. – С. 64–65.
7. ДАДО, ф. П-326, оп. 1, спр. 504, арк. 204; спр. 737, арк. 32.
8. Комсомол в стахановском движении. – М.: Молодая гвардия, 1936. – С. 235.
9. Там само. – С. 88–89.
10. ДАДО, ф. П-326, оп. 1, спр. 737, арк. 34.
11. Десятый съезд ВЛКСМ. Стеногр. отчет. – М.: Партиздат ЦК ВКП(б), 1936. – Т. 1. – С. 300–301.
12. ДАДО, ф. П-326, оп. 1, спр. 841, арк. 36; Производительность труда в промышленности СССР. – М.; Л.: Госполитиздат, 1940. – С. 125.
13. ДАДО, ф. П-326, оп. 1, спр. 779, арк. 13; спр. 500, арк. 68–36.
14. Там само, спр. 737, арк. 39, 40.
15. Там само, спр. 536, арк. 53, 54.
16. Комсомол в стахановском движении... – С. 236.
17. ДАДО, ф. П-326, оп. 1, спр. 734, арк. 87–88.
18. Соціалістична Україна. Стат. зб. – К.: Управл. народногосп. обліку УРСР, 1937. – С. 99.
19. Первое всесоюзное совещание рабочих и работниц-стахановцев 14–17 ноября 1935 г. Стеногр. отчет. – М.: Партиздат ЦК ВКП(б), 1935. – С. 46.
20. Комсомол в стахановском движении… – С. 249, 268–269.
21. Сборник важнейших постановлений по труду. – М.: Юриздат,1938. – С. 239–240.
22. ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій. 1919–1966. – К.: Молодь, 1969. – С. 469.
23. Первое всесоюзное совещание рабочих и работниц-стахановцев...– С. 42.
24. ДАДО, ф. П-326, оп. 1, спр. 841, арк. 32.
25. Там само, спр. 307, арк. 75.
26. Первое всесоюзное совещание рабочих и работниц-стахановцев... – С. 363.
27. ДАДО, ф. П-326, оп. 1, спр. 499, арк. 3.
28. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 5. – К.: Політвидав України, 1980. – С. 228, 230.
29. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2 т. –Т. 1. – К.: Держполітвидав України, 1976. – С. 837.
30. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики. 1933–1941: сб. документов и материалов: в 2 ч. – Ч. 1. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 369; Социалистическое народное хозяйство СССР в 1933–1940 гг. – М.: АН СССР, 1963. – С. 107.
31. ДАДО, ф. П-326, оп. 1, спр. 704, арк. 23; спр. 841, арк. 293.
32. Там само, спр. 704, арк. 9.
33. Там само, спр. 841, арк. 72.
34. ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій... – С. 486.
35. 35. Косарев А. В. О задачах комсомола в стахановском движении А. В. Косарев. – М.: Молодая гвардия, 1938. – С. 11.
36. Первичная комсомольская организация. Документы и материалы съездов, конференций комсомола, Центрального Комитета ВЛКСМ (1918–1971) – М.: Молодая гвардия, 1972. – С. 106.
37. ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій... – С. 499, 513.
38. Комсомолець України. – 1939. – 30 жовт.
39. Сирцова С. М. За покликом великої мети / С. М. Сирцова. – К.: Наук. думка, 1966. – 51–52.
40. История рабочих Донбасса. В 2 т. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 12.

Анатолий Климов

Участие молодых рабочих промышленности Донбасса в стахановском движении во второй половине 30-х гг. XX в.

Рассматриваются вопросы участия рабочей молодежи Донбасса в движении новаторов, возникшем в 1935 г. и вошедшем в советскую историю под названием «стахановского».

Ключевые слова: *Донбасс, промышленность, рабочая молодежь, новаторы производства, стахановское движение.*

Anatolij Klymov

Participation of industry young workers of Donbas in stakhanov movement in the second half of 1930s.

The article deals with the participation of working youth of Donbas in the innovative movement founded in 1935 and marked in the Soviet history as "Stakhanov".

Key words: *Donbas, industry, working youth, innovators of production, stakhanov movement.*

УДК 940. 5 (477)

Олег Бажан (м. Київ)

ЗА КУЛІСАМИ СТАХАНОВСЬКОГО РУХУ

На основі документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України розкриваються проблеми боротьби радянської влади проти «економічної контрреволюції» у період розгортання стахановського руху в Україні.

***Ключові слова:** стахановський рух, НКВС, репресії.*

У радянській і сучасних російській та українській історіографіях досить докладно висвітлено стахановський рух як найпомітніше явище соціально-економічного життя в СРСР другої половини 1930-х років. Привертають увагу дослідження Г. Касьянова, А. Климова, С. Кульчицького, О. Струченкова, М. Трояна [1]. У своїх ґрунтовних розвідках вони вивчають причини, характер, наслідки трудового почину, вплив стахановського руху на виробничу діяльність та долю технічної інтелігенції Української РСР. До теми політичних репресій у вугільній промисловості Донбасу в умовах індустріального ривка СРСР 1930-х років неодноразово зверталися українські вчені О. Бут, В. Васильєв, П. Добров, З. Лихолобова, американський історик Х. Куро-мія, німецький дослідник Р. Майєр [2]. Попри солідну історіографію про рух новаторів доводиться визнавати невисокий рівень розробленості теми боротьби радянської влади проти так званої «економічної контрреволюції» середини 1930-х років. Зокрема, слабо вивчено технології сталінського режиму у подоланні негативних настроїв у суспільстві, викликаних нав'язуванням владою стахановських методів роботи.

Документи НКВС УСРР свідчать, що значна частина робітництва, інженерно-технічної інтелігенції з упередженням ставилася до ідеї масовізації стахановського руху. Зокрема, тека з Галузевого державного архіву Служби безпеки України під назвою «Переписка о вредительстве на заводах, шахтах, выступления против стахановского движения, о положении рабочих на заводах» за січень-грудень 1935 року стверджує: ІТІ вкрай негативно сприймала намагання партійно-державного апарату творити культ стахановців наданням їм побутових та виробничих привілеїв (див. док. № 2-3). Подібні оціночні судження щодо нових методів ударної роботи спостерігалися і серед селян. Прискіпливо вивчаючи політичні настрої селян у 1936 році, радянські спецслужби у секретних повідомленнях до ЦК КП(б) звертали увагу керівників республіки на той факт, що колгоспники разом із критикою сталінської політики колективізації свій гнів, злість, прокльони виплескували на учасників стаханівського руху.

Статистичні відомості про факти протидії стахановському руху на селі, зафіксовані 1936 року, мали такий вигляд [3]:

	ОБЛАСТІ:								
	Одеська	Д-петровська	Донецька	Харківська	Київська	Чернігівська	Вінницька	МАССР	УСЬОГО:
Побиття стахановців	16	5	6	74	60	13	44	2	220
Цькування та знущання	41	62	20	95	94	41	119	49	521
Підпали	1	1	–	7	–	–	9	1	19
УСЬОГО:	**58**	**68**	**26**	**176**	**154**	**54**	**172**	**52**	**760**
Притягнуто до відповідальності	92	53	33	177	234	74	198	24	885
У тому числі:									
Куркулів	8	23	11	38	80	11	38	8	217
Кримінальників	10	5	2	26	25	10	55	5	158
Церковників	2	2	–	4	10	6	12	2	38
Колишніх петлюрівців, гетьманців та ін.	6	1	4	6	30	13	31	2	93
Колишніх комуністів	8	–	–	8	10	2	3	1	32
Одноосібників	10	–	–	10	23	9	25	2	79
Іншого к-р. елемента	12	–	16	6	18	4	2	1	59

Таким чином стає зрозумілим, чому на сторінках партійної преси, науково-популярних брошур другої половини 1930-х років одночасно з прославлянням новаторів виробництва лунали заклики до боротьби з неприхованим саботажем стахановського руху контрреволюційно налаштованими інженерно-технічними працівниками, робітниками та колгоспниками.

Відомо, що переслідування інженерно-технічної інтелігенції розпочалися з перших днів розгортання стахановського руху. Так, 17 вересня 1935 року бюро Сталінського міського комітету КП(б)У ухвалило постанову про звільнення та притягнення до карної відповідальності начальника дільниці шахти № 16/17 «Євдокіївка» Ігнатова за саботаж стахановських методів роботи. 21 вересня суд м. Макіївки засудив завідувача шахти № 29 «Грузська» Вишнякова та начальника дільниці Федяєва до 7 років ув'язнення за те, що вони не підготували лаву для роботи кращого забійника шахти. Як стверджує дослідник О. Струченков, до кінця 1935 року з такими формулюваннями було засуджено 131 особу з числа інженерно-технічних працівників [4].

Тож дієві методи поширення стахановського руху партійно-державне керівництво вбачало не стільки у створенні належних умов роботи та матеріального заохочення робітників, скільки у застосуванні адміністративного пресингу та репресій. Не дивно, що на всесоюзному з'їзді стахановців 14-17 листопада 1935 року у Москві рух новаторів вище політичне керівництво країни розглядало не в економічній, а в політичній площині. Микита Хрущов у своєму виступі поняття «стахановець» трактував як «пильність, твердість, безпощадність до ворога: куркулів, контрреволюційних троцькістів, зіновьєвців, до опортуністів, яким, звичайно, не до душі стахановські методи боротьби за соціалізм». Член політбюро та оргбюро ЦК КП(б)У Павло Постишев назвав стахановців «найбільш нищівною силою для всієї контрреволюції». Андрій Жданов звернув увагу учасників зібрання на важливість боротьби з усіма, хто чинить опір стахановському руху [5].

Прихована загроза так званим саботажникам стахановського руху прозвучала й із вуст Йосипа Сталіна: «... приструнення консерваторів, що опираються з середовища господарчих та інженерно-технічних працівників – тут справа буде видаватися дещо складнішою. Прийдеться в першу чергу переконувати, терпляче і по-товариськи переконувати ці консер-вативні елементи промисловості в прогресивності стахановського руху і в необхідності перебудуватися на стахановський лад. А якщо переконання не допоможуть, прийдеться застосовувати більш рішучі заходи» [6].

Спираючись на архівні документи радянських спецслужб, можна стверджувати, що пер-

ша всесоюзна нарада робітників та робітниць-стахановців стала підґрунтям для організації масових репресій проти інженерно-технічної інтелігенції України. Проведення репресивних заходів під гаслами «боротьби з активними контрреволюційними елементами в промисловості» органами Управління державної безпеки УСРР розпочалися через три дні після завершення форуму стахановців у Москві – 20 листопада 1935 року – без будь-якого посилання на рішення чи матеріали згаданої наради.

У секретній директиві, розісланій усім начальникам секретно-політичних відділів (СПВ) обласних управлінь НКВС, начальник СПВ Управління держбезпеки НКВС УСРР Б. Козельський наказував підлеглим у стислі терміни (до 25 листопада 1935 року) розробити план заходів щодо зламу опору стахановському руху з боку контрреволюційного елементу, який засів на виробництві. Чекісти мали уточнити і поглибити компрометуючий матеріал на троцькістів, меншовиків, анархістів, націоналістів – найімовірніших противників новаторських методів роботи (див. док. № 1). Ворогів стахановського руху шукали повсюди: серед робітників, селян, господарників, інженерно-технічних працівників. Приводом для порушення кримінальної справи могла стати критика, необачне висловлювання на адресу стахановців, невиконання плану, виробничі негаразди (див. док. № 2-3). Тільки на шахтах Донбасу за останню декаду листопада 1935 року на підставі секретної директиви за звинуваченнями у контрреволюційній протидії стахановському руху було заарештовано 102 особи.

Кампанії виявлення «справжніх шкідників та саботажників, організаторів простоїв, аварій, винуватців розвалу виробництва», розпочаті наприкінці 1935-го, не припинялися і в наступні роки. За численними архівними джерелами можна стверджувати: стахановський рух, який спровокував ряд соціально-економічних проблем (приписки, простої, аварії, падіння якості продукції, розвал виробництва), став потужним каталізатором масових політичних репресій в 1936-1938 роках.

Джерела та література

1. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992. – 176 с. ; Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). К., 1999- 336 с.; Троян М. П. Стахановський рух: новий погляд // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : Респ. міжвід. зб. наук. праць. – Вип. 1. – К., 1991. – С. 69-84; та ін.
2. Бут О. М., Добров П. В. Економічна контреволюція в Україні в 20-30-і роки XX століття: від нових джерел до нового осмислення. Видання друге, виправлене і доповнене. Донецьк, 2002; Васильєв В. Вплив «великого терору» 1937-1938 рр. на економічні процеси в УРСР // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КДБ.- 2004. - №1/2. – С.35-58; Лихолобова З. Г. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні.- Донецьк, 1996; Куромія Гіроакі Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки. – К., 2002; Майер Р. О чудесах и чудовищах. Стахановское движение и сталинизм // Отечественная история. – 1993. - № 3.
3. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 118, арк. 128.
4. Струченков О. В. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу та стахановський рух у другій половині 1930-х років // Інтелігенція і влада. Вип. 14. Історія.- К., 2008.- С. 128.
5. Первое Всесоюзное совещание рабочих и работниц-стахановцев. 14-17 ноября 1935 . Стенографический отчет. - М., 1935. - С. 143-144, 297.
6. Сталин И. В. Сочинения. – Т. 14. – М.: Издательство "Писатель", 1997. - С.91.

№

Директива начальника секретно-політичного відділу Управління держбезпеки НКВС УСРР Б. Козельського про розгортання «боротьби з активними контрреволюційними елементами в промисловості», які заважають поширенню стахановського руху на виробництві

20 листопада 1935 р
.
Совершенно секретно

ВСЕМ НАЧ. СПО ОБЛУПРАВЛЕНИЙ НКВД

Только:__________________

О борьбе с активными к.-р. элементами
в промышленности.

Контрреволюционные и классово-враждебные элементы, засоряющие промышленные предприятия, оказывают ожесточенное сопротивление внедрению стахановских методов работы в промышленность.

Активные контрреволюционеры терроризируют стахановцев, портят станки лучших производственников, распускают провокационные слухи о повышении норм выработки, снижении расценок и т.д.

В частности, на территории Донбасса учтен ряд фактов террора и вредительства против стахановского движения.

Между тем Областные Управления в последнее время ослабили внимание к агентурно-оперативной работе по обслуживанию промышленных предприятий. Этим и объясняется, что наши органы не предотвращают террористических и диверсионных актов, направленных против стахановцев и стахановского движения в целом.

СПО Донецкого Облуправления, вопреки существующим положениям о немедленной сигнализации по важнейшим событиям и активным контрреволюционным проявлениям, даже не сообщил о террористическом акте в Макеевском рудоуправлении, где 29 октября был убит мастер шахты «Иван», стахановец ЦЕХНЕВ.

ПРЕДЛАГАЕТСЯ:

1.– Агентурным путем выявлять подготовку террористических актов на производстве, добиваясь своевременного вскрытия малейших террористических тенденций.

2.– Всех лиц, подготовляющих террористические акты или высказывающих террористические тенденции, немедленно арестовывать.

3.– Обеспечить тщательную и быструю агентурную разработку антисоветских и классово-чуждых элементов, группирующихся на производстве и сопротивляющихся переходу предприятий на стахановский метод работы.

4.– Активные группы, занимающиеся вредительством, преследующие стахановцев, привлекать к судебной ответственности. В отношении тех групп и лиц, которые оказывают пассивное сопротивление стахановскому движению, применять агентурное разложение.

5.– Проверить деятельность участников антипартийных к.-р. групп и быв. членов антисоветских партий (троцкистов, меньшевиков, анархистов, националистов), работающих на промышленных предприятиях. Несомненно, что эти элементы оказывают активное сопротивление стахановскому движению.

6.– О каждом факте активной к.-р. деятельности классового врага на предприятиях немедленно сообщать нам.

7.– Не позднее 25 ноября представить докладную записку о намеченной и проведенной работе на основе настоящей директивы.

НАЧАЛЬНИК СЕКРЕТНО-ПОЛИТИЧЕСКОГО

ОТДЕЛА УГБ НКВД УССР /КОЗЕЛЬСКИЙ/

НАЧ. 1 ОТДЕЛЕНИЯ СПО /БРУК/

«___» ноября 1935 г.
г. Киев.

ВЕРНО: ОПЕРУПОЛНОМОЧЕННЫЙ СПО

/МЕЙЕРОВИЧ/

ГДА СБУ, ф. 16, оп.28, спр. 30, арк. 81-82.

№
Доповідна записка наркома внутрішніх справ УСРР В. Балицького
ЦК КП(б)У про численні факти протидії стахановському руху на Донбасі

7 грудня 1935 р.

Совершенно секретно

ЦК КП(б)У

тт. КОССИОРУ
ПОСТЫШЕВУ

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА
об активном противодействии стахановскому движению в Донбассе

Стахановское движение в угольной промышленности Донбасса с первых же дней встретило активное сопротивление со стороны контрреволюционных и классово-враждебных элементов.

В целях пресечения этой подрывной работы, органами НКВД репрессированы активные срывщики и саботажники стахановского движения.

На 1/XII арестовано за контрреволюционное противодействие стахановскому движению по шахтам Донбасса 102 человека.

Материалы следствия по делам срывщиков стахановских методов работы устанавливают, что наблюдающаяся на отдельных участках и шахтах борьба против стахановцев идет в основном по линии:

1. Контрреволюционной агитации против повышения производительности труда, связанного якобы с неизбежным снижением расценок, снижением зарплаты и «усилением эксплуатации».
2. Дискредитации стахановского движения, путем умышленного создания неблагоприятных условий для стахановских методов работы (не подготовка производственных участков, забоев и отдельных механизмов, снабжение стахановцев недоброкачественными машинами и т. п.).
3. Прямого вредительства на участках, где работают стахановцы.
4. Террора против активных стахановцев.

На отдельных шахтах саботаж стахановского движения имел ОРГАНИЗОВАННЫЙ ХАРАКТЕР. На этих шахтах ликвидированы активные контрреволюционные группы, занимавшиеся антисоветской агитацией и вредительством с целью срыва стахановского движения.

В состав этих групп входили преимущественно кулаки или лица с активным к.-р. прошлым.

ВРЕДИТЕЛЬСТВО.

Дело вредительской группы
на шахте № 2.
Ворошиловский район.
На шахте № 2-бис вскрыта и ликвидирована группа саботажников стахановского движения.

Арестованы:

РЫБИН Николай Николаевич, начальник участка, б. член партии развалил свой участок, не выполнил распоряжения шахтного руководства по подготовке стахановских забоев.

ФЕТИСОВ Семен Иванович, главный механик шахты; снабжал стахановские забои недоброкачественными механизмами.

РЕВО Василий Михайлович, машинист врубовой машины, кулак; издевался над стахановцами, умышленно портил врубовую машину.

ТАРАСЕНКО Петр Петрович, слесарь шахты, имеет судимость за хулиганство (3 года заключения); проводил агитацию против стахановских методов работы.

Следствием все эти данные подтвердились.
Дело передано в Донецкий Облсуд.

Дело вредительской группы
на шахте № 3/3.

Кадиевский район.

На шахте № 3/3-бис кулаки ДЕДОВ Михаил Емельянович – десятник и ЗАХОДЯЧЕНКО Василий Дмитриевич – монтер с целью срыва намеченной стахановцем ГУТЧЕНКО рекордной выработки угля разрушили воздушную магистраль.

ДЕДОВ Донецким Облсудом осужден к 7 годам заключения с конфискацией имущества, а ЗАХОДЯЧЕНКО к 4 годам заключения.

Дело вредительской группы
на шахте им. РУХИМОВИЧА
Лисичанский район.

Слесаря воздушной магистрали, бывшие белогвардейцы, ВОИНОВ Петр Филиппович и ГУБАРЕВ Михаил Ефимович (последний исключен из партии, как быв. полицейский и белый) умышленно разъединили воздушную магистраль с целью срыва работы стахановцев.

Арестованы. Ведется следствие.

Дело вредительской группы
на шахте № 4
Ворошиловский район.

На шахте № 4 кулаки ЛЕБЕДЬ и ЛИСИЦА, бригадиры забойщиков и крепильщиков, умышленно завалили 29-ю лаву, где работали стахановцы.

Оба арестованы. Дело направлено в суд.

Дело вредителя ОСИТРОВА
Горловский район.

На шахте «Комсомолец» бригадир ОСИТРОВ – кулак, быв. участник антисоветского восстания на селе, умышленно привел в негодность воздушную линию, чтобы сорвать работу стахановской бригады.

Арестован и отдан под суд.

Дело вредителей ЛИСЯНСКОГО
и ПОТАПОВА.
Чистяковский район.

На шахте № 1 «Красная звезда» машинист врубовой машины ЛИСЯНСКИЙ Сергей – б. троцкист и электрослесарь ПОТАПОВ Дмитрий (исключенный из комсомола как балласт) занимались прямым вредительством с целью срыва работы стахановской бригады.

ЛИСЯНСКИЙ умышленно неправильно устанавливал бормашины и ставил в эти машины несоответствующих размеров зубки.

Дело ЖУКОВА
Лисичанский район.

На шахте «Мельникова» нач. участка ЖУКОВ Дмитрий Маркиянович противодействовал переходу лучших ударников участка на стахановские методы работы

ЖУКОВ перебрасывал стахановцев с одной работы на другую, не обеспечивал их подсобной силой; стахановцы должны были сами транспортировать уголь.

На требования стахановцев создать для них нормальные условия работы ЖУКОВ заявлял: «я не вижу разницы между стахановцами и не стахановцами».

Участок по вине ЖУКОВА доведен до полного развала: путевое хозяйство приведено в негодность, большинство выработок, из-за их не крепления, завалено.

ЖУКОВ арестован и осужден Выездной Сессией Донецкого Облсуда к 10 годам заключения.

Дело вредителя ШИЛИНА
Чистяковский район.

Машинист врубовой шахты № 27 ШИЛИН Михаил Захарович умышленно выводил из строя врубовые машины в стахановских забоях.

Выездной Сессией Донецкого Облсуда ШИЛИН осужден к 4 годам заключения.

Дело вредителя КРИВОРОТЕНКО
Сталинский район.

На шахте № 5/6 Рыковка бригадир КРИВОРОТЕНКО Марк Афанасьевич, исключенный из партии в 1933 г. за продажу краденого мотора, предложил слесарю своей бригады ФЕДОСОВУ, перед приходом стахановской бригады, разболтать рештаки и их опрокинуть.

Следствием указанные данные подтвердились, и установлены новые факты вредительской деятельности КРИВОРОТЕНКО.

21.Х.с. г. КРИВОРОТЕНКО предложил забойщику ЛЕОНОВУ отвинтить гайки в моторе механизма, установленного перед спуском бригады стахановца ПЕРЕПИЛИЦЫ.

Ведется следствие.

Дело вредителя СОЗИМОВА
Чистяковский район

На шахту № 4 проник по фиктивным документам раскулаченный СОЗИМОВ Егор Иванович, который систематически срывал работу конвейерной линии по переноске рештаков, бросал болты в завал, клал под рештаки, вместо кареток, - стойки.

В результате конвейерная линия постоянно разрывалась, рештаки заштыбовывались, и работа стахановской бригады срывалась.

СОЗИМОВ арестован и привлечен к ответственности.

С А Б О Т А Ж.

Дело группы саботажников
на шахте им. Димитрова.
Постышевский район.

На шахте им. Димитрова вскрыта а/с группировка, саботировавшая стахановские методы работы.

По делу арестованы:

СЕРОВ, пом. нач. участка «Центральный Север», исключен из партии за связь с кулачеством;
ЛЕБЕДЕВ, монтер, сын попа, быв. член партии;
ЩЕРБИНА, десятник, сын кулака;
КОЛЕСНИКОВ, машинист врубовой машины, сын кулака.

Следствием установлено, что монтер ЛЕБЕДЕВ предоставлял стахановцам непригодные врубовые машины с тем, что бы использовать неизбежные поломки этих машин во время работы для дискредитации стахановского движения.

ЩЕРБИНА злостно недописывал причитавшуюся зарплату стахановцам, умышленно пропуская упряжки.

СЕРОВ и КОЛЕСНИКОВ проводили разложенческую деятельность, третировали стахановцев, создавая простои на механизмах, вели антисоветскую агитацию.

Следствие заканчивается.

Дело группы саботажников
на шахте «Шмидт».
Макеевский район.

Начальники участков шахты «Шмидт» КАВЕРШИН и ТЕЛЕШЕВ с первых же дней перехода шахты на

стахановскую работу злостно саботировали.

Бригаду стахановца ДЕГТЯРЕВА КАВЕРШИН гонял с одной работы на другую, несвоевременно доставлял этой бригаде порожняки, тем самым срывал план ее работы.

ТЕЛЕШЕВ открыто заявлял о нецелесообразности перехода его участка на стахановские методы, т.к. «участок и без того выполняет план».

По вине ТЕЛЕШЕВА, сорвавшего крепление лавы, на которой работали стахановские бригады, эта лава завалилась.

ТЕЛЕШЕВ использовал завал для дискредитации стахановского движения, заявляя: «лава завалилась вследствие перехода на стахановские методы работы».

Ведется расследование.

Дело ДУЛИНА.
Лисичанский район.

Нач. участка шахты им. Титова ДУЛИН Павел Кузьмич, сын шахтовладельца, систематически третировал стахановцев своего участка и старался их скомпрометировать.

ДУЛИН дал стахановцу ГАВРИЛЮКУ неподготовленные забои и не обеспечил подсобной рабсилой. ГАВРИЛЮК вынужден был перейти на бригадную работу. ДУЛИН использовал этот уход, чтобы скомпрометировать стахановское движение.

Выездной Сессией Донецкого Облсуда ДУЛИН приговорен к 8 годам лишения свободы.

Дело КАЛИНИЧЕНКО.
Кадиевский район.

Пом. зав. шахтой № 5/6 «Орловка» КАЛИНИЧЕНКО Петр Гаврилович, б. околоточный надзиратель, был прикреплен к участку № 2 «Аршинка» для перевода последнего на стахановские методы работы.

КАЛИНИЧЕНКО своим бездействием сорвал работу стахановцев на указанном участке. Он не упорядочил откаточных штреков, не наладил доставки леса для крепления забоев и не урегулировал транспортировку угля.

КАЛИНИЧЕНКО арестован. Ведется следствие

ТЕРРОРИСТИЧЕСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ И ХУЛИГАНСТВО

Дело ЯКОВЛЕВА.
Макеевский район.

Токарь завода «Кокс» № 4 ЯКОВЛЕВ Александр Григорьевич в ряде бесед с токарем БЕЛОУСОВЫМ высказывался о необходимости убийства токаря-стахановца ЗВЯГИНЦЕВА, подчеркивая, что последний своей работой «вызовет снижение расценок на заводе».

ЯКОВЛЕВ арестован. Ведется следствие.

Дело хулиганской
группы на шахте № 8.
Сталинский район.

На шахте № 8 «Ветка» рабочие угольной бригады ЛЬВОВ и КОРЕЛОВ избили стахановца ФЕДОРОВА, направленного шахтным руководством в бригаду для ее укрепления.

Приговором Донецкого Облсуда осуждены – ЛЬВОВ к 5 годам тюремного заключения, КОРЕЛОВ – к 3 годам.

КОНТРРЕВОЛЮЦИОННАЯ АГИТАЦИЯ

Дело кулацкой группы

на шахте № 19/20.
Горловский район.

На шахте № 19/20 им. Якира кулацкая группа проводила среди рабочих агитацию против применения стахановских методов работы, распространяя слухи, что эти методы приведут к повышению норм и снижению расценок.

В день перехода шахты на стахановские методы работы участники группы злостно снизили производительность труда.

Арестованы активные участники группы:
ЛЫСИК Денис Афанасьевич, кулак, лишенец.
БЕЛОУС Александр Ефремович, сын кулака.
КИРИЛЕНКО Мефодий Иванович, б. поп.
Следствие закончено: дело направлено в Донецкий Облсуд.

Дело ГУЩИНА и
РУБЦОВА.
Сталинский район.

На шахте № 5/6 Рыковка рабочий ГУЩИН Михаил Петрович (кулак) и РУБЦОВ Петр Алексеевич (судился за хулиганство) сорвали организацию стахановской бригады, проводя разложенческую работу в бригаде.

Оба арестованы. Дело передано в Спецколлегию Донецкого Облсуда.

Дело ДУДАРОВА и
ДУБРОВСКОГО.
Кадиевский район.

Рабочие шахты № 7/8 троцкист ДУДАРОВ Матвей Устинович и кулак ДУБРОВСКИЙ проводили агитацию против применения стахановских методов работы.

Оба арестованы; при обыске у ДУДАРОВА обнаружена троцкистско-зиновьевская литература.

Ведется следствие.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР В. БАЛИЦКИЙ*

ГДА СБУ, ф. 16, оп. 28, спр. 30, арк. 97-109. Оригінал.

*Документ підписав заступник наркома внутрішніх справ УРСР З. Кацнельсон.

№
Доповідна записка заступника наркома внутрішніх справ З. Кацнельсона секретарям ЦК КП(б)У С. Косіору та П. Постишеву про «саботаж і протидію впровадженню стахановських методів роботи в промисловості»

19 грудня 1935 р.
Сов. секретно

т. КОССИОРУ
т. ПОСТЫШЕВУ

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

О саботаже и противодействии внедрению стахановских методов работы в промышленности УССР.

Вскрытые и ликвидированные органами УГБ НКВД УССР дела по противодействию стахановскому движению указывают, что к-р. и классово-чуждые элементы применяют для борьбы со стахановским движением:

1. Террор и запугивание стахановцев;
2. Вредительство, с целью сорвать работу стахановских бригад и стахановцев;
3. Саботаж в переводе участков и агрегатов на стахановские методы работы и создании необходимых условий для работы стахановцев;
4. Провокационное снижение расценок;
5. Неверную запись заработной платы рабочим, перешедшим на стахановские методы работы;
6. Антисоветскую агитацию и распространение провокационных слухов.

Организаторами борьбы со стахановским движением являются, как правило, кулаки, участники к-р. группировок и уголовный элемент. Особо активно проявляют себя остатки к-р. троцкистско-зиновьевских группировок, которые, используя нездоровые настроения отсталых рабочих, ведут среди них демагогическую агитацию и наряду с этим организуют вредительство, с целью срыва работ стахановских бригад.

По состоянию на 1-е декабря 1935 г. по Донбассу проведено 110 следственных дел, по которым привлечено 156 человек. Из общего количества привлеченных:

а) – Кулаков, б. помещиков, торговцев, шахтовладельцев, б. белых, б. полицейских – 77 чел.

б) – Бывш. членов партии, исключенных за принадлежность к к-р. троцкистским группировкам и за совершение уголовных преступлений – 22 чел.

Изучая служебное положение лиц, привлеченных по Угольному Донбассу по антистахановским делам, необходимо констатировать, что основное количество приходится на инженерно-технический персонал (старший и младший), причем в этой группе большинство составляют начальники участков и их помощники, так:

По 13-ти угольным районам Донецкой области из 34-х следственных дел, по которым прошло 60 обвиняемых – привлечено к уголовной ответственности: главных инженеров шахт и начальников участков – 15 ч., десятников и бригадиров – 17 чел., всего ИТР – 32 чел., а рабочих – 28 чел.

Из приведенных выше 34-х следственных дел, групповых 13, по которым проходит - 39 человек и одиночек – 21 чел.

Эти данные свидетельствуют об организованном сопротивлении стахановскому движению со стороны классово-враждебных элементов.

В дополнение к записке от 7.XII с/года №1439/сн приводим наиболее характерные дела о саботаже и противодействии стахановским методам работы:

ДОНЕЦКАЯ ОБЛАСТЬ.

ШАХТА №10 «ЧЕКИСТ».

На шахте №10 «Чекист» Петровского Рудоуправления, треста «Сталинуголь», после того, как забойщик-стахановец ХОДОРЧЕНКО дал рекордную производительность 70 тонн за смену, к его жене пришла жена бутчика НИКОЛАЕНКО и начала говорить: «Твой муж продал свою шкуру за 100 рублей, дураки рабочие, что не убьют его из-за угла, но все равно ему это так не пройдет. На шахте есть два дурака – ХОДОРЧЕНКО и ВЕДЕНКО – ударники, зарабатывают по 100 рублей за упряжку, но это им обойдется кровью».

/НИКОЛАЕНКО его жена привлечены к ответственности/.

ШАХТА №21 им. «БУДЕННОГО».

На шахте №21 – им. «БУДЕННОГО», треста «Чистяковуголь», рабочие ФЕДЮШИН – машинист врубовой машины, исключен из комсомола; ПЫХТИН – отбойщик, кулак; ДМИТРИЕНКО – электрослесарь, сын кулака; ГРИШИН – пом. машиниста врубовой машины, сын кулака, ВОЛОЗОВ – отбойщик – по взаимному сговору между собой проводили вредительскую работу, с целью сорвать стахановское движение на шахте.

ДМИТРИЕНКО, будучи послан отремонтировать врубовую машину и электросверло на участок, где должна была работать стахановская бригада АБРАМОВА – ремонта не произвел и выехал «на гора», чем сорвал работу бригады.

ФЕДЮШИН и ГРИШИН умышленно порубили 30 метров гибкого кабеля электросверла, чем также сорвали работу стахановской бригады.

Все эти лица систематически проводили антисоветскую агитацию, заманивали к себе стахановцев на квартиру, спаивали их и уговаривали бросить работать стахановским методом.

/Участники группы привлечены к ответственности/.

ШАХТА № 28/29

На шахте № 28/29, треста «Донбассантрацит», нами вскрыта и ликвидирована антисоветская группа, которая проводила вредительскую работу, с целью срыва стахановских методов работы.

По делу привлечены: НИКИТЧЕНКО – кулак, КАБАНОВ – сын жандарма, КАВУНОВ – сын кулака, РОМАНОВ и ЛАРИНЦЕВ.

Указанная группа, наряду с антисоветской агитацией, привела в негодность шахтные пути, производила недоброкачественное крепление, вызывала завалы на штреках.

/Участники группы привлечены к ответственности/.

ШАХТА «АЛЕКСАНДР-ЗАПАД».

На шахте «Александр-Запад», треста «Артемуголь», нами вскрыта и ликвидирована антисоветская группа, в состав которой входили: ОКУНЕВ – забойщик, СКИВА – десятник, кулак, СКИВА – бригадир, кулак, ЖУК – бригадир и ЗИМОВЕЦ – забойщик.

Указанная группа на своем участке принимала все меры противодействия работе стахановцев.

Эта группа систематически травила стахановцев ЩЕРБАКОВА и КУЗЬМЕНКО; среди рабочих распространяла слухи, что из-за стахановцев будут повышены нормы выработок и т.п.

Во время работы, ЖУК предложил КУЗЬМЕНКО убраться из забоя, против чего КУЗЬМЕНКО начал возражать. Для того, чтобы заставить КУЗЬМЕНКО прекратить ударную работу, ЖУК поднялся в вышележащий забой, начал рубить уголь, который падал на КУЗЬМЕНКО. При этом ЖУК заявил, что это будет продолжаться до тех пор, пока КУЗЬМЕНКО будет работать «новым стахановским методом».

/Участники группы привлечены к ответственности/.

ТРУБОЛИТЕЙНЫЙ ЗАВОД НКПС.

На Труболитейном заводе НКПС в Ворошиловграде, группа в составе КРАСНОВА – нач. смены литейного цеха, исключенного из партии, как разложившийся элемент; САМГИНА – сменный механик литейного цеха, в прошлом исключен из партии, как растратчик и осужден на 2 года тюрьмы; ПОИСИКОВА – инструктор мишельных разработок, сын раввина, пытаясь оказать сопротивление внедрению стахановских методов работы, стали на путь саботажа и умышленного расформирования стахановских бригад.

Когда стахановская бригада ВАСИЛЬЕВА была брошена на карусель №2, чтобы вытянуть ее из прорыва и уменьшить брак и добилась повышения литья труб за смену с 70 до 100 и уменьшения брака с 20 до 5 %, КРАСНОВ начал срывать своевременную подачу ковша с литьем, в первую очередь, подавая ковш на карусели, которые не были еще готовы к отливкам и в последнюю очередь на вторую карусель.

КРАСНОВ забирал людей из бригады ВАСИЛЬЕВА без согласия последнего, перебрасывая их на другие работы, а на их место присылал чернорабочих, неподготовленных к работе.

КРАСНОВ и ПОИСИКОВ уговаривали рабочих бригады ВАСИЛЬЕВА уйти из этой бригады, обещая им продвижение по работе и прибавку заработка. Они же договорились с САМГИНЫМ, чтобы последний

умышленно затягивал ремонт второй карусели.

ВАСИЛЬЕВ, рационализируя процесс выемки труб, начал практиковать выемку их 4-мя тросами вместо 2-х. КРАСНОВ и СМАГИН, убедившись, что это во много ускоряет работу, насильно отобрали у ВАСИЛЬЕВА 2 троса, предложив ему работать «старым испытанным методом».

/Участники группы привлечены к ответственности/.

ШАХТА №10 «БИС» им. «АРТЕМА».

Зав. шахтой №10 «бис» им. «Артема», треста «Ворошиловуголь» отдал распоряжение нач. участка ФЕДОРЕНКО подготовить одно из крыльев его участка, для перехода на стахановский метод работы.

ФЕДОРЕНКО, стремясь сорвать этот метод, стал на путь саботажа предложенных ему мероприятий. По распоряжению ФЕДОРЕНКО была прекращена подвозка крепежного леса на этот участок, рабочим, перешедшим на стахановский метод работ, начали выдавать старые неисправные отбойные молотки при наличии новых; прекратилась подноска запасных ламп, что и привело к срыву работ стахановских бригад.

/ФЕДОРЕНКО привлечен к ответственности/.

ШАХТА им. «КАЛИНИНА»

На шахте им. «КАЛИНИНА», треста «Артемуголь», 19-й участок был переведен на стахановскую систему работ, что дало возможность в первую же смену забойщику ФЕТИСЕНКО вырубить 275 тонн угля. Участок начал давать в сутки 430 тонн, вместо прежних 200 тонн.

Главный инженер шахты ЭРДМАН и нач. участка БАЕВ, а также пом. главн. инженера ГОРЕЛЬСКИЙ, стремясь сорвать работу стахановцев, начали саботировать подготовку участка. Когда забойщик-стахановец ДАВЫДОВ обязался вырубать за смену 300 тонн, в эту смену прокладка воздушных труб была сделана умышленно небрежно, что вызвало перебои в работе ДАВЫДОВА и он не выполнил обязательства.

Указанные выше лица, используя этот случай, начали доказывать о невозможности применения стахановского метода работы на данном участке и ликвидировали эту систему.

/Виновные привлечены к ответственности/.

ШАХТА №1 – «КРАСНОДОН».

На шахте №1 «КРАСНОДОН», треста «Сорокинуголь», в целях компрометации стахановских методов работы, нач. участка ЛИТВИНОВ, совместно с нормировщиком ТКАЧЕНКО снизили расценки коногонам, когда последние начали перевыполнять свои нормы.

/ТКАЧЕНКО и ЛИТВИНОВ привлечены к ответственности/.

ШАХТА №1 СОРОКИНО.

Коногон шахты №1, треста «Сорокинуголь», ГУКОВ Д. Л., перейдя на стахановский метод работы, начал вывозить по 170-200 вагонов вместо нормы в 80 вагонов. Его примеру последовали остальные коногоны.

Начальник движения ИЛЮЩЕНКО, пытаясь помешать этому, начал оказывать противодействие ГУКОВУ, дав распоряжение плитовым не сцеплять вагоны этому коногону. Кроме того, он объявил коногонам, что в связи с перевыполнением нормы – расценка за вагон снижена на 50 %, что вызвало уход коногонов с работы.

ИЛЮЩЕНКО был привлечен к ответственности.

Дело было назначено слушанием в показательном порядке, при участии общественного обвинителя – Секретаря ИТР – БОКОВА.

В день суда БОКОВ получил анонимное письмо, в котором было предложено БОКОВУ не выступать против ИЛЮЩЕНКО и др., срывавших стахановское движение, в противном случае он будет убит.

При возвращении БОКОВА из суда на него напали двое неизвестных и нанесли ему ножевую рану.

/Ведется расследование/.

ШАХТА «ПАРКОММУНА».

На шахте «Паркоммуна», треста «Кадиевуголь», нач. участка ВОЛКОВ, увидя, что стахановцы-забойщики ЧУРКИН и СТРЮКОВ дают высокую производительность и должны получить много денег, начал искусственно сокращать их заработок, приписывая часть их заработка не стахановцам.

Когда профессиональная организация пыталась привлечь ВОЛКОВА к ответственности, главный инженер шахты ПОПОВ вступился в защиту последнего.

В кругу инженерно-технических работников, главный инженер шахты ПОПОВ, ведя разговор о стахановских методах работы, высказался – «Это опять поднялась обычная для IV квартала шумиха, родившая стахановский метод, но ничего, это скоро затихнет».

Пом. главинжа Рудоуправления ТВИЧЕВ, соглашаясь с ПОПОВЫМ, заявил: «Стахановщина» кое-кого загонит в гроб. Дело такое, что хоть лопни, а давай стахановцев, когда их на шахте нет».

/ВОЛКОВ привлечен к ответственности/.

ШАХТА №43 «БУЛАТ».

На шахте № 43 – «БУЛАТ», треста «Кадиевуголь», нами арестован за антисоветскую агитацию МЕРКУЛОВ В. П., беспартийный, ранее судившийся за срыв посевной кампании, который пытался доказывать рабочим, что стахановский метод приводит к ухудшению положения рабочих, одновременно восхваляя Троцкого.

В шахте, в присутствии рабочих МЕРКУЛОВ говорил: «Стахановский метод проводят затем, чтобы допить последнюю кровь с рабочих. Партия и Советская власть обвиняли Троцкого в том, что он хотел построить пятилетку за два года за счет крестьян, а сами теперь, следуя его примеру – угнетают рабочих, а ведь ТРОЦКИЙ учил нас хорошему».

ШАХТА № 10

На шахте № 10, треста «Сорокинуголь», нач. участка АСТАХОВ Г. И. (член партии) проводил среди рабочих антисоветскую агитацию, уговаривая последних не переходить на стахановские методы работы. Так, в беседе с бригадиром СЕВОСТЬЯНОВЫМ, он заявил: «Зачем тебе нужно рубать 8 метров штрека, ведь это идет в разрез с политикой партии. На 17-м съезде СТАЛИН отказался от темпов, а на местах это извращают и стремятся выполнить вторую пятилетку в четыре года».

/АСТАХОВ из партии исключен и привлечен к ответственности/.

ШАХТА им. «ОГПУ».

Нач. участка шахты им. «ОГПУ», треста «Лисичануголь», ЧЕРНЯВСКИЙ – б. петлюровец, исключен из рядов КП(б)У за саботаж, систематически проводил среди рабочих антисоветскую агитацию.

В беседе с рабочими о стахановских методах работы, ЧЕРНЯВСКИЙ заявил: «Стахановщина» - это плевое дело, оно через несколько времени пойдет вниз, как добыча нашей прорывной шахты».

/ЧЕРНЯВСКИЙ привлечен к ответственности/.

РУБЕЖАНСКИЙ ХИМКОМБИНАТ.

Нач. цеха № 11, инженер СТЕПАНЕНКО (из кулаков), в разговоре среди ИТР о внедрении стахановских методов работы в хим. промышленности, заявил: «Какие могут быть в химическом цеху стахановцы, если здесь требуется строгое соблюдение рецепта, ведь это не промышленность, где изготовляются какие-нибудь части или детали; в условиях химии, стахановские методы работы применить совершенно невозможно».

Инженер АНДРЕЕВ (в прошлом исключен из партии), присутствуя на совещании у технического директора по вопросу стахановских методов работы в химпромышленности, выступил с заявлением: «Это бессмыслица, где-то поймали какого-то чудака и начинают на него богу молиться».

Присутствовавший инженер ГРИНБЕРГ (сын лесопромышленника) заявил: «Это буза, среди рабочих имеется целый ряд разговорчиков такого характера, что методы Стаханова применяются с целью повышения производительности, т.е. просто хотят сесть верхом на рабочего и жать его до изнеможения».

Инженер ПРИМАК, поддерживая этот разговор заявил: «Я рассматриваю стахановское движение с одной стороны, как политическую кампанию, которая скоро закончится и больше не станут говорить о Стаханове, пока не найдется второй, ему подобный, с другой стороны я рассматриваю стахановское движение, как усиленную эксплуатацию».

/проводится расследование/.

ГРЭС им. «ДЗЕРЖИНСКОГО».

Инженер-электрик ГРЭС им. «Дзержинского», Краснолучского района – ЦИКАЛОВСКИЙ Н.М. (сын попа) выступил на собрании работников ГРЭСа с призывом не применять стахановских методов работы на ГРЭСе.

/ЦИКАЛОВСКИЙ привлечен к ответственности/.

ШАХТА им. «ДИМИТРОВА».

Группа специалистов шахты им. «ДИМИТРОВА» - гл. инженер УМАНСКИЙ, гл. механик НЕЦЦЕЛЯ и пом. главинжа ОВЧИННИКОВ саботировали стахановские методы работы, путем производства недоброкачественного ремонта агрегатов, вследствие чего увеличилась аварийность.

Для сокрытия перед трестом не добычи угля, указанные лица, в сведениях, подаваемых тресту, ссылались на изношенность механизмов.

Благодаря этому шахта за последний месяц недодала 3.204 тонны угля.

Аналогичные факты противодействия стахановскому методу работы отмечены и в ряде других областей Украины.

ХАРЬКОВСКАЯ ОБЛАСТЬ.

ХАРЬКОВСКИЙ ТРАКТОРНЫЙ ЗАВОД.

Отдел плавки литейного цеха ХТЗ в последнее время тормозит своей негодной работой развитие стахановского движения.

На ответственных участках расставлены люди малограмотные и технически неподкованные – не обеспечивающие руководство цеха.

Вновь назначенные – нач. отд. плавки ГАПОН и мастер литейного цеха БАРАНОВСКИЙ никогда по литейному делу не работали.

В результате их неумелой работы, вагранки работают с 50 % производительностью, что отражается в свою очередь на работе отдела плавки. Все эти производственные неполадки использовываются классово-чуждым элементом для дискредитации стахановского движения.

ЗАВОД «СЕРП И МОЛОТ».

Зав. ТНБ кузнечного цеха ДОРОДНЫЙ всю тарифно-нормированную работу направил на срыв стахановского движения. Имеется ряд фактов, когда ДОРОДНЫМ было умышленно произведено резкое снижение расценок на детали, вырабатываемые стахановцами, так:

Деталь марки «10425» имела расценку 80 к. за сотню. ДОРОДНЫЙ изменил номер этой детали на «65047», в то время когда деталь осталась по существу такой же. Снизил стахановцам, дававшим 450-550 % нормы расценку до 47 коп. за сотню, что вызвало большое недовольство среди рабочих.

ХАРЬКОВСКИЙ ПАРОВОЗОСТРОИТЕЛЬНЫЙ ЗАВОД.

Нач. тракторосборочного цеха ФИЛЕВСКИЙ, бывший троцкист, исключенный из партии, упорно не желая заниматься стахановским движением, систематически не выполнял требования стахановских бригад о подаче правильных сведений по перевыполнении норм. ФИЛЕВСКИЙ, с целью дискредитации стахановских бригад обслуживал их не качественными деталями, давал заведомо неправильные технические консультации и по его же распоряжению, станки, на которых работали стахановцы, ремонтировались в последнюю очередь.

ХАРЬКОВ. ЭЛЕКТРО-МЕХ. ЗАВОД.

В отдельных цехах завода стахановское движение недостаточно развивается, вследствие ряда технических и административных неполадок.

По существующему положению, рабочий не должен приступать к работе до получения расценочного листка, однако, за последнее время, с целью дискредитации стахановских методов работы, в цеху № 3 большинство рабочих работают без листков, не зная своей нормы и оплаты.

ДНЕПРОПЕТРОВСКАЯ ОБЛАСТЬ.

ЗАВОД им. «ХАТАЕВИЧА».

Группа лиц, исключенных из партии при проверке партийных документов – ШНЕЙДЕРОВ – сын крупного торговца, получивший партбилет обманным путем; ДУДОВ – как морально разложившийся; ТАРНОВЕНКО – как социально-чуждый и УСПЕНСКИЙ – как бывший активный меньшевик, - занимались контрреволюционной агитацией – о невозможности применения стахановских методов работы, доказывая рабочим о неминуемости снижения зарплаты, говоря, «что стахановский метод работы – это, по существу, новая утонченная форма эксплуатации рабочих масс».

ЗАВОД им. «К. ЛИБКНЕХТА».

Машинист-вальцовщик стана «М-БРИДЭ» - НЕМИРОВИЧ, антисоветски настроенный, с целью срыва намеченного к выполнению плана стахановца БАЛАБАНОВА специально установил не соответствующие размерам калибры, чем был вызван простой станов и срыв плана в смене БАЛАБАНОВА.

НЕМИРОВИЧ связан с ГОВОРУНОМ, исключенным из партии при проверке партдокументов за связь с троцкистами.

В свою очередь ГОВОРУН, также с целью дискредитации стахановцев на стане «М-БРИДЭ» пустил холодные гильзы, чем имел ввиду вызвать аварию стана.

ПО КРИВОРОЖСКОМУ РУДНОМУ БАССЕЙНУ.

РУДНИК им. «ДЗЕРЖИНСКОГО».

КРАСНИЦКИЙ – пом. нач. участка, бывш. член УКП и ЦУПКО – антисоветски настроенный нормировщик рудника, с целью срыва стахановских методов работы умышленно снизили расценки рабочим на отвозе породы, вместо существовавшей расценки в 1 р. 23 коп. за вагонетку – установили 85 коп., что послужило причиной к массовому уходу рабочих с рудника.

РУДНИК «ПЕРВОМАЙСКИЙ».

Зав. участком ФАТЕЕВ и десятник БЕДНИКОВ были предупреждены администрацией о том, что на их участок придет ЧЕМОДУРОВ, для применения стахановских методов работы и оббурения 12 забоев и дачи 22 метров проходки в смену.

Ввиду преступного отношения указанных лиц к подготовке условий работы ЧЕМОДУРОВУ, последний прошел только 11 метров. Характерно, что в следующей смене на этом же пласте, при подготовленности шахты – ЧЕМОДУРОВ дал 22,5 метров проходки.

ОДЕССКАЯ ОБЛАСТЬ.

ЗАВОД им. «ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ».

Технорук силового цеха завода сельхозмашиностроения ФРЕНКЕЛЬ – сын бывш. крупного торговца, систематически срывает работу бригад стахановцев.

За последнее время, благодаря действиям ФРЕНКЕЛЯ, стахановские бригады термическо-ствольного цеха простаивают по 1-2 часа в смену из-за несвоевременной подачи мазута и пара.

На обращение нач. цеха о причинах простоя, ФРЕНКЕЛЬ заявил «ничего, будет еще хуже, если сейчас мазут еще получаете, то через день-два, благодаря Ваших стахановцев, Вы его совершенно не получите».

КИЕВСКАЯ ОБЛАСТЬ.

ЗАВОД «БОЛЬШЕВИК».

С целью противодействия стахановскому движению, начальник 3-го пролета механико-сборочного цеха ГОЛЬДШТЕЙН дал распоряжение произвести обработку чугунных плит повышенной твердости на станках стахановцев ПОДЕКАНОВА и др., заведомо зная, что такая нагрузка для данного станка, как маломощного является недопустимой. В результате механизмы подачи станка поломались и вышли из строя.

Кроме того у станков ряда стахановцев сгорели электромоторы, как установлено перегорание моторов произошло вследствие умышленно кем-то брошенных посторонних предметов.

ЗАВОД им. «ПИСЬМЕННОГО».

Противодействуя стахановским методам работы, нач. цеха – ШАПЕРШТЕЙН систематически, с целью игнорирования новых методов работы, перебрасывал лучших стахановцев – ПЕНЧУКА и др. к станкам, требовавшим ремонта и не освоенных.

На справедливые требования ПЕНЧУКА о создании нормальных условий для работы – ШАПЕРШТЕЙН дал распоряжение уволить ПЕНЧУКА с работы.

По фактам срыва стахановского метода работы Областными Управлениями НКВД проводится следствие.

ЗАМ. НАРОДНОГО КОМИССАРА
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР — З. КАЦНЕЛЬСОН.

ГДА СБУ, ф. 16, оп. 28, спр. 30, арк.111-123. Оригінал.

Олег Бажан

За кулисами стахановского движения

На основании документов Ведомственного государственного архива Службы безопасности Украины раскрываются проблемы борьбы советской власти против «экономической контрреволюции» в период разворачивания стахановского движения в Украине.
Ключевые слова: *стахановское движение, НКВД, репрессии.*

Oleg Bazhan

Behind the scenes of the Stakhanov movement

Based on documents of the Departmental State Archive of the Security Service of Ukraine the article examines the Soviet power struggle against the "economic counterrevolution" during the Stakhanov movement unfolding in Ukraine.
Key words: *Stakhanov movement, NKVD (People's Commissariat of Internal Affairs), repression.*

VII
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ У СВІТЛІ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 2-725:2-523.42:003]»17»(477)КМА

Максим Яременко (м. Київ)

УСПІХИ ТА НЕВДАЧІ «ОСВІТНЬОГО ДИСЦИПЛІНУВАННЯ» ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ПРОТОПОПІЇ 1770-Х РР.

У статті аналізується освітній рівень парафіяльного духовенства Києво-Печерської протопопії у 1770-х рр. після майже півторастолітніх зусиль церковної влади, спрямованих на формування освічених парохів.

Ключові слова: *письменність, освіта, Києво-Могилянська академія, парафіяльне духовенство, Києво-Печерська протопопія.*

У XVIII ст. церковна влада (від найвищої синодальної до місцевої єпархіальної) намагалася змусити дітей духовенства навчатися в «латинських школах», сподіваючись, таким чином, підготувати гідну заміну парохам. Утім, навряд чи варто вважати, що спонуки до студій ієрейських синів в Київській академії, колегіумах та подібних закладах у російських єпархіях з'явилися у XVIII ст., а «початковою межею створення [...] законодавчої бази можна вважати указ від 15 січня 1708 р., який був підтверджений указом від 11 листопада 1710 р.» [1]. В Україні політика київського митрополита щодо «освітнього дисциплінування» духовенства розпочалася значно раніше, від часу активної діяльності Петра (Могили).

Власне, підготовці нових добре освічених пастирів у могилиних реформах приділялася важлива роль. Спрямовані на зміцнення православної церкви та кодифікацію віри, ці метаморфози розглядаються дослідниками як православний варіант конфесіоналізації. Заснування ж колегіуму стало одним із найвагоміших кроків на шляху запроваджуваних змін [2]. Сергій Плохій зазначив, що уніати та православні змогли вирішити у XVII ст. проблеми освіти священиків:

«Обидві церкви перейнялися проблемами освіти духівництва, і кожна у власний спосіб змогла їх розв'язати. У 1610-х і 1620-х роках попереду були уніяти, але на середину 1640-х років православна частина колись єдиної церкви й сама досягла істотних результатів і стала провідною силою в православному світі» [3].

Безумовно, створений Петром (Могилою) колегіум, висловлюючись образно, був зіркою, під промінням якої розквітло кілька поколінь церковних інтелектуалів та освічених парохів упродовж XVII XVIII ст. Однак чи означала його поява кінець малоосвіченим священнослужителям у Київській митрополії? Настанови згаданого ієрарха священикам здобувати освіту добре засвоїлися наступними поколіннями церковної еліти Київської митрополії. Наголоси ж парохам відправляти дітей у науку, що звучали навіть наприкінці XVII ст., дозволяють припустити їхню актуальність.

У XVIII ст., як зазначалося, піднімати освітній рівень духовенства бралися не лише в Києві, а й Петербурзі. З іншого боку, низка розпоряджень упродовж століття стосувалася контролю освітнього рівня кандидатів на приходи. Через сильне виборче право та долучення голосу парафіян при визначенні претендента (інколи – як основного) попами ставали не конче діти священнослужителів, а й вихідці з інших станів. Отож, від таких ставлеників вимагалося лише бути письменним, знати Катехізис та відправляти богослужіння й уділяти Тайни.

Така дихотомія залишає актуальним для дослідників питання про успішність «освітнього дисциплінування» парохів. Безпідставними є узагальнення про неможливість статистичного підрахунку рівня освіченості духовенства, як це робить Софія Сеник, опираючись лише на враження від розгляду окремих документів [4]. Принаймні для останньої третини XVIII ст. кількісної інформації маємо достатньо, аби спробувати чисельно виразити успішність церковних зусиль для кількох протопопій Київської митрополії [5].

Києво-Печерська протопопія особливо цікава для аналізу зусиль, спрямованих на підняття освітнього рівня парафіяльного духовенства, – вона знаходилася «під боком» у

митрополита. Ця обставина дозволяє припускати: де-де, а тут контроль за дотриманням відповідних розпоряджень мав здійснюватися особливо ретельно. Автору вдалося знайти білову відомість про духовенство цієї церковної адміністративно-територіальної одиниці за 1774 р. [6] Хоча сама архівна справа не датована, встановити рік досить легко (збереглася чернеткова відомість тієї самої протопопії за 1775 р., у якій, як і в чистовику, вказано вік духовенства) [7]. Співставлення літ священно- та церковнослужителів обох документів і дозволяє датувати біловик саме 1774 р. Зрозуміло, що користуватися ним зручніше, адже йдеться про остаточний варіант.

До відомості 1774 р. внесено інформацію про 5 київських церков на Печерську, 3 храми «города» Василькова та 2 містечка Броварів. А ще – про церкви (по одній) у слободі Звіринці та селах Пирогові, Хотові, Безрадичах, Болдаївці, Романівці, Слободі Кухмістерській, Осокорках, Гнідині, Вишеньках, Дудоркові, Требухові, Красилівці, Димерці, Богданівці, Рожівці, Пуховці, Новосілках, Сваром'ї, Тарасовичах та Троєщині. Ці населені пункти лежали в межах Київського полку. Варто звернути увагу на їхню соціальну структуру. Так, у Київській сотні вже на 1760 1770-і рр. на Звіринці, у Слободі Кухмістерській, Пирогові, Безрадичах, Хотові, Болдаївці, Романівці фіксуються лише посполиті та духовенство. Так само посполитим було населення Печерська і Василькова. Хоча в першому розташовувалися військові, а в другому місті як митному, форпостному та карантинному осередку перебували відповідні служби. Зокрема, й козацькі залоги. Лише у Броварах проживали козаки, причому на 1766 р. їм належало 70 дворів, а посполитим – тільки 42.

Троєщина, Осокорки та Красилівка перебували у XVIII ст. у різний час і в Київській, і в Гоголівській сотнях [8]. На 1781 р. у перших двох мешкав лише простолюд, а в Красилівці двори посполитих та підсусідків кількісно переважали садиби виборних і підпомічників. Так само Гнідин та Вишеньки Бориспільської сотні тоді населяли переважно представники підніжжя соціальної драбини: козакам (і то підпомічникам) у першому селі належало 6, а у другому 4 хати, тоді як посполитим 67 та 113 відповідно. У Дудоркові тієї таки сотні були 22 хати виборних, зате посполиті та підсусідки володіли аж 126-ма, а у Требухові на виборних і підпомічників припадало 44 хати, а на простолюд 141. У Димерці, Богданівці, Рожівці, Пухівці та Новосілках Гоголівської сотні козаків виборних та підпомічників взагалі не було, як і у Сваром'ї та Тарасовичах Остерської [9].

Соціальна структура парафіян Печерської протопопії, до якої звернуся далі, допоможе пояснити переважання того чи іншого станового походження церковних причтів. Наразі варто наголосити на такому. Більшість населених пунктів згаданої церковно-адміністративної одиниці достатньо давно повністю чи частково перебувала у власності київських монастирів. Так, наприклад, Бровари, Троєщина, Осокорки, Красилівка та Требухів належали Троїцькій Больницькій обителі. Печерськ, Слобода Кухмістерська, Пирогів, Безрадичі, Хотів, Васильків, Болдаївка, Романівка, Гнідин, Пухівка, Рожівка та Димерка були маєтностями Києво-Печерської Лаври. Як і Вишеньки, що спочатку належали Флорівській обителі. Звіринцем володіли і Печерський, і Видубицький монастирі [10].

У Гетьманщині духовним і світським власникам належало першочергове право визначати чи схвалювати кандидатури настоятелів храмів у своїх маєтностях. А ставропігійна Лавра навіть намагалася позбавитися при цьому будь-якого впливу київського преосвященного, котрий як єпископ мав рукопокладати ставлеників.

Приміром, погіршення стосунків владики Варлаама (Ванатовича) із монастирем, що згодом зіграло далеко не останню роль у його зміщенні з престолу 1730 р., почалося саме з відмови преосвященного визнати право обителі призначати у залежні парафії ієреїв. Передбачалося навіть, що обраних Лаврою кандидатів посвячуватиме чернігівський владика [11].Печерський монастир після трирічної суперечки таки переміг катедру.

Факт складання для київської катедри відомості про духовенство протопопії, яка аналізується, показує: принаймні на 1770-і рр. вже до компетенції київського митрополита належав контроль за священиками навіть у духовних вотчинах. На 1774 р. взяті до розгляду дані про духовенство прямо інформують, що лише до романівського храму Святого Великомученика Георгія у 1769 р. Лавра направила священиком Ігнатія Кордашевського. Однак це, слід гадати, радше виняток.

Попередній ієрей був братом Кордашевського, він захворів, а затим і помер. Тож монастир тимчасово й поставив туди вдівця Ігнатія, який якраз проходив при обителі послушання з метою постригтися. Віддаленість Романівки від центру протопопії та невелике число тамтешніх парафіян [12] і призвели до того, що навіть на 1774 р. катедра не змогла підібрати заміну Кордашевському [13].

Для подальшого аналізу освітнього рівня духовенства цікаво інше храми принаймні у значній частині населених пунктів протопопії віддавна перебували під опікою церковних структур (яка у випадку монастирів могла бути щільнішою, ніж митрополичий нагляд, адже технічно її було забезпечити простіше). Обителі, як і катедра, мали керуватися відповідними постановами при номінуванні священнослужителів у церкви залежних сіл та містечок. Факт перебування під посиленим постійним контролем церковної влади дозоляє сподіватися значної успішності у реалізації «програми» освітнього дисциплінування ієреїв. Чи було так насправді, розглянемо далі.

***

Згідно з відомістю Києво-Печерської протопопії на 1774 р. в ній при 31 церкві служило 39 священиків, 3 диякони, 29 дячків, 24 паламарі, 1 «церковникъ» та 4 «школники». Найцікавішими для аналізу є саме священнослужителі. Серед них лише 38,5% навчалися у «латинських школах». Причому повний курс, що включав теологічні студії, пройшло менше третини цієї групи ієреїв. Решта ж – більше половини парохів Києво-Печерської протопопії (56,4%) були лише письменними.

Серед дияконів спостерігається схожа ситуація; дячки головно не витрачали часу на глибше від елементарного навчання. Між пономарями переважали неписьменні. Остання обставина загалом типова для України і цілком зрозуміла з огляду на функції цих служителів при храмах – вони не потребували залучення письменності. У випадку Печерської протопопії ледь трохи понад 20% цих церковнослужителів були грамотними (див. табл. 1).

Не зупинятимуся детально на нечисленній категорії «церковників» та «школьників» – ці радше прагнули потрапити до членів причтів, не входячи туди постійно. Умисно зверну увагу лише на цікавий спосіб фіксації освітнього рівня школярів. Інформація про них при Києво-Печерській Вознесенській церкві має такий вигляд: «Школники холостії Иванъ Сулицкой, сынъ козачий, обучался руской грамоти, лѣтъ 19; Сьмѣнъ Дячѣнко, сынъ отца посполитого, обучался руской грамоти, лѣтъ 25; Павло Дяченко, обучался руской грамоти, сынъ отца посполитого, лѣтъ 19» [14]. Аналогічно про освіту «школника» Костянтина Никифорова із пирогівського храму Воздвиження Чесного Хреста записано: «обучался руской грамоти» [15]. Як бачимо, всі юнаки вже володіли тим рівнем знань, які давала дяківська наука. Про тих, хто його лише опановував, зазначалося б, що «обучается…», а не «обучался…». Однак їхній статус і надалі маркується категорією «школярі». Це зайвий раз переконує, що під неї потрапляли виключно ті юнаки/чоловіки, які жили по школах, і не обов'язково задля навчання [16].

Таблиця 1

Освітній рівень духовенства Києво-Печерської протопопії, 1774 р. [17]

Причет осіб, (%) / Освіта	Священики	Диякони	Дячки	Пономарі	«Цѣрковникъ»	«Школники»
Богослов'я	4 (10,3%)	1 (33,3%)	–	–	–	–
Філософія	5 (12,8%)	–	–	–	–	–
Риторика	5 (12,8%)	–	1 (3,4%)	–	–	–
Синтаксима	1 (2,6%)	–	2 (6,9%)	–	–	–
Граматика	–	–	1 (3,4%)	–	1	–
«Руська грамота»	22 (56,4%)	2 (66,7%)	25 (86,2%)	5 (20,8%)	–	4
Неписьменні	–	–	–	16 (66,7%)	–	–
Не вказано	2 (5,1%)	–	–	3 (12,5%)	–	–
Разом	**39**	**3**	**29**	**24**	**1**	**4**

Безперечно, серед усіх парохів протопопії найцікавіше проаналізувати успіхи «освітнього дисциплінування» київського приходського духовенства, що служило при храмах на Печерську. Отже, як духовна влада безпосередньо в центрі митрополичого престолу давала собі раду з рукопокладенням на парафії освічених пастирів?

На 1774 р. на Печерську функціонувало 5 храмів, при яких служило 5 цілоєпархіальних, 3 половинних та 1 вікарний ієрей. «Повних» та «половинних» священиків мало бути менше, однак відомість, вочевидь, зафіксувала при Преображенській церкві зміну ієреїв. Повідомили про попів попереднього як про чинного та про новопризначеного (слід гадати – через вдівство та бездітність першого). Так само в документі сповіщалося, що до Вознесенського храму, де служив печерський протопіп, вже на половину приходу рукопокладено його зятя. При цьому згаданий освітній рівень лише 8 священнослужителів. Він розділився порівно: 4 таки куштували «латинської науки» (3 вивчали філософію, а 1 – риторику), а 4 (разом із вікарним) були лише письменними. Про науку протопопового зятя не згадано, проте зазначено, що раніше він був канцеляристом духовної консисторії [18]. Як бачимо, жоден з ієреїв не осилив богослов'я, як того вимагалося низкою відповідних указів та розпоряджень місцевої та центральної церковної влади. Ба більше – 50% духовенства взагалі не відвідувало гуманістичних «шкіл».

Помірна успішність зусиль, спрямованих на підвищення освіти священиків, ще краще прослідковується, якщо проаналізувати їхнє соціальне походження. Із 8-ми ієреїв п'ятеро народилися в священицьких родинах, 1 – у дяківській, 1 був посполитого походження, а про одного інформація відсутня. При цьому двоє ієреїв, батьків тих попів, які служили 1774 р. (із них один – києво-печерський намісник), всупереч відповідним розпорядженням дали синам лише знання «руської грамоти», як і дячок. Вихідців з інших станів можна виправдати існуванням практики виборності духовенства громадою, яке остаточно не було переможене навіть до кінця XVIII ст. А то у випадку представників духовенства можемо вести мову якраз про відносну успішність «освітнього дисциплінування».

На час складання відомості восьмеро печерських священнослужителів мали 11 синів. Троє з них за малолітством (мали до 4 років), ще не "скуштували" жодної науки. Двоє навчалися в Київській академії, а один, завершивши її теологічний курс, дияконував при батьку. Решта хлопців до «латинських шкіл» не дійшли. При цьому двоє, 9 і 6 років, безперечно, мали таку нагоду, адже лише опановували елементарні навички. А от ще двоє, 11 і 18 років (особливо старший) могли й не піднятися вище вже засвоєної «руської грамоти». Принаймні, вони «по изучТнiн руской грамоти обучаются писат» та живуть при батькові. Вказівка на опанування писання наштовхує на думку, що хлопці планували повторити кар'єру старшого брата. Про його відвідування «шкіл» не повідомлялося, однак інформувалося про володіння писарським ремеслом: 19-літній юнак в духовній консисторії здобував ним «хліб насущний» [19]. Отож, як бачимо на прикладі синів києво-печерських священиків, цілковитого виконання указів про обов'язкове навчання попівських синів в Академії навіть на 1774 р. не було.

Схожа картина спостерігається серед решти причтів протопопії. Окрім Києва, при її церквах на 1774 р. служили 18 священицьких дітей. Із них свого часу лише вісьмох (44,4%) батьки відправили до «латинських шкіл», при цьому повний курс із теологією пройшло лише двоє парохів. Ще 2 відвідували філософію, 3 – риторику, а 1 – взагалі лише синтаксиму. Решті ж 10-ти ієреїв (майже 56%) їхні батьки-священики не морочили голови вищим за «руську грамоту» шкільництвом, а собі – дотриманням розпоряджень церковної влади про освіту дітей [20].

Загалом 30 парохів сільських та містечкових церквов Печерської протопопії мали 38 синів. Шестеро з них вже завершили академічну науку, а один її продовжував. Із шести колишніх «студіозів» лише один здолав необхідне богослов'я і був священиком на батьківському приході. Успіхи освітнього зростання решти виглядають доволі скромно, якщо за точку відліку та мірило обрати синодальні вимоги: 1 завершив студії на інфімі, 1 на граматиці, 1 на синтаксимі, по одному – на піїтиці та риториці. Ще четверо хлопців вже пройшли свої «університети», опанувавши лише «руську грамоту». На неможливість їхніх подальших студій вказують одруженість одного, дякування двох та навчання іконопису четвертого. Двоє письменних хлопців цілком могли навчатися в

Академії, адже мали 16 та 14 років, однак перебували при батьку, 15 перебували в процесі опанування елементарної грамотності (навіть один 18-літній та двоє 14-річних). Десятеро синів взагалі ще не «заправлялися» жодною наукою – всі вони мали вік до 8 років. Навіть з такої інформації, яка фіксує ситуацію на один момент, а не завершення процесу, зрозуміло, що частина дітей чинних ієреїв формально підійшла до виконання синодальних вимог, а дехто взагалі їх проігнорував [21].

На 1774 р. серед трьох дияконів протопопії двоє походили з ієрейських родин. Однак свого часу лише один батько поклопотався про повну богословську освіту сина, а другий лише спромігся на науку грамоти для сина. З усіх дяків протопопії 11 походили зі священицьких родин, 1 був онуком та племінником пароха, а 2 – дяківськими синами. Щонайменше батьки перших 11 хлопців зобов'язувалися навчати дітей у Києво-Могилянській академії. Однак лише троє (ледь більше 27%) дотрималися відповідних розпоряджень, утім – цілком формально, адже їхні чада не дійшли навіть до піїтики: 1 закінчив граматику, двоє – синтаксиму. Решта ж згаданих чинних церковнослужителі, зокрема і попівський онук та дяківський син, опанували тільки «руську грамоту». Ще одне дяківське чадо студіювало риторику. Як бачимо, і в цій групі священицьких дітей, їхні батьки-ієреї не дотримувалися вимог навчати дітей [22].

Аналізувати потуги дяків та паламарів, спрямовані на освіту вже їхніх синів, навряд чи доречно. Річ у тім, що всі, крім трьох дяків, про яких така інформація замовчана (найшвидше – через її відсутність), не були посвячені у стихар. Так само лише про двох пономарів протопопії не згадано про цей жест єпископського благословення, а про решту прямо вказано на непосвячення. Відтак, церковна влада Київської митрополії жодним чином не долучалася до комплектації приходських причтів церковнослужителями, тож і дієвого контролю за навчанням їхніх дітей мати не могла.

Тут незайвим буде звернути увагу на інше – 22 цих церковнослужителів були одруженими (чи вже вдівцями), а парубкували тільки семеро. При цьому холості дяки в селах, слід гадати, ще не встигли пошлюбилися, адже мали не більше 25 років. Лише в Києві при Печерських храмах двоє із трьох неодружених церковнослужителів були дорослого чи й старшого віку (22, 31 та 47 років) [23]. Ця інформація заперечує уявлення про дяків як типовий мандруючий по всій Україні контингент, перейнятий тим, аби десь задобрити парафіян і пристати до їхнього храму. На прикладі Печерської протопопії також бачимо хибність думки про те, що «как всеобщий «попыхач» дьяк, разумеется, редко обзаводился семьей, а предпочитал оставаться холостьяком и не устраивать хозяйства» [24].

Аби зрозуміти, чому понад 50% парохів Печерської протопопії не скуштували академічної науки, слід детальніше зупинитися на питанні посідання парафії у XVIII ст. До цього історики звертаються від XIX ст. до сьогодні [25]. Коротко їхні висновки зводяться до твердження про паралельну чинність в Гетьманщині права виборності православних парохів прихожанами та спадкування парафій. При цьому єпархіальна влада намагалася, хоча й без остаточного успіху, взагалі покінчити з виборністю, регулюючи й контролюючи спадкування. Приміром, відмовляючи у переході парафії від батька до ненавченого в Академії сина.

До певних припущень про спадкування парафій можуть спонукати і відомості про соціальне походження духовенства протопопії. На 1774 р. 23 із 39 ієреїв народилися в священичих сім'ях, ще 3 попи з інших станів були зятями священиків. Отож, здогадно, майже 67% чинних настоятелів отримали приходи від батька чи тестя. Аналогічно, 2 з трьох дияконів та 12 із 29 дячків могли служити при храмах завдяки старанням їхніх батьків (див. табл. 2).

Таблиця 2

Соціальне походження причетів церков Києво-Печерської протопопії [26].

Причет / Стан	Ієреї	Диякони	Дяки	Пономарі
Син священика	22+1 зять священика	2	11	–
Онук і племінник священика	–	–	1	–
Син дяка	1	–	2	–
Син пономаря	–	–	–	1
Син козака	1	–	1	–
Син міщанина	2 зяті священиків	–	–	–
Син посполитого	10+1 зять священика	1	14	21
Солдат	–	–	–	1
Не вказано	1	–	–	1
Разом	**39**	**3**	**29**	**24**

Однак зважання на духовне походження батьків/тестів не є підставою для остаточних підрахунків поширення спадкування парафій. Адже син священика не конче був парохом при батьківському храмі. Відомість про духовенство Києво-Печерської протопопії не наскільки детальна, аби підрахувати всі випадки переходу приходів у межах родини. Інколи соціальне походження настоятеля вказане без деталізації. Приміром – син священика без зазначення храму. Тим не менше, деяка інформація про пов'язання колишніх та чинних причтів церков протопопії у документів все ж наведена. Наприклад, коли вміщено дані про проживання на приходах паніматок-удів та їхні пов'язання з попередніми та чинними парохами тощо. Опираючись на неї, спробую встановити мінімальний відсоток спадкування приходів.

Можна виділити перехід парафій від уже покійних попередників до їхніх родичів-наступників (назву це виключно умовним спадкуванням у другому поколінні) та одночасне співслужіння при храмі батька й сина, тестя й зятя тощо. Себто спадкоємність у таких випадках закладена, однак остаточна зміна поколінь ще не відбулася. У Києві до першої групи можна зарахувати наступні випадки. При одній церкві священиками були син замість померлого батька та зять діючого попа, при іншому храмі служив священик на місці свого дядька. Другу групу ілюструє один приклад – на парафії у складі причту згадані батько-настоятель та син-диякон. У двох печерських церквах про спадкування приходів відомість мовчить [27]. Відтак, щонайменше у 60% випадків можемо вести мову про спадкоємне посідання парафій на Печерську.

За межами Києва спадкування «у другому поколінні» простежується у восьми випадках. При одній церкві на місці батька-священика настоятелями були його син і зять, при іншій дияконував син покійного ієрея. Ще при одному храмі парохом став брат покійного священика, а при іншому син покійного попа і зять вже чинного половинного настоятеля. При цьому дякував у другому випадку син іншого сина померлого ієрея, себто племінник чинного. У пухівській Покровській церкві двоє дітей померлого священика при чинному служили дячками. На двох парафіях після покійного батька-священика при церкві ієреєм служив його син. Зрештою, при Звіринецькому храмі св. Іоанна Предтечі на 1774 р. взагалі не було причету «за измТртвіТм» священно- та церковно-служителів (слід гадати – під час недавньої чуми; така сама ситуація була в Осокорках). Однак у чернетковій відомості про духовенство протопопії вже наступного 1775 р. парохом там значився син покійного тамтешнього священика, котрий на 1774 р. ще навчався в Київській академії і мав лише 29 років при необхідних для висвячення 30-ти [28]. Хоча на 1774 р. він ще не служив на батьківському місці, однак вакансія не займалася іншими претендентами, тож цей випадок я зараховую також до прикладів спадкування.

У позакиївських храмах протопопії ще у п'яти випадках очевидна можливість утвердження переходу парафії в межах родини. При одній церкві співслужили тесть і зять, при іншій можна припустити настоятельство братів, хоча прямо про їхню кревність не зазначено. На їхні родинні пов'язання вказує ідентифікація прізвища та походження: половинними ієреями були попівські діти Стефан та Даміян Самойлови. При цьому, що напевно, дякував у храмі Стефанів син. Ще на одній парафії пасторами значилися батько і син, а при двох інших батько служив настоятелем, а син – дяком. У решті 13 храмах протопопії відомість 1774 р. прямо на спадкування не вказує. Однак у трьох випадках її можна

запідозрити – там настоятелі та дяки (у 2 церквах), і дячок та пономар були однофамільцями (хоча патронімійні прізвища «Іванов», «Ніколаєв» та «Стефанов» не вельми надійні аргументи для проголошення кревності) і мали однакове станове походження [29].

Отож, за прямими, хоча й неповними та принагідними даними, у протопопії за межами Києва щонайменше на 50% приходів позначилося право спадкування – якщо сюди додати 61,5% випадків співпадіння прізвищ. Загалом же у всій церковно-адміністративній одиниці цей відсоток складав, як мінімум, 51,6% (чи 61,3% у випадку долучення однакових прізвищевих ідентифікацій).

Окремо ще можна виокремити т. зв. «чисті осімейнення», коли в межах родини передавалося настоятельство чи його половина, – не беручи до уваги виконання тими чи іншими родичами церковнослужительських та дияконських обов'язків найчастіше в якості першого кроку саме до ієрейства. Такі переходи обов'язків пароха в Києво-Печерській протопопії на середину 1770-х рр. зафіксовані при 11 храмах, тобто у 35,5% [30]. Зазначу, що цей відсоток спадкування приходів на Київщині вищий, аніж на той самий час на Глухівщині. Це, вочевидь, зумовлено вже згаданою на початку становою структурою населення та відсутністю помітного козацького прошарку, здатного активно втручатися у вибір кандидатів на настоятельство. Відтак церковна влада успішніше боролася з виборним началом при номінуванні на парафії.

Вартий уваги факт – києво-печерська відомість не підтверджує добре описаної в історіографії практики переходу парафії старшому сину чи чоловікові старшої дочки. Навпаки, вона змальовує значно складніше і різноманітніше плетиво спадкування. Зрештою, це й зрозуміло, адже життєві ситуації та шляхи членів родини могли бути таки ж звивистими. А чинники, що наближали чи віддаляли від парафії, можна множити. І обґрунтовувати їхню дієвість тодішніми чинниками: вік, освіта, воля прихожан, впливовіші конкуренти, кращі перспективи кар'єри, надто довге життя батька-ієрея чи, навпаки, рання смерть, тривалість життя інших членів родини тощо. Відтак, очевидно, не варто переоцінювати висновків дотеперішньої історіографії з огляду на потенційні можливості збережених джерел.

Для аналізу успішності «освітнього дисциплінування» парафіяльного духовенства Київської митрополії важливе те, що навіть під боком у архієрея виборне начало, як можемо припускати, не втратило своєї сили. Отож, «парафіяльна цивілізація» могла успішно протистояла модернізаційним процесам. З іншого боку, приходські пастирі знаходити виправдання для формального дотримання вимог церковної влади щодо навчання дітей, а часто – їх ігнорування. Аби примусити останніх ходити до «шкіл», слід було реформувати не лише навчальні заклади, зробити освіту обов'язковою, а й змінити сам спосіб номінування на парафії. Комплексний підхід до церковних реформ наприкінці XVIII – початку XIX ст. таки дозволив змінити ситуацію. Однак до цього всі намагання духовної влади розбивалися об інерційний рух церковнопарафіяльного життя дорогою «доброї старовини», навіть у самому адміністративному центрі митрополії.

Джерела та література

1. Посохова Л. Православні колегіуми та формування стану духовенства в Україні у XVIII ст. / Людмила Посохова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2007. – Вип. 39: Історія. – С. 54.
2. Слід зазначити, що ще зусилля попередників Петра Могили архімандритів Єлисея Плетенецького та Захарії Копистенського інколи трактують як своєрідну прелюдію до наступних змін, як «незначні починання реформи» (Brüning A. Confessionalization in the Slavia Orthodoxa (Belorussia, Ukraine, Russia)? Potential and Limits of a Western Historiographical Concept / Alfons Brüning // Religion and the Conceptual Boundary in Central and Eastern Europe. London, 2008. P. 78) Трактування Могилиних реформ як «православної конфесіялізації» див. у: Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / Сергій Плохій. К., 2006. Вид. друге, виправлене. С. 27 29, 130 135. Про «перші кроки на шляху конфесіоналізації», розпочаті Могилою, див.: Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Наталя Яковенко. – К., 2005. – Вид. друге, перероблене та розширене. – С. 287 та наст. На конфесіоналізації, під кутом зору якої слід розглядати реформаторську діяльність київського архієрея, йдеться також у: Йосипенко С. До витоків української модерності: українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті / Сергій Йосипенко. – К., 2008. – С. 192–211. Звісно, що згаданий концепт, правомочність застосування якого навіть до західноєвропейських країн дискутується істориками, не переноситься на український та й загалом центрально-східно-європейський ґрунт автоматично у «класичному» варіанті, а враховується місцева специфіка (детальніше про концепт «конфесі-оналізація», дискусії навколо його валідності та можливість застосування до теренів Центрально-Східної Європи див.: Deventer J. 'Confessionalisation' —a useful theoretical concept for the study of religion, politics, and society in early modern East-Central Europe? / Jörg Deventer // European Review of History Revue europeenne d'histoire. 2004. Vol. 11. No. 3. P. 403 425).
3. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / Сергій Плохій. С. 134 135.
4. «While it is impossible to verify statistically, the over-all impression of eighteenth-century Orthodox clergy in Left Bank Ukraine is that the majority remained with insufficient education» (Senyk S. Schools for Priests: Orthodox Education in Eighteenth-Century Ukraine / Sophia Senyk // Orientalia Christiana Periodica (далі OCP). 2007. Vol. 70. P. 312.
5. Спробу такого аналізу на прикладі Глухівської протопопії див.: Яременко М. Освітній рівень парафіяльного духовенства Київської митрополії 1770-х рр. (на прикладі Глухівської протопопії) / Максим Яременко // Просемінарій: Медієвістика, Історія Церкви, науки і культури. 2008. Вип. 7. С. 269–298.
6. Державний архів м. Києва (далі ДАК), ф. 314, оп. 1, спр. 326.
7. Там само, спр. 117.
8. Шамрай С. Київська сотня на Гетьманщині в XVII XVIII вв. (Історично-географічна та економічна характеристика) / Сергій Шамрай // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. К., 1930. Зб. 1. С. 177 178, 180, 186 187, 189 192, 194, 198, 201, 256.
9. Описи Київського намісництва 70 80-х років XVIII ст. / Упор. Г. В. Болотова та ін. К., 1989. С.93 99.
10. Там само. С. 321; Шамрай С. Київська сотня на Гетьманщині в XVII XVIII вв. (Історично-географічна та економічна характеристика) / Сергій Шамрай. С. 177 180, 185, 187, 189 193, 197 198, 201, 256; Шамрай С. До історії Київської сотні Київського полку / Сергій Шамрай // Історично-географічний збірник. 1928. Т. 2. С. 141, 143 144; Шамрай С. Місто Васильків (IX XVIII вв.) / Сергій Шамрай // Історично-географічний збірник. 1929. Т. 3. С. 44; Переписні книги 1666 року / Пригот. до друку і зредаґував В. О. Романовський. К., 1933. С. 325 (тут Димерка названа «Здимеркою»); Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 1687) / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. К. Львів, 2004. С. 250 (прим. № 12).
11. Крыжановский Е. Феофан Прокопович и Варлаам Ванатович / Евфимий Крыжановский // Крыжановский Е. Собрание сочинений. – К., 1890. – Т. 1. – С. 311–312. Про незалежне поставлення Лаврою у своїх маєтностях протопопів та священнослужителів перед конфліктом із Варлаамом див. також у: Левицкий П. Иоасаф Кроковский, Митрополит Киевский / Памфил Левицкий // Полтавские епархиальные ведомости. – 1890. – № 3 (1 февраля). – Часть неоф. – С. 114.
12. На 1766 р. і 1780 р. у селі зафіксовано 13 дворів: 1 належав священнику, 12 посполитим. При цьому 1766 р. із 12 садиб дві пустували (Шамрай С. Київська сотня на Гетьманщині в XVII XVIII вв. (Історично-географічна та економічна характеристика) / Сергій Шамрай. С. 194.
13. ДАК, ф. 314, оп. 1, спр. 326, арк. 5 зв. 6.
14. Там само, арк. 1 зв.
15. Там само, арк. 4 зв.
16. Яременко М. Ціна дяківської науки / Мак-

сим Яременко // Київська Академія. Вип. 8. К., 2010. С. 132 137.
17. ДАК, ф. 314, оп. 1, спр. 326, арк. 1–10 зв.
18. Там само, арк. 1–3. Уродженець міщанської родини з Глухова Іван Хмельницький був прийнятий у консисторську канцелярію 1768 р., а канцеляристом став 1771 р. Проте дослідникам у консисторській документації наразі також не вдалося віднайти даних про його освіту (див.: Прокоп'юк О. Б. Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721–1786 рр.) / Оксана Борисівна Прокоп'юк. – К., 2008. – С. 228).
19. ДАК, ф. 314, оп. 1, спр. 326, арк. 1–3.
20. Там само, арк. 3–10 зв.
21. Там само.
22. Там само, арк. 1–10 зв.
23. Там само.
24. Левицкий П. Иоасаф Кроковский, Митрополит Киевский / Памфил Левицкий. – С. 117. Подібні характеристики дяків див. також у: Знаменский П. Приходское духовенство в России со времен реформы Петра/ П. Знаменский. – Казань, 1873. – С. 36.
25. Див., наприклад: Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке / Евфимий Крыжановский // Крыжановский Е. Собрание сочинений. – К., 1890. – Т. 1. – С. 391–439; Senyk S. Becoming a Priest. The Appointment and Ordination of Priests in the Orthodox Church in Ukraine in the Eighteenth Century / Sophia Senyk // OCP. – 2003. – Vol. 69. – P. 125–151.
26. ДАК, ф. 314, оп. 1, спр. 326, арк. 1–10 зв. Для уточнення станового походження у двох випадках, де воно замовчане, викор.: ДАК, ф. 314, оп. 1, спр. 117, арк. 3; Прокоп'юк О. Б. Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721–1786 рр.) / Оксана Борисівна Прокоп'юк. – С. 228.
27. ДАК, ф. 314, оп. 1, спр. 326, арк. 1–3.
28. Пор.: там само, арк. 3 і там само, спр. 117, арк. 4 зв.
29. Там само, спр. 326, арк. 3–10 зв.
30. Там само, арк. 1–10 зв.

Максим Яременко

Успехи и неудачи «образовательного дисциплинирования» приходского духовенства Киево-Печерской протопопии 1770-х гг.

В статье анализируется уровень образования приходского духовенства Киево-Печерской протопопии в 1770-е гг. после почти полуторавековых усилий церковной власти, направленных на формирование образованных пастырей.

Ключевые слова: *грамотность, образование, Киево-Могилянская академия, приходское духовенство, Киево-Печерская протопопия.*

Maksym Yaremenko

Successes and failures of "schooling disciplining" of parish clergy at Kyiv-Pechersk diocese in 1770-s

The educational level of Kyiv-Pechersk diocese parish clergy in 1770-s is analyzed in the article. It was the time after near 150 years of church authorities efforts to form well-educated clerics.

Key words: *literacy, education, Kyiv-Mohyla academy, parish clergy, Kyiv-Pechersk diocese.*

УДК 378(477) «1918/1920»: 37.091.

Олександр Завальнюк (м. Кам'янець-Подільський)

СТУДЕНТСЬКА МОЛОДЬ УКРАЇНСЬКИХ ДЕРЖАВНИХ УНІВЕРСИТЕТІВ: ПРОБЛЕМА ВИЖИВАННЯ (1918-1920 РР.)

На основі архівних і опублікованих джерел досліджується проблема матеріального становища і виживання студентів перших українських державних університетів – Київського і Кам'янець-Подільського. Спудеї жили і навчалися в умовах глибокої фінансово-економічної кризи, викликаної Першою світовою війною і воєнно-політичними подіями на території України у 1919-1920 рр.

Ключові слова: *Київський і Кам'янець-Подільський державні українські університети, студентство, стипендія, заробітки, матеріальна допомога, молодіжні організації, благодійна діяльність, студентська їдальня, бурса, хвороби, лікування.*

Українська держава відповідно до вимог Конституції України, ряду законів, основних напрямів внутрішньої політики докладає зусиль для підвищення соціальних стандартів і прожиткового мінімуму своїх малозабезпечених громадян. Окрема увага надається студентській молоді. Значна її частина походить із незаможних родин і отримує державну підтримку через академічні та соціальні стипендії, матеріальну допомогу, премії за успіхи у навчальній і науковій роботі тощо. Студентам-сиротам виплачуються значні суми на харчування, придбання одягу і відпочинок. Вони, зокрема, звільнені від плати за проживання у гуртожитках і відвідування культурно-масових заходів. Турбота дає студентам змогу переборювати відчуття соціальної ущемленості, краще зосереджуватися на навчальній, науково-дослідній і громадській діяльності. Так вони повноцінно і якісніше виконують плани підготовки спеціалістів, а відтак і стають готовими до активної праці на блага суспільства і держави.

Аналогічний рівень підтримки студентської молоді не могла собі дозволити молода українська держава в революційні 1918-1920 рр. Через гостру фінансово-економічну кризу, політичну нестабільність та несформованість державних інституцій проведення активної молодіжної політики повною мірою було неможливим. І все ж перші кроки у цьому напрямку було зроблено. Про це частково засвідчують окремі праці мемуаристів та істориків [1]. Малодослідженими і залишеними поза предметом спеціального наукового вивчення все ж є, зокрема, роль державних, самоврядних, громадських і приватних структур у матеріальній підтримці студентської молоді, налагодженні громадського харчування та наданні медичної допомоги тощо.

Метою статті є з'ясування комплексу здійснених у 1918-1920 рр. заходів із боку держави, керівних органів університетів, місцевого самоврядування, молодіжних організацій, спрямованих на допомогу студентам задля виживання в умовах повсякденного пошуку засобів для існування – важливої фізичної умови академічної активності майбутніх фахівців.

Основу студентського контингенту перших українських університетів складали вихідці переважно із малозабезпечених соціальних прошарків. Здебільшого із сільських низів та середняків, котрі найбільше відчували соціально-економічні негаразди, були змушені боротися із злиденністю життям. Для виживання студентів у 1918-1920 рр. великі надії покладалися на молоду українську державу і земства через призначення семестрових стипендій і одноразових грошових виплат. Під час урочистого відкриття держуніверситетів у Києві та Кам'янці-Подільському гетьман Павло Скоропадський, міністр освіти і мистецтва П. М. Василенко, його товариш (заступник) П. І. Холодний та інші закликали молодь не шкодувати сил для навчання. При цьому вони не обмовилися жодним словом про хліб, без якого не можна було ні жити, ні працювати.

Цю, на перший погляд, буденну проблему обійшли увагою керівники держави й освітнього відомства. Вона стала – як

з'ясувалося згодом, – актуальною і пекучою для кількох тисяч молодих українців, котрі прийшли здобувати національну вищу освіту.

У промовах високопосадовців під час урочистостей згадувалися історичні персоналії, які готували грунт для національної вищої школи, значення університетів для культурного розвою країни, потреба консолідації навколо політики гетьмана тощо.

Пафосно виступали й ректори, хоча вони добре знали про соціальне походження своїх студентів і проблеми, які неминуче заважатимуть їхньому нормальному навчанню. Керівник КДУУ Ф. П. Сушицький напередодні відкриття університету повідомив українській громадськості, що «студентству дається повна можливість утворити свій кооператив, їдальню тощо» [2].

Виходець із незаможної селянської родини ректор КПДУУ І. І. Огієнко зазнав значних поневірянь і бідувань під час навчання в університеті св. Володимира та добре знав ціну окрайцю хліба. Одним із своїх першорядних соціальних завдань він назвав формування стипендіального фонду для юнаків і дівчат багатьох національностей, що представляли різні регіони України і не мали достатньої підтримки від своїх родин. Аби дати позитивний приклад служіння справі підтримки студентської молоді, керівник закладу офіційно відмовився від своєї ректорської платні. Йому залишили зарплатню від виконання обов'язків екстраординарного професора на кафедрі історії української мови. Це було із захопленням сприйнято в українських колах [3].

До підтримки спудеїв І. І. Огієнко спробував залучити земства. Кам'янецька повітова народна рада після палкої промови своєї очільниці О. М. Пащенко –а вона була ще й секретарем Кам'янець-Подільської університетської комісії щодо відкриття КПДУУ – одностайно проголосувала за те, аби впродовж 5 років поспіль виплачувати університету на збудування його корпусів загалом 250 тис. крб. і щороку по 10 тис. карб. на стипендії студентам (розмір однієї місячної виплати не зазначили) [4]. Це трапилося 21 липня 1918 р., ще до ухвалення «Закону про заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету»,

В одноденній газеті «Свято Поділля», присвяченій відкриттю КПДУУ і поширеній у повітах кількох губерній, було вміщено, зокрема, відозву І. І. Огієнка до земств і кооперативів із закликом переказувати університету різні суми грошей на стипендії незаможним студентам [5]. Звернення подіяло, і незабаром ряд повітових земств ухвалили рішення на користь молоді. Так, 23 грудня 1918 р. XXII надзвичайне зібрання Ушицької повітової народної ради прийняло постанову про асигнування на стипендіальні виплати кам'янецьким студентам 10 тис. карбованців [6]. Таку ж суму, у відповідь на звернення ректора, вирішило асигнувати Перше позачергове засідання Гайсинської повітової народної ради, яке відбулося 28-30 грудня 1918 року [7].

У січні 1919 р. фінансова й цінувально-податкова комісія Бердичівського повітового земства Волинської губернії ухвалила рішення про виділення на стипендії студентам КПДУУ 5 тис. карбованців [8]. Наступного місяця XVIII Вінницька надзвичайна повітова народна рада визнала за свій патріотичний обов'язок «взяти участь в упорядкуванні закладу і відкритті бурси для бідніших студентів і студенток» та ухвалила асигнувати на вказані цілі 10 тис. карбованців [9]. На її переконання, відкриття Кам'янець-Подільського університету мало «велике значення для культурної і економічної будучини України і особливо Поділля».

Підтримку незаможному студентству надавали й інші земства. Зокрема, у березні 1919 р. II чергове зібрання Гайсинської повітової народної ради висловилося за асигнування 30 тис. карбованців на стипендії студентам КПДУУ, передусім вихідцям із Гайсинщини [10]. Солідарність із цим форумом виявили VIII чергові збори Ольгопільської повітової народної ради, які змогли направити у стипендіальний фонд університету 5 тис. карбованців [11].

Однак найпотужнішу допомогу студентській молоді надали Подільські губернські народні збори. 30 серпня 1919 р. вони вирішили профінансувати видатки на 46 стипендій (кожна – по 1200 крб.) [12] за умови, що вони дістануться «біднішим студентам української національності, добре успіваючим [встигаючим. – Авт.] у науках, свідомим з національного боку, які відзначилися працею на користь України». За один рік отримання стипендій молодь мала відпрацювати на посадах учителів національної середньої школи 1,5 року [13]. Під час святкування першої річниці існування КПДУУ голова Подільської губернської народної управи виголосив постанову очолюваного ним органу про передачу ректору університету 50 тис. карб. «на організацію їдальні для студентства» [14].

Допомагали земці і студентам Київського державного українського університету. Так, на сесії губернської народної ради Київщини влітку 1918 р. губнаруправа – після розгляду звернення керівництва університету про матеріальну допомогу молоді – заснувала 10 стипендій по 700 крб. на навчальний рік для вихідців з губернії, які навчалися в КНУУ. (На той час заклад ще не був перетворений у державний.) Виплату стипендій регулював «Статут стипендій Київського Губернського Самоврядування в Київськім Українським Народнім Університеті». На момент затвердження цього документа офіційно існувала саме така назва юридичної особи, хоча в одній із постанов того ж таки засідання губернської наруправи вживалося й інше формулювання – «Український Державний Університет».

До речі, в отриманому КДУУ примірнику статуту фігурувала вже нова юридична назва університету [15]. Це усувало побоювання про можливі непорозуміння під час перезазування коштів на виплату стипендій. За «Статутом», право на їх отримання надавалося студентам, які були зайняті «в культурно-наукових та культурно-громадських установах» і спеціально працювали «над вивченням Київщини» та підготували й опублікували відповідні наукові праці. За кожний рік стипендіатства належало відпрацювати 1,5 року.

Перші стипендії призначалися з 1 липня по 31 грудня 1918 р. (по 350 крб. на півріччя). Їх отримували 5 осіб на історико-філологічному, 3 – фізико-математичному і 2 на правничому факультетах. Земство справно переказало студентам 3500 карбованців [16]. Оскільки на момент прийняття зазначеного рішення в структурі університету офіційно ще не було медичного факультету (він з'явився за законом Української держави від 5 серпня 1918 р.), керівництво закладу згодом звернулося до Київської губернської народної управи з проханням заснувати такі ж стипендії для трьох студентів-медиків. У відповідному листі зазначалося, що на медичному факультеті навчаються чимало колишніх фельдшерів, які походять із бідних родин і раніше працювали у земських лікарнях Київщини [17]. Також просили відкрити додатково до 10 стипендій, що виплачувалися студентам трьох факультетів, та ще дві, але позичково ,– для тих вихідців із регіону, які вирішили навчатися страхової справи [18]. На жаль, знайти відповідь на зазначені звернення не вдалося.

Архівні джерела свідчать, що справу із призначенням стипендій в КПДУУ, попри великі складнощі, було поставлено загалом задовільно. За нашими даними, в осінньому семестрі 1918-1919 академічного року із 430 студентів державні (земські) допомоги отримували всього 12 осіб, або 2,8 відсотка [19]. Така незначна кількість молодих людей, яким дісталася грошова допомога, явно не задовольняла керівництво закладу. Уже в листопаді 1918 р. І. І. Огієнко звернувся до Міністерства освіти й мистецтва з проханням збільшити на перше півріччя 1919 фінансового року обсяги стипендіального забезпечення студентства порівняно з осіннім семестром 1918 р., оскільки молодь бідує [20].

Аргументи ректора виявилися переконливими, і у наступному семестрі кількість стипендіатів зросла до 32 (відсоток підвищився до 7,4). Причому 10 із них отримували допомогу впродовж двох семестрів, решта – вперше [21]. У весняному семестрі 1918-1919 навчального року стипендії виплачувалися поквартально в розмірі 300 крб. (в середньому по 100 крб. на місяць). За січень-червень 1919 р. стипендіат отримував загалом 600 карбованців [22]. Індекс споживчих цін (приміром, у Кам'янці-Подільському фунт чорного хліба коштував: 20 червня 1919 р. до 7 крб., 13 липня – 30 крб., 14 липня – 45 крб. [23]) дозволяє припускати: допомога спудеям насправді була мізерною. Це, власне, визнавав і ректор. Напередодні першої річниці існування закладу він публічно стверджував: «наша університетська допомога та стипендії не такі великі, щоб студент міг цілком прожити на них» [24].

Дещо більшими були стипендії імені Директорії УНР. Вони були започатковані 21 жовтня 1919 р. для 10 осіб – кожна по 12 тис. грн. (6 тис. крб.) на рік. Щомісяця такий стипендіат отримував по 1 тис. грн. (500 крб.) [25]. Тому студенти з-поміж інших університетських намагалися вибороти саме цю, вельми почесну, престижну і водночас найбільш вагому за вмістом стипендію, Загалом за два навчальних роки, 1918-1919 і 1919-1920, кількість стипендіатів складала 153. Із них двоє отримували допомогу впродовж усіх

чотирьох семестрів, 8 – трьох, 26 – двох і 117 – упродовж одного семестру [26].

У зв'язку з гіперінфляцією 1920 р. університет добився збільшення кількості підвищених стипендій. Вони видавалися передовсім за найскладнішим соціальним становищем. Місячний розмір однієї із них – 2000 карбованців [27]. Наприклад, у квітні 1920 р. її отримували 38 осіб, у травні-червні – вже 50 [28]. У такому ж розмірі видавалися й одноразові місячні, рідше – двомісячні допомоги [29]. Утім, основна частина стипендіатів отримували щомісяця значно менше: одна група – по 100 крб, інша – по 312,5 карбованців [30].

Згаданий диференційований підхід до стипендіального забезпечення значна частина студентської молоді – особливо ті, хто отримував порівняно менші суми, – не вважала справедливим. Невипадково студенти доволі часто вимагали відмовитися від різних типів виплат і встановити єдину стипендію. 1920 р. вона могла б мати фіксований розмір 2000 крб. на місяць з одночасним наданням стипендіатам права ще й заробляти своєю фізичною працею поза університетом. Якби на це правління закладу не дало згоди, мали б підвищити виплати за стипендіями, бо «при рості дороженечі на 2000 крб. прожити не можна» [31]. Інші джерела свідчать, що студенти, які поділяли вищезазначену тезу, неодноразово зверталися до ректора з проханням видати їм стипендію наперед на кілька місяців, щоб можна було вижити [32].

І. І. Огієнко, щиро вболіваючи за становище молоді, 15 лютого 1920 р. як Головний уповноважений міністр УНР розпорядився видати університету 2,4 млн. крб. на стипендіальні виплати 100 студентам-незаможникам. Це стосувалося передусім вихідців із Східної Галичини, котрі не мали матеріальної підтримки від своїх батьків через відсутність з ними будь-якого зв'язку [33]. Через два дні міністри та їхні заступники, які перебували у Кам'янці-Подільському, заслухали відповідне внесення І. І. Огієнка й ухвалили рішення про передачу правлінню університету 2,5 млн. крб. для виплати стипендій і разової допомоги молоді у весняному семестрі 1919-1920 навчального року [34].

Того ж таки дня правління закладу розглянуло питання про призначення державних стипендій кільком студентам сільськогосподарського факультету – О. Білянському, С. Лисому, М. Дмитрієвичу, А. Тустанському – й ухвалило позивне для них рішення [35]. Через тиждень цей список поповнили В. Струминський, О. Филипчук, К. Повсетенко, А. Васюк, Я. Гельфман, В. Мельник (всі – природничий відділ фізико-математичного факультету), Я. Фрайнфанг, М. Голубович, П. Зозуляк, Ю. Горгуля (математичний відділ того ж факультету), М. Саєвич, А. Добуш (сільськогосподарський факультет). Розподіл стипендій продовжували в наступні тижні в міру надходження коштів із державного казначейства. Загалом у січні-червні 1920 р. 109 студентів отримали стипендії (більшість як одномісячні) й одно-двомісячні матеріальні допомоги. Деякі з них були значними – по 3-5тис. карбованців [36]. У весняному семестрі 1919-1920 навчального року державні грошові виплати (одно-шестимісячні стипендії, одно-двомісячні допомоги) отримали всього 7,8 % спискового складу студентської молоді.

На жаль, архівні та інші джерела не містять достатньо документів й матеріалів, які б пролили світло на це питання щодо студентів КДУУ. Скоріш за все, стипендії гарантовано виплачували лише в осінньому семестрі 1918-1919 навчального року. На їх виплату було закладено відповідну суму при обрахунку коштів на утримання університету впродовж першого року роботи за статтею витрат «Стипендії, допомоги студентам, утримання бурси і їдальні» – 47450 крб. Для КПДУУ – 50 тис. крб. [37].

Якщо не брати до уваги коштів, отриманих столичним університетом як благодійні від земства, то кількість стипендіатів у КДУУ восени 1918 р. складала не менше 10. При формуванні кошторису цього закладу на 1919 фінансовий рік планували 50 стипендій по 3 тис. крб. кожна. Крім того, закладалися 15000 крб. на матеріальну допомогу студентству. Щоправда, усі ці кошти мали надійти не на загальний, а спеціальний фонд [38]. І все ж, у весняному семестрі 1918-1919 навчального року університет виплачував стипендії окремим незаможникам. Наприклад, на історико-філологічному факультеті у березні 1919 р. їх отримували І. В. Євлащенко, В. О. Грищенко (державні) та П. Коцюба (земську) [39]. Із 1 вересня 1919 по 1 січня 1920 рр., коли університет не мав державних прав і змушений був позичати кошти на виплату зарплати працівникам та на господарські потреби, у його кошторисі такі статті витрат, як стипендія і матеріальна допомога студентам, зникли зовсім [40].

Для організації підтримки малозабезпеченим в обох українських університетах заснували товариства допомоги незаможним студентам. Вони передбачали виплати одноразових або постійних сум «для здешевлення життя», сприяння медичному обслуговуванню, в разі потреби підшукати різні види тимчасових робіт, які давали б засоби для життя, – за умови, що це не перешкоджатиме навчальній праці. Кошти, що надавали студентам, не були безповоротними – їх оформляли як тимчасову безвідсоткову позику, яку належало погасити до завершення терміну навчання. Грошовий фонд утворювався з членських внесків (не менше 10 крб. на рік), одноразових внесків (не менше 100 крб.) та всіляких позичок. Передбачалося, що фонд будуть поповнювати надходження від прочитаних професурою платних публічних лекцій, а також від різних концертів і вистав. Товариствами керували виборні комітети, які отримували від студентів відповідні прохання про допомогу, ухвалювали рішення про її розмір у кожному конкретному випадку, пропонували незаможникам ту чи іншу платну роботу [41].

На жаль, діяльність зазначених організацій не набрала помітних масштабів. Так, ректор Кам'янець-Подільського університету І. І. Огієнко у жовтні 1919 р. свідчив, що засноване 1918 р. «Товариство допомоги незаможним студентам» згодом завмерло «через байдужість громадянства» [42]. Ініційована згори схема підтримки, на жаль, не прижилася передусім через бідність студентської молоді – вона мала стати основним фінансовим донором. Крім того, її відлякувало те, що отримані від організації кошти слід було повертати. Виживаючи щодня, багато молодих людей не були впевнені, що завтра у них знайдуться потрібні кошти для погашення боргу. Тож справи «Товариства» їх цікавили мало.

І все ж, в разі тривалого захворювання певну допомогу грішми чи матеріальними речами студенти отримували. Таку підтримку їм надавали через молодіжні організації. Зокрема, у КПДУУ в структурі масової, міжнаціональної Ради студентських представників діяв гуманітарний відділ, на який покладалися відповідні функції. Станом на червень 1920 р. він взяв на облік і надав допомогу 67 студентам. Цьому якнайкраще посприяв Головний уповноважений уряду УНР І. І. Огієнко. Так, 4 хворим надали на лікування по 3000 крб., 2 – по 2500, 11 – по 2000, 7 – по 1500, 6 – по 1000 і 1 – 500 карбованців [43]. Отже, 31 молода людина отримали кошти, без яких не можна було подолати недугу. Відділ мав свій фонд, що формувався збором пожертв через підписні листи, поширювані серед студентів і викладачів. Загалом вдалося зібрати 115000 крб. 70 коп., які були витрачені на допомогу незаможній молоді [44]. З дозволу Головного уповноваженого уряду УНР серед хворих і одужуючих студентів було також розподілено 122 пари штанів, 213 гімнастерок, 129 теплих сорочок і 511 пасків. Вони залишилися в розпорядженні гуманітарного гуртка (так називали гуманітарний відділ РСП до квітня 1920 р.) після від'їзду у середині листопада 1919 р. вищих органів української влади з Кам'янця-Подільського [45].

Життєво важливим для незаможного студентства було налагодження його дешевого харчування. Якщо у КДУУ воно так і залишилося невирішеним, то у Кам'янець-Подільському університеті це зуміли перевести у практичну площину. Вже восени 1918 р. при студентській бурсі відкрили невеличку їдальню. Однак працювала вона недовго. Восени 1919 р. ректор заявив, що до цього питання слід повернутися знову, оскільки «студенти не мають на що жити».

Центральною у вирішенні зазначеної проблеми була відсутність необхідного приміщення. Як зазначала О. М. Пащенко, міська управа пішла назустріч університету і виділила під їдальню «один із порожніх будинків на Новім Плані [район міста. –Авт.]» [46]. Уже 12 грудня 1919 р. правління університету відпустило 25 тис. крб. на організацію студентської їдальні, причому 10 тис. крб. із них мали піти на безкоштовні обіди для найменш забезпеченої молоді. РСП повинна була щомісяця звітуватися про витрачені гроші, які упродовж першого півріччя 1920 р. регулярно отримувала від господарського органу закладу [47].

А ці кошти були немалі. Лише у березні 1920 р. на безкоштовні і дешеві обіди незаможникам надійшло 150 тис. карбованців [48]. Із цієї суми економічний відділ РСП призначив безплатні обіди 6 особам (4-м – на 23-30 і двом – на 23-27 березня), дешеві (по 50 крб.) – 59 і менш дешеві (по 75 крб.) – 12 [49]. У квітні того ж року на утримання їдальні відпустили вже 300000 карбованців [50], що по-

сприяло збільшенню до 11 тих студентів, які отримували безкоштовні обіди (їхня кількість коливалася від 5 до 15).

Було профінансовано й дешеві обіди. Їх отримали: вартістю по 50 крб. – 11, по 75 – 70 і по 100 крб. – 10 осіб [51]. Тоді ж, у квітні 1920 р., на потреби студентської їдальні і буфету додатково виділили ще 100000 карбованців [52]. Але вже 15 липня 1920 р. правління університету змушене було заявити, що через відсутність коштів воно припиняє субсидувати студентську їдальню [53]. Основною причиною такого становища став від'їзд 8 липня 1920 р. із Кам'янця-Подільського державних структур УНР, які, власне, й фінансували заклад. Таким чином, із грудня 1919 по травень 1920 р. на харчування незаможної молоді у студентській їдальні було витрачено 675000 крб., хоча в лютому 1920 р. загальні збори студентів просили виділити на вказану мету 1 млн. 12 тис. крб., із них 400000 крб. – на вечері в університетському буфеті [54]. Іншими словами, не маючи змоги профінансувати дворазове харчування молоді, господарський орган КПДУУ зумів знайти кошти для студентських обідів у тому обсязі, на якому наполягало студентство.

Меню в їдальні було, як на той час, більш-менш задовільним. Професор В. О. Біднов, який кілька разів там обідав, писав, що «їжа була недорога й гарна, псувало враження тільки брудне приміщення». З веденням господарських справ студенти справлялися не завжди фахово, тож траплявся дисбаланс між затраченими і виручиними коштами [55].

Відповідно до правил прийому студенти повинні були вносити на банківські рахунки університетів відповідні кошти за право навчатися (без попередньої оплати зарахування на 1 курс не відбувалося). На гуманітарних факультетах вона складала 125 крб., на інших – 150 крб. щосеместра. Спочатку зазначені суми були посильними для більшості молоді. Утім, зростаюча дорожнеча життя, зокрема, у столиці, серйозно позначилася на становищі спудеїв і підірвала їхню платоспроможність. Після завершення 1918-1919 навчального року керівництво КДУУ встановило, що із 1600 хлопців і дівчат, які навчалися в університеті, лише 779, або 48,6% повністю внесли плату за право навчання [56]. У КПДУУ також не всі студенти змогли вчасно розрахуватися за весняний семестр, що було пов'язано з суто об'єктивними причинами.

Чимало молодих людей були на межі чи за межею бідності. Один із таких боржників, Іван Ардатьєв, 4 лютого 1919 р. так пояснював несплату передбаченої суми до початку другого півріччя: «Мої батьки – селяни, котрі хазяйнують на 4 дес. поля і з цього ледве підтримують своє життя... Вони не мають ніякої змоги допомагати мені в моєму стремлінні до світа науки і добробуті цього труда. Більше мені нікому допомагати, а тому я іще раз звертаюся до пана ректора яко кормчого всього університету звільнити мене від плати за право вчення» [57]. Подібних прохань було чимало в обох українських університетах.

Враховуючи таку ситуацію, правління КДУУ 26 січня 1919 р. було змушене констатувати, що значна кількість студентів через свою бідність не внесла плати за право здобувати освіту. Аби якось зарадити цій проблемі, правління вузу ухвалило звернутися до міністра народної освіти І. І. Огієнка з пропозицією внести зміни до правил прийому і звільнити від 20 до 50 відсотків усього студентського контингенту від обов'язку платити. Це було непосильним для більшості [58].

Міністр нещодавно приступив до виконання обов'язків і був добре обізнаний з ситуацією у Кам'янець-Подільському університеті. Він розумів, що проблему слід вирішувати оперативно, інакше за існуючих юридичних норм багато молодих людей втратять статус студента. Тому він негайно провів через Міністерство народної освіти рішення про право українських університетів зменшувати збори від платежів за право навчання на 20%. Трохи згодом, 5 лютого 1919 р., міністр видав наказ, яким дозволяв звільняти від зазначеної плати вже 30% загальної кількості студентів [59]. Бажаючі студенти дістали право скорочувати термін навчання з 4 до 3 років [60] (це могло дати певну економію коштів). Розпорядився міністр і здешевити обіди в студентській їдальні КПДУУ за рахунок дотацій із земських коштів [61].

Обидва українські університети скористалися отриманими додатковими правами і охоче пішли назустріч незаможній молоді. 15 березня 1919 р. ректор КДУУ своїм наказом звільнив від внесення відповідної плати за право навчання 51 студента різних факультетів [62]. Враховуючи важкі обставини родин студентів, 11 особам було відтерміновано внесення плати [63]. У квітні того ж року дозвіл не вносити плату за право навчатися отримали 17 студентів-медиків [64], у травні – 1 студент природничого відділу фізико-математичного факультету [65]. Перш ніж винести той чи інший вердикт, правління глибоко розбиралося в суті прохання, зважаючи на аргументи прохача. Зазначений процес тривав і в 1920 р. Загальна кількість пільговиків, зокрема, у КДУУ, складала 112 осіб [66].

Як свідчить аналіз фактів, навіть після надання таких серйозних пільг ситуація із внесенням плати суттєво не поліпшилася. Причиною було дальше погіршення платоспроможності родин студентів. Приміром, у КПДУУ восени 1919 р. не внесли встановленої плати за право навчання аж 320 осіб [67]. У робочому порядку і через пресу з студентами проводили відповідну роботу. Місцева газета «Трудова громада» часто вміщувала звернення керівництва закладу, де категорично наголошувалося, що всі, хто не вніс плати за отримані освітні послуги у 1-3 семестрах, будуть відраховані зі складу студентів, якщо не погасять заборгованості до 20 грудня 1919 року [68].

Ситуація була настільки загрозливою, що 23 грудня 1919 р. для її обговорення скликали спеціальне засідання правління університету. Врахувавши важке фінансове становище КПДУУ – особливо неможливість вчасно виплатити зарплату працівникам, – господарський орган ухвалив рішення про відрахування всіх боржників зі складу студентів. Утім, їм було залишено право відновитися за умови внесення заборгованості [69]. Відповідне роз'яснення помістили у пресі [70]. На нашу думку, суворість правління закладу все ж була позірною. Реально позбавитися 23% контингенту молоді, в яких бачили творців майбутнього України, ніхто насправді не збирався.

У весняному семестрі ситуація з неплатежами ще більше ускладнилася: боржниками виявилися аж 972 особи (понад 2/3 складу студентів). І це при тому, що – попри гіперінфляцію – відбувалося номінальне зростання стипендіальних виплат, а плата за право навчання продовжувала залишатися незмінною упродовж 1918-1920 рр. [71] Оскільки 30% молоді законно не платило за своє перебування в закладі, на банківський рахунок університету майже не надходили платежі.

Це питання змушене було обговорити правління закладу 3 березня 1920 р. Зваживши на об'єктивні причини, які перешкоджали виконанню фінансових зобов'язань перед КПДУУ, керівний господарський орган виніс виважену ухвалу. «Рахуючи, що студенти університету не внесли платні як за великої дорожнечі, так і за того, що м. Кам'янець знаходиться за фронтом, продовжити строк внесення платні за право навчання в весінньому семестрі до слідуючого семестру», говорилося в ній [72]. Зроблений крок назустріч молоді виявився своєчасним. По-перше, він заспокоїв студентів. По-друге, вони з більшою увагою поставилися до навчально-виховного процесу. І, нарешті, на кінець березня 1920 р. ситуацію вдалося переломити (за архівним джерелом, за січень-березень плату за право навчання внесли 517 осіб [73]. Отже, молодь, хоч і з запізненням, все ж розрахувалася за осінній семестр. У цьому їй посприяли, цілком імовірно, не лише рідні, але й мізерні заробітки в місті.

Рятуючись від голоду, холоду і хвороб, намагаючись покрити борги перед університетом, студенти – особливо без стипендій і підтримки з дому – були змушені, за спостереженням Д. І. Дорошенка, «заробляти собі на життя службою по державних, земських та громадських інституціях у Кам'янці» [74]. Утім, це стосувалося січня-квітня 1919 р., коли в університеті нараховувалося всього 400 юнаків і дівчат. Улітку вони займалися репетиторством із випускниками середніх шкіл, які мали складати вступні іспити до вищих шкіл [75]. Зі зростанням контингенту студентів знайти роботу ставало дедалі важче. Щоправда, влітку-восени 1919 р., коли Кам'янець-Подільський виконував роль тимчасового державно-політичного центру УНР і сюди перебазувалися всі органи державної влади і управління та проводи політичних партій, молоді люди з середньою освітою чи двома зарахованими семестрами університету були потрібні для виконання нескладних функцій на різних посадах, зокрема у міністерствах, управліннях тощо. Після того, як у середині листопада 1919 р. з міста виїхали Директорія, уряд, військові частини, центральні проводи політичних структур і т.д., знайти роботу стало набагато складніше.

Для вирішення подібних питань молодь КПДУУ згуртувалася у Студентську трудову артіль, яка в березні 1920 р. нараховувала 50 осіб. Артільники виконували певні платні роботи в університеті – рубали дрова, збивали з тротуарів лід, обслуговували Господарсоюз

тощо [76]. (Подібне молодіжне об'єднання існувало і в КДУУ. До його складу в жовтні 1918 р. входило 30 студентів [77]). Згодом функції СТА ускладнились. Так, у лютому 1920 р. у дворі закладу вона відкрила шевську майстерню, яка за помірну плату обслуговувала не лише студентів, а й працівників університету, міщан [78]. Зростання обсягу робіт за більшою кількістю напрямів діяльності призвело до структуризації артілі. У ній запрацювали 6 відділів: шевський, із господарського обслуговування університету, польових робіт, рубання дров, забезпечення приватних помешкань льодом і виконання різноманітних технічних завдань в університетській літографії [79]. Тож члени СТА виконували переважно некваліфіковану роботу.

Дбаючи про збільшення своїх лав – а отже й кількості студентів, які могли отримати заробіток і засоби до життя, – артіль проводила різні інформаційні заходи, зокрема, використовувала пресу. 20 березня 1920 р. газета «Наш шлях» помістила її відозву такого змісту: «100000 крб. мала заробітку Студентська трудова артіль на протязі одного місяця. Безробітні товариші-студенти! Не ловіть журавля в небі, не покладайтесь на [державні] допомоги та стипендії, берітесь за працю! Записуйтесь в члени Студентської трудової артілі» [80].

Наприкінці 1919 р. в університеті запрацював юридично оформлений ще 1918 року кооператив «Самодопомога». Спочатку цю ідею підтримала незначна кількість бажаючих (до 30 осіб). Зібравши всього 1600 крб. кооперативного фонду з відносно невеликих пайових внесків (20 крб.) [81], організатори не змогли відразу налагодити серйозну роботу. Щоб мати більші фінансові можливості для кооперативної діяльності, довелося підвищити розмір індивідуального паю до 100 крб. Тож на середину грудня 1919 р. у розпорядженні «Самодопомоги» було вже 5000 крб. На цю суму придбали харчові продукти і промислові товари, які реалізовували через кооперативну крамницю (адміністрація університету дозволила розмістити її в одному зі своїх технічних приміщень). Станом на 25 лютого 1920 р. активи кооперативу оцінювалися на суму 529659 крб. 20 коп. (за одними даними) [82], за іншими – 595802 крб. 16 коп. [83]. На той час пайовиками стали 270 осіб [84]. «Самодопомога» обслуговувала близько 1 тис. споживачів [85]. У крамниці реалізовували такі вкрай потрібні населенню товари, як пшеничне і житнє борошно, сало, сіль, цукор, оселедці, тютюн, різне насіння для городництва, мило, гас, нитки, папір тощо [86]. Для харчування студентів кооператив відкрив буфет [87].

У перспективних планах була дворічна оренда одного з поміщицьких маєтків Кам'янеччини, власник якого зник невідомо куди [88]. Наразі землю можна було взяти під городи і в університеті. На це наважилися студенти сільськогосподарського факультету. На їхнє прохання правління виділило 5 дес. (44 городи). Ректор вважав, що цю землю повинні обробляти студенти за власні кошти. Заклад готовий був надати їм безкоштовно інвентар (коней, плуг, борони), але під керівництвом приват-доцента В. П. Храневича. Отримані доходи мали йти на допомогу студентам, «які приложили свій труд». Проте обігових коштів молодь не мала.

Як доповідав у червні 1920 р. І. І. Огієнко, «студентське поле зорано і засіяно коштами, силами і насінням університету з витратою 1,5 млн. крб. замість [передбачуваних] 95 тис. крб.». Більшість студентів не змогли ні прямо, ні опосередковано обробляти землю, тому, як з'ясувалося згодом, без погодження з керівництвом закладу, незаконно передали право на користування городами стороннім особам – причому за ринковими цінами. Легковажність і невміння господарювати на землі призвели до того, що університет зазнав значних фінансових збитків. Через це Рада професорів КПДУУ змушена була створити спеціальну комісію для проведення ревізії земельного господарства [89]. 12 червня 1920 р. Рада сільськогосподарського факультету зобов'язала студентів, що займалися городництвом на університетській землі, повернути закладу кошти, затрачені на обробіток їхніх городів [90]. Сума, про яку йшлося, – 1,5 млн. крб., як на ті часи, була для молоді непосильною.

Віднайти документи, які б розповіли про фінал цього конфлікту, на жаль, не вдалося. Відомо лишень, що «городники» провели 2 липня 1920 р. свої збори, протокол яких зачитали 10 липня на засіданні Ради сільськогосподарського факультету. Очевидно, зібрання не погодилося з пропозиціями студентів. Вирішили «у справі витрачення Університетом на студентський город сум додержуватись постанов перших зборів студентів [йдеться про їхні зобов'язання обробляти землю за власні кошти. –Авт.]» [91]. Утім, наступного дня в місто вступило радянське військо. Влада перейшла до ревкому, який почав заправляти усім життям до 28 вересня 1920 р. З університетського господарства ревком безкоштовно вилучив продукти на суму 1 млн. карбованців [92]. Питання про борги студентів за обробіток землі більше ніхто не піднімав.

Робота щодо залучення студентів до трудової діяльності з метою виживання загалом дала позитивні результати, хоча проблеми як такої знято не було. Молодь важко переживала життєві незгоди, пов'язані з матеріальною скрутою, боляче й часто з безнадією реагувала на них. «Більшість із нас, - писали з глибоким песимізмом 39 студентів сільськогосподарського факультету своєму деканові 24 березня 1920 р., – очікує тільки кращої погоди, щоби на манівці рушити до родинних або інших місць, де вимоги до життя будуть більш терпимі [ніж у Кам'янці-Подільському]. Частина, передусім товариші-галичани, … не маючи вороття до родинного гнізда, буде мусіла залишити навчання і йти на щоденний фізичний заробіток шматка хліба ради. Залишиться тільки невеличкий відсоток кам'янчан і студентів - доокoлочних [із околиць. –Авт.], заможних священиків і селян, які мають змогу забезпечити своїх дітей перед голодовкою» [93].

Щоб уникнути такого песимістичного сценарію, молодь просила надати їй в університеті різну роботу. Вона пропонувала призначати на посади технічних і допоміжних працівників виключно студентів-незаможників, а до обробітку університетської землі залучати лише студентів з оплатою праці як поденним робітникам. Молоді люди також просили сприяння адміністрації у прийнятті її на роботу в різних кооперативних об'єднаннях, таких як Господарсоюз, Споживсоюз, Союзбанк, а також в губернській і Кам'янецькій повітовій управах, різних видавництвах тощо [94]. Це був своєрідний крик душі обездолених молодих людей, які дуже бажали здобути національну вищу освіту, але не мали простих щоденних харчів для елементарного існування.

Найважче було вихідцям із Галичини, в яких не було жодного зв'язку з рідними, що залишилися по той бік Збруча. Аби якось послабити гіркоту становища, І. І. Огієнко видав їм напередодні Великодня 1920 р. 200 тис. карб. для розговин. Ректор також узяв у них безпосередню участь і морально підтримав галицьку українську молодь [95] . Звісно, такою матеріальною підтримкою для понад 100 молодих людей було неможливо надовго поліпшити їхній соціальний настрій. Утім виявлену турботу студенти оцінили високо.

Улітку 1920 р., із появою городньої продукції, харчування студентів дещо поліпшилося. Коли ж восени продрозкладка «вимела» із селянських комор значну кількість врожаю, що негативно позначилося на постачанні міста, воно знову стало гіршим. Про це 22 жовтня відверто заявив член РСП Олійник під час відзначення другої річниці існування університету. Віддаючи належне старанням професури в навчанні молоді, він стверджував: «… важкі умови державного життя [малися на увазі польське адміністрування на території Поділля та радянський режим. –Авт.], а особливо економічний занепадок краю гальмували працю студентства і безжалісно розбивали його сили. Кращі молоді сили студентство розпорошує в боротьбі за шматок хліба. Матеріальна скрута його досягла апогею» [96].

До кінця року чимало університетської молоді відчула, що гірші часи ще не позаду. 14 грудня 1920 р. Раднарком УССР ухвалив декрет про навчально-трудову повинність студентів старших курсів. Для них встановили жорсткі терміни виконання навчальних планів (третьокурсникам – до 1 жовтня 1921 р.). Тобто, дисципліни, які мали вивчатись упродовж трьох семестрів, належало засвоїти за 9 місяців. Такі підвищенні завдання слід було вирішити «інтенсифікацією і покращенням методів роботи». Відповідальність за порушення вимог декрету була такою ж, як і в мілітаризованих вишах. Як винагороду студенти мали отримувати підвищений натуральний пайок і місячне грошове забезпечення розміром 6400 радянських рублів [97]. Місця для власних заробітків уже не було, бо весь час витрачався на надзусилля з освоєння навчальних програм за скороченим терміном.

Передбачені стимули до інтенсивнішої навчальної праці залишилися на папері. У реальному житті все було по-іншому. У лютому 1921 р. комісар А. Волянський доповідав наркомові освіти, що «заклад «матеріально зовсім не забезпечений. Службачі незадоволені, утримання немає з грудня, праця проводиться в неопалюваних помешканнях». Представник радянської влади в університеті просив нада-

ти кредит в розмірі 10 млн. руб. [98]. Із 2051 студента заняття відвідували всього 575, або 28,0% [99]. Із весни 1921 р. усі, хто працював і навчався в закладі, змушені були виконувати фізичну повинність. Викладачам належало щотижня відпрацьовувати у весняно-літній період 9-18 годин, студентам – 8 [100]. Платою за фізичну працю були харчі в їдальні. Як згадувала С. Ф. Русова, «давали з загальної їдальні обід і вечерю... Харч був жахливий: мамалига та фасоля, фасоля та мамалига, мікроскопічний кусочок м'яса раз на тиждень плавав у темній, брудній водяній юшці. А бруд, а сморід у тій їдальні! Проте мусіли брати й це» [101].

Великою проблемою, яку доводилось переборювати студентству, були епідемії тифу, холери, різні інфекційні та простудні захворювання. У КПДУУ університетський лікар К. Г. Солуха вже з кінця 1918 р. напружено працював, аби повернути молоді здоров'я. Потрібну допомогу встигали надати не всім – станом на 1 липня 1920 р. 12 юнаків і дівчат померло від хвороб [102]. Студентів, які лікувалися в шпиталях чи за місцем проживання, відвідували їхні товариші з гуманітарного гуртка. За даними червня 1920 р., вони опікувалися 67 хворими студентами. Частину хворих довелося доставити з кутків проживання до міської лікарні. 21 недужому вручили подарунки на Різдво Христове, 25-м – на Водохреще. Частина хворих не отримала гостинців, оскільки на це забракло коштів.

На жаль, багато підписних листків, які запускали в середовище молоді і населення міста, поверталися до гуртка порожніми. У січні 1920 р. вдалося заколядувати 9 тис. крб. Загалом же за весь період діяльності до літа 1920 р. гуртківці мобілізували 115 тис. крб., 91,3% яких було витрачено на гуманітарні цілі, включно з придбанням ліків для хворих товаришів [103]. Допомогу грішми й натурою надавали, у першу чергу, тим хто перебував у найтяжчому стані. Одним із таких бідолах був Іван Карван, якого хвороби підстерегли двічі. Про причини цього він наприкінці грудня 1919 р. розповів таке: «Захворівши вже вдруге (перший раз сипним, а тепер поворотним тифом) і витративши всі гроші, прошу о допомогу. Другим разом захворів я через те, що не мав в що тепло одягнутися, ні взутись». Щоб не захворіти втретє, він просив Раду гуманітарного гуртка допомогти йому одягом – по одній парі теплої і звичайної білизни та рушником [104].

Молодь отримувала й іншу допомогу. Так, зібрані від концерту з нагоди відкриття КПДУУ кошти в розмірі 505 крб. 95 коп. місцева «Просвіта» передала університету, аби «найбідніші студенти одержали друковані книжки [курси лекцій викладачів. –Авт.] безплатно» [105]. 10 лютого 1919 р. адміністрація Державного драматичного театру в Києві виділила для бідних студентів Київського державного українського університету 25 місць безплатно на ряд своїх вистав [106]. Утім, таких благодійних кроків для студентського загалу було вкрай обмаль.

Таким чином, однією із насущних проблем студентства українських університетів у 1918-1920 рр. було його виживання в умовах загальнонаціональної фінансово-економічної кризи. Вона загострила всі соціальні проблеми суспільства к і молодіжного середовища. Піклуючись про майбутнє країни, її керівництво частково надавало юнакам і дівчатам соціальні та іменні стипендії, матеріальні виплати, збільшувало їхні фізичні обсяги. Кам'янець-Подільський державний український університет найбільше працював під опікою української держави. Його адміністрація зуміла залучити до формування стипендіального фонду, облаштування бурси та роботи студентської їдальні кошти державного бюджету, міської громади, земських установ і приватних осіб. Вона ж створила сприятливі умови для роботи студентських самодіяльних організацій, що опікувалися соціально незахищеними групами молоді, гуртували їх у споживчу кооперацію і трудову артіль, займалися городництвом. Хлопці й дівчата переважно самовиживали, бо держава не мала достатньо ресурсів, аби прийти на допомогу кожному потребуючому студентові. Разом із тим, неприпустимо применшувати роль держави у фінансовій підтримці молоді – досить часто це було єдиним джерелом виживання для молодих людей.

Зусилля національної держави, університетів, громадськості і самих студентів, спрямовані на допомогу молодіж-ним колективам вищих навчальних закладів, є складовою частиною комплексної наукової проблеми, пов'язаної з дослідженням формування і функціонування державних українських університетів в роки національно-демократичної революції (1917-1920).

Джерела та література

1. Біднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському. (Уривок із спогадів) / В. Біднов : Літературно – науковий вістник. Річник ХХУІІ. –Львів: з друкарні Ставропігійського інституту, 1928. – Т.ХСУІІ.. Кн. ХІ.. – С.233 – 240; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920). Вид.2-е / Дмитро Дорошенко. –Мюнхен: Укр. вид-во, 1969. -543 ч.; Завальнюк О. М. І. Огієнко і українське студентство / О. М. Завальнюк : Творчі вершини вченого: Зб. наук. пр. до 60-річчя від дня народження докт. іст. наук, проф.. М. Г. Кукурудзяка. –Кам'янець-Подільський, 1995. –С. 242 - 2 48; Його ж. Матеріальне становище викладачів, працівників і студентів Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) / О. М. Завальнюк : Наук. пр. Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. Кам'янець-Подільський, 1999. –Т.2(4). –С.245-252; Його ж. Студентство Кам'янець-Подільського державного українського університету і національне відродження 1918-1920 років / О. М. Завальнюк : Студії Кам'янець-Подільського центру дослід_ження історії Поділля. –Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. –Т.1. –С.344-361.
2. Розмова з ректором Університету проф. Сушицьким // Відродження. –К., 1918. -6 жовтня (23 вересня). –Ч.153. – С. 4.
3. Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету у м. Кам'янці на Поділлі / Олимпіяда Пащенко // Наша культура: літературно-науковий місячник. – Варшава, Львів, 1936. –Кн. 6 (15). – С. 416.
4. Пащенко О. Як зародився Державний Український Університет у м. Кам'янці на Поділлі / О. М. Пащенко // Свято Поділля: видання Подільського Українського Товариства «Просвіта». –Кам'янець-Подільський, 1918. – 22 жовтня. –С.6.
5. Відозва п. Ректора К.-П.Д.У. Університету до земств і кооперативів // Там само.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). ф.538, оп.1, спр.32, арк.14-14зв.
7. Там само, спр.27, арк.19зв., 75.
8. Державний архів Київської області , ф.Р.2798, оп.1, спр. 27, арк.134 зв.
9. ЦДАВО України., ф.538, оп.1, спр.26, арк.274 зв., 291,374.
10. Там само, спр.27, арк.108зв.-109.
11. Там само, спр. 29, арк.127.
12. Університетська хроніка // Робітнича газета. –Кам'янець-Подільський, 1919. -9 вересня. –Ч.132. –С.2.
13. Постанова Подільської Губ[ернської] Управи про стипендії Кам'янецького Університету // Трудова громада. –Кам'янець-Подільський, 1919. -26 серпня. -№46. –С.8.
14. Хроніка // Там само. -1919. -10 вересня. -№58. –С.4.
15. Державний архів міста Києва (далі – ДАМК), ф.Р.936, оп.2., спр.23, арк.171.
16. Доклади Київської Губерніальної Народньої Управи Губерніальній Народній Раді сесії 1918 року. По відділу народної освіти. –К.: друкарня Київської Губерніальної Народньої Управи, 1918. –С.60-61, 65.
17. ДАМК, ф.Р.936, оп.2, спр.23., арк. 167.
18. Там само, арк.168 зв.
19. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО), ф.Р.582., оп.2., спр.18., арк.2зв.-242зв.; спр.39, арк..41.
20. Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва / Іван Огієнко // Наша культура. -1935. –Кн..8. – С.522.
21. ДАХО, ф.Р.582., оп.2., спр.18., арк.50-124; спр.23., арк.80 зв.-257зв.; спр.38, арк.4 зв., 5 зв., 17 зв.; спр.39, арк.26,38,39,41.
22. Там само, спр.38., арк.4зв., 5зв.,6зв.
23. Хроніка // Громада. – Кам'янець-Подільський, 1919. - 21 червня. - № 41. –С.3; Хроника // Подольский край. – Каменец-Подольск,1919. -14 июля. - № 414. –С.2; Хроника // Там само. -15 июля. - № 415. – С.2; Хроника // Там само. -18 июля. - № 418. –С.2..
24. Рік існування Кам'янецького Університету. (Розмова з ректором Університету п. І.. Огієнком) // Україна. –Кам'янець-Подільський, 1919. - 22 (9) жовтня . –

Ч..58. –С.2.
25. З університетського життя // Трудова громада. – Кам'янець-Подільський, 1919. -8 листопада. -№16 (101). –С.4; Стіпендії імени Директорії У.Н.Р. // Україна. -1919. -5 листопада. –Ч..82. – С.2.
26. ДАХО, ф.Р.582, оп.2, спр.15, арк.1-16зв.; спр.16, арк.77; спр.17, арк..4 зв., 6зв; спр.18. –арк..242 зв.; спр.23, арк.4зв.-275; спр.27, арк.8-10зв.; спр.28, арк.4зв., 6зв.; спр.38., арк.2-20; спр.39, арк.26,38,39,41; спр.120, арк.6-242.
27. Там само, спр.120, арк.7.
28. Там само, арк.11зв., 16зв.
29. Там само, спр.137, арк.56,74.
30. Там само, спр.120, арк.1,3.
31. Студентське життя // Нова думка: літературно-науковий журнал. – Кам'янець на Поділлі, 1920. –Вип. І-ІІ. –С.64.
32. ДАХО, ф.Р.582.,оп.1, спр.72, арк.51; спр.137, арк.75-75зв., 77.
33. Огієнко І. Зазначена праця / Іван Огієнко. –Кн.8-9 (17). –С.633; Його ж. Рятування України. На тяжкій службі своєму народові. Вид.2-е / Іван Огієнко. –Вінніпег: тов-во «Волинь», 1968. –С. 42.
34. ЦДАВО України., ф.1131, оп.1, спр.35, арк.21зв.
35. ДАХО, ф.Р.582., оп.1, спр.19, арк.18.
36. Там само, спр.146, арк.8; спр.137, арк.19-19зв., 23-24, 31, 34, 41, 44, 46, 53, 66, 75, 102 зв., 112; спр.131, арк.62; Університетське життя // Наш шлях. –Кам'янець-Подільський, 1920. -29 лютого. –Ч.41. –С.4; Університетське життя // Там само. -7 березня. –Ч.47. –С.4.
37. ДАМК, ф.Р.936, оп.2, спр.6, арк.45зв., 46зв.
38. Там само, арк.14.
39. Там само, спр.161, арк.20-21.
40. Там само, спр.6, арк.130.
41. Там само, спр.109, арк.44 – 46 зв.
42. Рік існування Кам'янецького Університету. (Розмова з ректором Університету п. І. Огієнком). –С.2.
43. Студентське життя // Нова думка. -1920. –Вип. ІІІ. –С.38.
44. Там само.
45. ДАХО, ф.Р.582., оп.1, спр.74., арк.26.
46. Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету у м. Кам'янці на Поділлі / Олимпіяда Пащенко. –Кн. 7(16). –С.675.
47. ДАХО, ф..Р.582, оп.1, спр. 70, арк.1; спр.134, арк.126 зв.; З університетського життя // Трудова громада. -1919. -30 грудня.. - №1 43. –С.2.
48. Університет // Наш шлях. -1920. -18 березня. –Ч.54. –С.4.
49. ДАХО, ф.Р.582., оп.1, спр.70, арк..4.
50. Там само, спр.137, арк..72.
51. Там само, спр. 80, арк.11.
52. Там само, спр.137, арк.63 зв.
53. Там само, арк.88 зв.
54. Студентське життя // Нова думка. –Вип. І-ІІ. - С. 63.
55. Біднов В. Вказ. праця / В. Біднов. – С. 239.
56. ДАМК, ф.Р.936, оп.2, спр.6, арк.144 зв.
57. ДАХО, ф.Р.582, оп.2, спр.16, арк.17.
58. ДАМК, ф.Р.936, оп.2., спр.43, арк.6.
59. ЦДАВО України., ф.2582, оп.1, спр.187, арк.4; ДАХО, ф. Р. 582., оп.1, спр.1, арк. 10.
60. ЦДАВО України, ф..2582, оп.1, спр.175, арк. 8.
61. Там само, спр.187, арк. 8.
62. ДАМК, ф.Р.936., оп.2., спр.60, арк.1-23; спр.70, арк.1-29. (Підр. автора).
63. Там само, спр.50, арк.1-14. (Підр. автора).
64. Там само, арк.15.
65. Там само, арк.33.
66. Там само, спр.117, арк.1-4,6. (Підр. автора).
67. ДАХО, ф.Р.302., оп.1, спр.5, арк.11.
68. Хроніка // Трудова громада. -1919. -9 грудня. -№ 126. – С.2.
69. ДАХО, ф.Р.302,оп.1, спр.5.,арк.11.
70. З університетського життя // Трудова громада. -1919. -30 грудня. - № 143.-С.2.
71. ДАХО, ф.Р.582., оп.1, спр.1, арк.38; спр.4, арк.42 зв.; спр.133, арк.34.
72. Там само, ф.Р.302, оп.1, спр.5, арк.12.
73. ДАХО,.ф.Р.582., оп.2., спр.41, арк.1-8. (Підр. автора).
74. Дорошенко Д. Зазначена праця / Дмитро Дорошенко. – С.415.
75. Студент Кам'янецького Університету... // Визволення. –Кам'янець на Поділлі, 1919. -8 липня. -№41. –С.1.
76. Студентське життя // Нова думка. –Вип. І-ІІ. –С.65.
77. ДАМК, ф.Р.936, оп.2, спр.1, арк.81.
78. Хроніка // Наш шлях. –Кам'янець-Подільський, 1920. -21 лютого. –Ч.55. –С.2.
79. Університет // Наш шлях. -1920. -19 березня. –Ч..55. –С.4.
80. Університет // Там само. -18 березня. –Ч..54. –С.4.
81. З студентського життя // Там само. -28 січня. –Ч.15. –С.4.
82. Студентське життя // Нова думка. –Вип. І-ІІ. –С.65.
83. ДАХО, ф.Р.582, оп.1, спр.111, арк.40 зв.
84. Там само, арк.25-82. (Підр. автора).
85. Там само., арк.40зв.
86. Там само, спр.70, арк.9.
87. Кооперативне життя // Наш шлях. -1920. -8 лютого. –Ч..24. – С.2.
88. Університет // Там само. -1920. -19 березня. –Ч..55. –С.4.
89. ДАХО, ф.Р.582, оп.1, спр. 44., арк.29-29зв.; спр.108, арк.15; спр.113, арк.63 зв.-64.
90. Там само, спр.42., арк.70.
91. Там само, арк.77.
92. Там само, спр.36., арк.34.
93. Там само, спр.72., арк.44.
94. Там само, арк.44зв.
95. Великодень в Кам'янецькому Університеті // Наш шлях. -1920. -17 квітня. –Ч.75. –С.3; Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва / Іван Огієнко. –Кн.8-9 (17). –С.635.
96. К празднованию 2-х лет[него] юбилея Каменецкого Украинского Державного Университета // Подольский край. -1920. -27 октября. -№548. – С.2.
97. ДАХО, ф.Р.302., оп.1, спр.3, арк.16.
98. Там само, арк.5зв.
99. Там само, спр.5, арк.. 57, 59.
100. Там само, спр.3. арк.31.
101. Русова С. Мої спомини / Софія Русова. –Львів: видавн. кооператива «Хортиця» ,1937; К.: Україна-Віта,1996. –С.173.
102. ДАХО, ф.Р.302, оп.1, спр.5, арк.58.
103. Студентське життя // Нова думка. –Вип. ІІІ. –С.38.
104. ДАХО. –Ф.Р.582, оп.1, спр.126, арк.10.
105. Там само, арк.15.
106. ДАМК., ф.Р.936, оп.2, спр.61, арк.15.

Александр Завальнюк

Студенческая молодежь украинских государственных университетов: проблема выживания (1918-1920 гг.)

На архивных и опубликованных источниках исследуется проблема, связанная с материальным положением и выживанием студентов первых украинских государственных университетов – Киевского и Каменец-Подольского, живших и обучавшихся в условиях глубокого финансово-экономического кризиса, вызванного Первой мировой войной и военно-политическими событиями на территории Украины в 1919-1920 гг.

Ключевые слова: *Киевский и Каменец-Подольский государственные украинские университеты, студенчество, стипендия, заработки, материальная помощь, молодежные организации, благотворительная деятельность, студенческая столовая, бурса, болезни, лечение.*

Alexander Zavalniuk

Young students of Ukrainian State universities: problem of survival (1918-1920)

On archival and published sources the problem related to the material condition and survival of students of the first Ukrainian state universities - Kyiv and Kamyanets-Podils'ky, who lived and studied in a deep economic crisis caused by World War I and the military-political developments in Ukraine in 1919-1920. – is examines.

Key words: *Kyiv and Kamyanets-Podil'sky State Ukrainian universities, students, scholarship, earnings, welfare, youth organizations, charities, student canteen, seminary, disease, treatment*

УДК 94(477.51)

Тимур Михайловський (м. Миколаїв)

ДІЯЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА МИКОЛАЇВЩИНІ У 20-Х РР. ХХ СТ.

Стаття розкриває діяльність міжнародних благодійних організацій (АРА, Джойнт, Місія Нансена та ін.) на теренах Миколаївщини у 1920-х роках. З'ясовується їхня роль у боротьбі з голодом 1921-1923 років, розбудові єврейських національних районів тощо.

***Ключові слова:** АРА, Місія Нансена, «Джойнт», міжнародні організації, голод 1921-1923 рр., допомога голодуючим, єврейська колонізація, Миколаївщина.*

Одним із примітних феноменів сучасного світового розвитку стало значне зростання числа міжнародних організацій, збільшення їх членського складу таі помітне підвищення активності. У даному контексті важливою є участь й активна позиція сучасної України в міжнародних організаціях, яка має ґрунтуватися не лише на нинішніх реаліях, а й враховувати плідний історичний досвід співпраці. У тому числі й практику 1920-х років, коли УСРР досить ефективно співробітничала з низкою міжнародних організацій, серед яких найбільшими були «Американська адміністрація допомоги» (АРА), «Місія Фрітьофа Нансена» й «Американський розподільчий єврейський комітет» («Джойнт»). Дане питання не набуло достатнього висвітлення в історіографії як на всеукраїнському, так і на регіональному рівнях. Саме це й спонукало автора звернутися до теми ролі міжнародних благодійних організацій у житті Миколаївщини 1920-х років.

Соціально-політичне та економічне становище Української радянської республіки значно ускладнилося внаслідок голоду 1921-1923 рр. на півдні України. У 1921 р. в УСРР було зібрано лише 27,7% від урожаю 1916 року. Незважаючи на це, Москва вимагала збільшити вивезення хліба, у тому числі з уражених посухою південних губерній. Нереаль-ність хлібозаготівельних планів призвела до збереження розкладкового методу заготівель. Це різко збільшило кількість голодуючих, яких навесні 1922 р. було 5,6 млн. осіб (25% населення республіки) [1].

Спочатку більшовицькі лідери і публіцисти зі зневагою поставилися до ідеї звернення за допомогою до російської громадськості і західних урядів, розраховуючи на підтримку міжнародного пролетаріату. Але в липні 1921 р. «буревісник російської революції» М. Горький звернувся до В. Леніна із пропозицією дозволити створення громадського Комітету допомоги голодуючим, на що отримав позитивну відповідь. Слідом за цим – 13 липня 1921 р. – Горький звернувся «До всіх чесних людей Європи й Америки». Це було опубліковано на Заході наприкінці липня [2] і мало великий міжнародний резонанс.

Одними з перших на звернення «Буревісника» відреагували Сполучені Штати в особі Гурберта Гувера. Після закінчення Першої світової війни Гувер займав низку постів, пов'язаних із наданням допомоги європейським країнам. У 1919 р. з його ініціативи була створена урядова Американська Адміністрація Допомоги (АРА), яку він і очолив. Основне завдання організації полягало в наданні американської продовольчої допомоги країнам Європи, у першу чергу дітям і літнім людям. Гувер користувався величезною підтримкою в американських політичних, урядових і суспільних колах, що забезпечувало проходження його гуманітарних ініціатив через законодавчі органи.

Підписання угоди між РСФРР й АРА відбулося 20 серпня 1921 р. у Ризі. «Договір» був, як пише дослідник цього питання професор Б. Вейссман, унікальний. У ньому відбилися, з одного боку, гостра потреба в допомозі і підозрілість радянського керівництва, а з іншого – глибока недовіра Гувера до протилежної сторони [3]. Згідно з договором, АРА доставляла вантажі з Америки до радянських портів, поширювала продовольство й іншу допомогу. Радянська влада брала на себе видатки, пов'язані із внутрішнім транспортуванням, складуванням, приміщеннями для АРА, зв'язком, оплатою місцевому персоналу. За договором, АРА одержувала право самостійно підбирати необхідний для роботи службовий персонал із місцевого населення [4].

При цьому якщо для голодуючих у Поволжі було прийнято закордонну допомогу, то в Україну не надійшло жодного кілограма зерна. За цієї ситуації московський уряд, а за його вказівками – партійно-державний апарат української республіки змогли лише забезпечити мінімальну напівголодну норму споживання для робітників і військовослужбовців та біженців із Поволжя. Про голодуючих українських селян держава не потурбувалася. Газетам було заборонено висвітлювати становище у південних губерніях України, і представники АРА навіть не припускали, що українські губернії голодують [5].

Наприклад, незважаючи на значні масштаби голоду в кінці 1921 р. в Україні, український уряд не поспішав отримувати допомогу від АРА. Посланці до Харкова Френк Альфред Голдер та Лінкольн Хатчинсон згадували у 1927 р., як зустрічалися з Миколою Скрипником 1 грудня 1921 р. Цей високопосадовець, у той час очолюючи наркомат внутрішніх справ, опікав і низку інших галузей. Зокрема, очолював Українську комісію щодо обліку та розподілу евакуйованих установ і осіб (Евакком)та Центральну раду захисту дітей.

Посланці АРА запропонували Україні допомогу, мотивуючи тим, що уряд РСФРР вже уклав з їхньою організацією два договори. Скрипник відповів: «УСРР до згаданих угод ніякого відношення немає». При цьому він зазначив, що країна була б рада отримати допомогу. Однак слід укласти договір, подібний до підписаного між РСФРР та АРА [6]. У результаті 10 січня 1922 р. між Уповноваженим АРА в Росії Вільямом Хаскелом та Головою Уряду УСРР Х. Раковським у Москві було підписано договір, аналогічний Ризькій угоді [7].

Усі голодуючі регіони американці поділили на «дистрикти» (англійською «district» – «округ, район»). Вони не завжди збігалися з адміністративно-територіальним поділом країни. Такий вибір пояснювався наявністю залізниць, річок і розташуванням складів. Відповідно, Миколаївська губернія склала Миколаївський дистрикт.

На чолі дистрикту стояв окружний супервайзер (інспектор). У рамках свого дистрикту він мав найвищі повноваження. Офіційно ця посада звучала «Уповноважений АРА по Миколаївській губернії». З відкриттям офісу і до кінця 1922 р. Уповноваженим по Миколаївщині був Майєр Раскін (Mayer Raskin), а в 1923 р. його змінив Леонідас М. Паркер (Leonidas M. Parker). У дистрикті діяло 5-6, максимум 10-12 американських рятувальників. Величезні відстані, погані комунікації, якість взаємостосунків з місцевими жителями – усе це викликало численні імпровізації, відхилення від «канонів», сприяючи різноманіттю форм діяльності АРА.

Миколаївський районний комітет АРА було утворено на організаційному засіданні 6 травня 1922 року. Тоді ж було прийнято рішення про утворення комітетів у повітах губернії. А ще – про відкриття 18 травня перших трьох харчових пунктів [8]. Місцева газета «Красный Николаев» писала: «Питательные пункты открылись. Прилегающие к питпунктам АРА кварталы были несколько ошарашены. Улица наполнилась детским гомоном, дребезжанием посуды – улица была неузнаваема... Рисовый суп. Белый хлеб! Какао! Питпункт похож на осажденную крепость» [9]. Уже в перший день роботи 3 пункти приготували та видали 7 тисяч обідів [10].

До кінця року АРА відкрила у Миколаївській губернії 60 пунктів харчування, обслуговувала 231 дитячий заклад та лікарні, годуючи 49060 дітей [11]. Загалом протягом 10 місяців 1922-23 рр. на харчування хворих із фонду АРА було виділено 205 410 обідів [12] (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Допомога «АРА» Миколаєву у жовтні-грудні 1922 року [13] .

Місяці	*Обіди*		*Пайки*	
	Кількість їдалень	*Кількість обідів*	*Кількість закладів*	*Кількість пайків*
Жовтень	16	11348	74	132690
Листопад	16	11348	74	132690
Грудень	28	14558	70	141390

Згідно із правилами, встановленими АРА, їжу в їдальнях могли одержувати діти віком до 14 років, котрі пройшли медичне обстеження (там, де це було можливо) і визнані голодуючими. Кожна дитина, прикріплена до їдальні АРА, повинна була мати спеціальну вхідну картку з персональним номером (Admission Ticket), на якій робилися спеціальні позначки про відвідування їдальні. Також щодо кожного пункту складалися поіменні списки (див., наприклад, «Список осіб, що отримують харчування на їдальному пункті №1 при заводі Руссуд» [14]). Такі списки ретельно перевірялися і без довідки з лікарні туди потрапити було практично неможливо. Гарячий обід видавався у суворо визначений час. Порція повинна була бути з'їдена в їдальні і нести її додому заборонялося [15].

Усього на одну дитину припадало їжі енергетичною цінністю близько 5000 калорій на тиждень, або близько 700 калорій на добу. Цього було замало – для нормального розвитку дитячого організму вимагалося 1500-1700 калорій на добу. Такі умови обумовлювалися угодою: пайок в їдальнях АРА міг бути тільки додатковим. На практиці ж це часто було єдиним харчуванням дітей. Загальне тижневе меню вказане у таблиці 2.

Таблиця 2

Щоденне та тижневе меню в пунктах харчування АРА (в грамах) [16].

	Какао	Цукор	Молоко	Борошно	Квасоля	Рис	Жири
Щодня	4	16	36	100	20	34,3	8,57
Щотижня	28	112	252	700	140	240	60

Для організації харчування представництво АРА уклало договори з місцевими організаціями та підприємцями: «Губтрансом», «Нарпитом» та іншими. Наприклад, усі працівники їдалень мали бути членами профспілки «Нарпит» [17]. Так радянська влада не лише допомагала голодуючим, а й забезпечувала вирішення питання безробіття – відбувалося тимчасове працевлаштування працюючого населення.

Як тільки систему харчування у Миколаєві було налагоджено, почалася організація допомоги іншим містам губернії, селищам і селам. «Головне наше завдання полягає в тому, – говорив представник АРА на Миколаївщині Раскін, – щоб до 15 липня 1922 року ми фактично годували 100 тисяч дітей Миколаївщини» [18].

Не обходилося без проблем. Особливо часто представники АРА фіксували зловживання на пунктах харчування. Це призводило до конфліктів місцевих працівників із американцями. Наприклад, 7 червня 1922 р. відбувся інцидент між завідувачем харчового пункту №1 у Миколаєві І. Ланчковським та паном Штурманом. З'явившись на кухні, інспектор помітив на підлозі порожні банки з-під згущеного молока із його залишками на підлозі. Звинувативши в усьому завідувача, він намагався побити його та всіляко ображав на очах у персоналу кухні [19]. Незважаючи на певну правоту завідувача, його було звільнено з посади.

21 липня 1922 р. на тому ж пункті трапився випадок крадіжки сала (жирів) хліборізом Пшеничним, котрий щодня вискоблював порожні бочонки з-під жиру. Назбиравши значну кількість, він намагався винести його з пункту харчування. Слідчий не повірив такому поясненню і наполягав, що сало було вкрадене. У результаті Пшеничного було звільнено з роботи. [20]

Інший конфлікт трапився 7 червня 1922 р. на харчувальному пункті № 3 м. Миколаєва. Після того як по картках було видано обіди, на пункті залишилася їжа для працівників. Представник АРА, що відвідував кухню, був цим обурений і став вимагати роздачі обідів дітям. Вчинивши обшук і знайшовши вечерю для сторожа, він вилив її в обличчя завідувачу пунктом Гольберту зі словами: «Ви жулик і працювати тут більше не будете». Потім вилив какао контролеру в обличчя зі словами: «Ви російські свині... тільки красти вмієте і більше нічого, у нас в Америці цього не буває» [21].

Не завжди були хороші відносини і з офіційними представниками радянської влади. З моменту появи Американської Адміністрації допомоги у Миколаєві за ними розпочався нагляд із боку відділу державного політичного управління (ДПУ)., Голова особливого відділу ДПУ в губернії Тимофєєв зазначав: «...шпигунство не страшне, є наше ДПУ, важливіше значення має допомога «АРА», оскільки симпатії до американців надто великі. За «АРА» населення зовсім не бачить «Допгола», констатує відсутність керівництва губернією. Необхідно спрямовувати агітацію у протилежний бік...». На засіданні губернського комітету ДПУ перед губернським виконкомом ставиться вимога добитися, аби робота з надання допомоги йшла від імені «Допгола». Це і сталося з пайками, які не видавалися в пунктах, відкритих «АРА» [22].

Іншою формою діяльності АРА була доставка продуктових посилок. Ця схема була випробувана у Центральній Європі у 1920-1921 рр. Угода АРА з радянським урядом про посилки була підписана 19 жовтня 1921 р. Задум був таким: кожен за межами враженої голодом країни, бажаючи надати допомогу, купував продуктовий купон за 10 доларів в американському банку або в офісах АРА в Європі. Купон надсилався поштою через АРА в країну голоду, де АРА знаходила людину-одержувача, якому призначалася посилка. Одержувач відносив купон у найближчий склад АРА й обмінював його на продуктову посилку. Посилка складалася з 49 фунтів борошна, 25 ф. рису, 3 ф. чаю, 10 ф. жиру, 10 ф. цукру, 20 банок згущеного молока. У перерахуванні на кілограми, вага посилки становила приблизно 53 кг. Це були продукти найвищої якості, вони обходилися АРА в 6,5 доларів плюс 1 долар за перевезення й страховку. Різниця між собівартістю і продажною ціною йшла до фонду для харчування дітей. Згідно з підрахунками АРА, один типовий набір продуктової посилки забезпечував родину з 5 чол. харчуванням на тиждень. [23]

Спочатку посилки для Миколаївщини прибували через Одеську контору. У Миколаєві контора з доставки посилок з'явилася на початку травня 1922 р. З цього приводу Миколаївське відділення АРА зробило оголошення: «Американська Адміністрація Допомоги цим оголошує, що нею відкрито Миколаївське відділення і що всі продуктові посилки для населення міста Миколаєва, що отримувалися раніше через Одеську контору, будуть тепер видаватися Миколаївською конторою АРА... Усі особи, що повинні отримати продовольчі посилки будуть сповіщені через пошту» [24].

Який вигляд це мало для стороннього спостерігача, дає спогад одного одесита про тамтешню контору: «Біля закритих воріт завжди юрмився народ, що спостерігав за щасливцями, що виходили звідти із зашитими в парусину пакетами з написом «АРА». Іноді ворота розкривалися, звідти виїжджали величезні вантажівки. Тоді можна було побачити двір, завалений ящиками і тюками, й якихось спритних хлопців у зеленій уніформі» [25].

Критична фаза голоду залишилася позаду. Був зібраний гарний урожай, і, починаючи з 1 вересня 1922 р., АРА почала згортати свою активну діяльність в Україні. На Миколаївщині відтоді припинялося годування дорослого населення, а кількість дітей, корих годували, зменшувалася на 50% [26]. У подальшому їдальні АРА поступово переходили під контроль «Джойнту», Місії Нансена та Українського товариства Червоного Хреста, хоча станом на квітень 1923 р. АРА ще мала на Миколаївщині 112 їдалень.

Таблиця 3

Розподіл раціонів по базах Миколаївщини на квітень 1923 р. [27]

№ п/п	Назва бази	К-ть кухонь	К-ть закр. закладів	К-ть лікарень	К-сть раціонів у кухні	К-сть раціонів у закр. закладах	К-сть раціонів у лікарнях	Усього раціонів на квітень
1	Миколаїв	4	34	4	7479	2600	660	10739
2	Північний район Миколаєва	33	5	1	7246	250	15	7511
3	Південний район Миколаєва	22	8	-	7262	420	-	7682
4	Ново-Полтавська база	24	9	2	6840	768	45	7653
5	Очаківська база	16	5	-	3690	310	-	4000
6	Ново-Одеська база	13	6	2	3120	235	60	3415
	Усього	***112***	***67***	***9***	***35637***	***4683***	***780***	***41000***

25 червня 1923 р. Миколаївський окружний комітет АРА було офіційно закрито [28]. А 20 липня 1923 р., через два роки після драматичного звернення М. Горького про допомогу, був закритий центральний офіс місії в Москві.

У другій половині 1922 р. до АРА приєдналася інша благодійна організація, яка мала значні кошти та можливості, – Джойнт. Американський єврейський об'єднаний розподільний комітет, широко відомий як Джойнт, був заснований восени 1914 року, коли Генрі Моргенто, тодішній посол Сполучених Штатів у Туреччині, направив телеграму Луїсу Маршаллу та Якобу Шиффу із проханням надіслати 50000 доларів для порятунку від голоду євреїв Палестини, що перебувала тоді під турецьким пануванням [29].

Загальні інвестиції США в програму боротьби з голодом у СРСР 1921-1922 рр. обчислювалися в $58 млн. Із них конгрес США виділив $22 млн. 370 тис., вартість продуктів із резервних запасів склала $10 млн.). У такий спосіб гроші, зібрані філантропічними організаціями, нараховували $26 млн., з яких внесок Джойнта був найбільшим – $8 млн. [30]

Зрозуміло, що Джойнт висловив бажання сконцентрувати свої зусилля на території України, де в той час проживало 85% усього єврейства СРСР. 20 жовтня 1921 р. у Лондоні була підписана угода між АРА й Джойнтом щодо спільної роботи на території України. АРА була повністю солідарна з бажанням Джойнта полегшити страждання єврейства України. Спільна комісія Джойнта й АРА в січні 1922 р. відвідала Харків, Олександрівськ, Миколаїв, Єлисаветград, Одесу, Вінницю, Житомир і Київ. Було встановлено, що наближається продовольча катастрофа – особливо в Запорізькій, Катеринославській, Миколаївській і Одеській губерніях. Із 26 мільйонів людей, що проживають у 12 вражених голодом губерніях України, 2 мільйони (з них – 1 мільйон дітей) потребують термінової допомоги [31].

Детальніші переговори про співробітництво у галузі подолання голоду в Україні між АРА та Джойнт розпочалися в США на початку 1922 року. Протягом лютого-березня 1922 р. у Нью-Йорку відбувся ряд конференцій між представниками Джойнту та Гувером, Рікардом і Бейкером, які представляли АРА. Сторони дійшли згоди, що Джойнт буде діяти як складова частина Російського осередку АРА і лише на території України. Після підписання договорів єврейський розподільчий комітет мав перетворитися на абсолютно самостійну організацію, що діяла в Україні [32].

28 березня 1922 р. Джойнт і АРА підписали угоду про програму харчування дітей в Україні. Згідно з документом, Джойнт як частина АРА брав на себе всі витрати, пов'язані з поставками продуктів. Програма передбачала кілька етапів. Починаючи з 15 травня, 100 тисяч дітей мали почати одержувати їжу в їдальнях Джойнта, до 15 червня їх число повинно було досягти 300 тисяч. 800 тисяч було визначено на середину липня й із цією кількістю підопічних передбачалося працювати до 15 вересня. Продовження програми повністю залежало від подальшого бажання і можливостей Джойнта. Сферою діяльності цієї операції Джойнта визначався Південь України й Крим, а також великі міста центральної частини України.

Джойнт зобов'язався виділити на організацію харчування дітей $1,5 млн. Обидві сторони підтвердили, що Джойнт буде рятувати від голоду дітей України згідно з угодою між АРА й урядом України. У ній відзначалося: благодійний розподіл повинен проводитися безвідносно до расового, національного або політичного статусу, згідно з установками АРА працювати в місцях особливого нестатку [33]. Головними організаторами були призначені полковник Вільям Гров (від АРА) та доктор Борис Боген (Джойнт). Вони негайно виїхали до України. Програма для дітей почалася на початку квітня.

Незважаючи на безліч проблем – швидкість створення інфраструктури, контроль над якістю продуктів, набір співробітників і перекладачів, медичний огляд дітей, добір і підготовка приміщень, ремонт кухонь, організація охорони продуктів і палива, створення складів – до середини липня Джойнт уже годував понад 800 тисяч дітей України щодня. Інструкція Джойнта відзначала, що не повинно виявитися жодних технічних обставин, які б не дозволили нагодувати голодної людини якнайшвидше.

Але, за твердженням Х. Фішера, який працював представником АРА, цей план Джойнтом не було виконано і помітної допомоги голодуючим у першій половині 1922 р. надано не було. З огляду на це 14 серпня 1922 р. між АРА і Джойнт було підписано новий договір. Ним чітко обмежувалася географія діяльності Джойнт (Україна та Білорусія), встановлювалися розміри дотацій за умови роботи під наглядом АРА [34].

На Миколаївщині організація «Джойнт» почала діяти з жовтня 1922 р. Про це у своєму листі до Л. Штрауса відзначав Уповноважений по Україні Борис Боген: «У Миколаєві ми тепер маємо діючий будинок для старих і кухню для дорослих. Наш внесок у ці заклади – тільки в продовольстві, яке складає 60 пакунків на місяць… Крім того, ми підтримуємо різні установи в єврейських колоніях, кількість яких на території Миколаївщини сягає 15 (Боген мав на увазі Миколаївську губернію, до складу якої входила частина Херсонщини та Кіровоградщини. – *авт.*).

Через зиму, що наступає, є велика потреба палива всюди, але в Миколаївській губернії – абсолютна розруха. Я тому асигнував 40 мільярдів рублів для палива, і також 5 мільярдів рублів для негайного незначного ремонту, який буде необхідний, щоб зробити установи придатними для житла протягом зими» [35]. На чолі Миколаївського відділення було поставлено доктора А. С. Фельдбаума, який керував «Джойнтом» на Миколаївщині до закриття філії в жовтні 1923 р.

Треба відзначити, що станом на грудень 1922 р. асигнування для харчування по Миколаївщині сягали 50000 рублів, з яких на Миколаївський повіт відпускалося 17000 [36]. Станом на початок 1923 р. організацією було роздано (разом із АРА) 15395 посилок [37].

Серед інших програм, що реалізовував «Джойнт», були:

а) *кооперація з АРА в галузі медичного обслуговування населення*. Україна відчувала крайню потребу в медико-санітарному обслуговуванні. Було необхідно відновити або відкрити лазні, налагодити або поліпшити систему водопостачання. Санітарний стан міст був жахливим. Щомісяця Миколаївське відділення витрачало на ці потреби до 150 доларів США, що являло собою досить значну на той час суму. Наприклад, у серпні 1923 р. організація надала допомогу Першій радянській лікарні Миколаєва у розмірі 33 червонців (еквівалент 150$) [38];

б) *опіка дитячих будинків*. Підтримка дитячих установ складала особливу частину турбот Джойнта. 200 тисяч сиріт в Україні потребували житла, харчування, одягу й освіти. До харчування, що діти одержували від АРА, Джойнт виділив великі суми на додаткове харчування, паливо й ін. необхідні для нормального функціонування речі.

Близько 30 тисяч дітей у різних установах одержували додаткову допомогу. Більшість із них були євреями. Джойнт трансформував підопічні дитячі будинки в чисті, затишні, із системою сучасного опалення. Діти одержали взуття, нижню білизну, верхній одяг. Завдяки зусиллям АРА й Джойнта діти незабаром набрали нормальну вагу, відновили здоров'я. Так на Миколаївщині станом на серпень 1923 р. Джойнт витрачав 100 доларів на дитячу їдальню для єврейських дітей, до того 50 доларів на додаткове харчування у дитячому будинку м. Миколаєва (200 дітей), утримував два дитячих будинки у Ново-Полтавці та Калинівці (90 дітей); [39]

в) *розподіл одягу й взуття*. Представники Джойнта в Україні інформували Нью-Йорк, що необхідність у теплому одязі була вкрай високою і, якщо одяг не надійде вчасно, сотні тисяч людей загинуть від холоду взимку 1922-1923 рр. Уже в травні 1922 р. велика партія одягу й взуття була поставлена з Нью-Йорка. Крім того, була закуплена велика партія сировини, укладено договори з кооперативними організаціями на Україні: Джойнт розплачувався з кооператорами за роботу продуктовими наборами, вони ж, у свою чергу, шили такий необхідний одяг. До грудня 1922 р. 70 тисяч людей в Україні були одягнені завдяки допомозі Джойнта. Так, у серпні 1923 р. Миколаївське відділення «Джойнт» закупило взуття для будинку престарілих на 50 доларів [40];

г) *купівля і розподіл палива*. Не менш важливим завданням стало і забезпечення паливом до зими 1922-1923 рр. Джойнт виділив для цього 200 тисяч доларів. Звіти представників Джойнта показують: 1600 вагонів вугілля було розподілено по дитячих будинках, госпіталях, будинках престарілих, серед нужденних. Вугілля закупалося в Донбасі, вартість його була на 40% нижчою від імпортного і доставка здійснювалася набагато швидше. 20 тисяч доларів було витрачено на закупівлю дров для установ, де можна було опалювати деревом. Наприклад, після перенесення головного офісу «Джойнт» до Одеси і закриття Миколаївського відділення організації в жовтні 1923 р. [41] на його складах залишилося близько 6 тисяч пудів кам'яного вугілля.

Голова Миколаївського відділення А. С. Фельдаум люб'язно передав його Миколаївській Окружній Комісії Допомоги Дітям для дитячих закладів [42].

Але основним видом діяльності Єврейського Розподільчого Комітету з самого початку його діяльності в Україні стала підтримка єврейських сільськогосподарських колоній, 15 з яких знаходилися на території Миколаївської губернії. За сучасним територіальним поділом у Миколаївській області діяло 7 старих колоній: Добра (нині – с. Добре Баштанського району), Великий Нагартав і Малий Нагартав (смт. Березнегувате Березнегуватського району), Ефінгар (Плющевка Баштанського району), Новополтавка (Ново-Полтавка Ново-Бугського району), Мала Романівка і Велика Романівка (Романівка Березнегуватського району). Крім того, завдяки «Джойнту» було створено ряд нових колоній у сучасному Снігурівському районі, які належали до Каліндорфського національного району: Ерштмай (Першотравневе), Постишева (Виноградне), Найдорф (Трудолюбівка), Розена, Найгейм (Червона Зірка), Молотовка, або Калінінфельд (Червоний промінь), Фрайланд (Куйбишево).

«Джойнт» вважав вірно: продуктова допомога доцільна настільки, наскільки дає можливість врятувати від біди. Але вона не дає гарантій, що фактори, які призвели до голоду, не повторяться. Комітет сприяв відновленню сільського господарства, організації підсобних промислів, культивації нових сільськогосподарських культур та продуктивних порід домашньої худоби.

Під керівництвом «Джойнт» в сільськогосподарських товариствах були відкриті нові види робіт, скажімо, переробка молока на сир. За це швидко й охоче взялися артілі в селах Новополтавка, Новоєгорівка, Новоіванівка та інших. Близько десятка артілей було забезпечено механічним сільськогосподарським реманентом.

Лише за рік (листопад 1922 – листопад 1923 рр.) «Джойнт» асигнував у розвиток сільського господарства 1,5 млн. доларів. Вони переважно були направлені на дитячі будинки, професійно-технічні школи, сільськогосподарські школи й курси, забезпечення населення сільськогосподарським інвентарем і сортовим насінням. Американський комітет «Джойнт» надавав агрономічну допомогу 10 тисячам селянських господарств у 29 єврейських і 27 українських селах [43]. Кошти Джойнта витрачалися на селекційні справи, розширення землевпорядних робіт та садіння виноградників. Наприклад, у 1924 році через «Джойнт» були отримані саджанці французького продуктивного винограду, висадженого поблизу Новополтавки [44].

Завдяки позикам та допомозі «Джойнту» єврейські колонії Миколаївщини перетворилися на процвітаючі господарства країни. Ось декілька слів про колонію Новополтавка.

Сільськогосподарське кооперативне товариство «Змичка», в якому на кінець 1928 р. було 883 пайовики, займалося заготовкою зерна і продажем своїм членам промислових товарів і лісоматеріалів. Крім того, діяло кредитно -кооперативне товариство, 565 членів якого мали можливість продавати зерно, купувати насіння, сільгоспмашини, лісоматеріали і метал. Товариство володіло сироварним цехом, де виготовлявся голландський сир високої якості. З 1924 року працювало садововиноградне товариство «Най вег» (Новий шлях). Воно поставляло свої 190 членам саджанці, реманент, мінеральні добрива і засоби хімзахисту для обробки 250 десятин виноградників.

У 1923 році відкрили дитячі ясла і лікарняну амбулаторію, а в 1928 році лікарню й аптеку, діяв ветеринарний пункт. У тому ж році відкрилася трудова школа, де вчилося 283 учня, працювали три лікнепи і музична школа. Культурно-освітня робота зосереджувалася у комсомольському клубі. Читалися лекції, проводилися збори, працювали гуртки, особливо агрохімічний.

У 1923 році на кошти Єврейського товариства ремісничої праці (ТРП) у Новополтавці була відновлена сільськогосподарська школа, якій під час громадянської війни було нанесено серйозну шкоду. Придбали обладнання та 239 томів книг у бібліотеку, відремонтували будівлі, завели 7 корів і 36 коней, обладнали хімічну, біологічну, зоологічну і мікробіологічну лабораторії, побудували два будинки для педагогів і гуртожиток. У 1920-і роки школа перетворилася на центр підготовки агрономів і зоотехніків переважно для колективних господарств Миколаївської і Херсонської округ. У 1929 році школа стала Новополтавським єврейським сільськогосподарським інститутом. В 1934 році інститут перевели до Одеси, а в Новополтавці продовжував діяти єврейський сільськогосподарський технікум.

Таким чином, під час голоду 1922-1923 років завдяки Єврейському розподільчому комітету «Джойнт» було врятовано багато життів, відновлено господарський комплекс єврейських колоній тощо.

Крім вказаних вище організацій відчутну допомогу надавала Місія Фритьофа Нансена. Після того, як АРА 20 серпня 1921 р. підписала договір з радянським урядом у Ризі, Нансену через тиждень вдалося підписати свій варіант договору в Москві. «Місія Нансена», як умовно почали називати новостворену організацію, представляла різні політичні й гуманітарні товариства, включаючи національні товариства Червоного Хреста [45]. Загалом до «Місії Нансена» приєдналося 15 організацій: Комітет Нансена в Амстердамі, Швейцарський, Шведський, Голландський, Датський, Норвезький і Німецький Червоні Хрести, Швейцарський та Італійський комітети допомоги дітям, Універсальна єврейська конференція допомоги, Європейська допомога студентам, Товариство адвентистів Сьомого дня, Сербсько-хорватсько-словенський комітет, Чехословацька місія допомоги, Товариство допомоги дітям Голландського Червоного Христа [46].

У грудні 1921 – січні 1922 рр. Х. Раковський підписав угоду з Ф. Нансеном про допомогу в Україну А вже у червні 1922 р. на території Миколаївської губернії починають активну діяльність організації, що входили до «Місії Нансена» під егідою Українського Червоного Хреста [47]. Останнє було обумовлене угодою між доктором Нансеном (в особі капітана Квіслінга) та Українським товариством Червоного Хреста (в особі доктора Златковського), а згодом – додатковою угодою між Нансеном та УСРР від 11 червня 1922 р. Згідно з цими документами Українхрест надавав свій місцевий апарат у розпорядження організації Нансена, у т. ч. персонал, якому він надавав платню, а вже продовольство надходило від Місії Нансена [48].

Улітку 1922 р. радянський уряд поспішив оголосити світові про перемогу над голодом і перспективи гарного врожаю. Офіційний оптимізм був обумовлений прагненням зробити враження на суспільну думку Заходу. Радянський уряд потребував залучення іноземного капіталу і розвитку зовнішньої торгівлі. Але навіть лояльно налаштований Нансен заявив 20 липня 1922 р. про катастрофу із урожаєм – 11 днів через по тому, як Правда проголосила про перемогу над голодом. Хоча пік голоду минув і був зібраний непоганий урожай, ще залишалося нагодувати 4 млн. дітей та 1 млн. дорослих.

Для організації допомоги голодуючим Миколаївщини була сформована область, що складалася з Одеської та Миколаївської губерній, на чолі з Представником Місії Допомоги Нансена. На чолі Миколаївського відділення (офіційна посада – *Уповноважений Міжнародної Комісії професора Нансена по боротьбі з голодом в Миколаївській губернії*) було призначено доктора Г. П. Плотіцина, який був головою Миколаївського відділення УЧХ. Але 2 жовтня 1922 р. доктора Плотіцина було звільнено і призначено фахівця з Одеси – доктора З. Р. Барга [49].

У другій половині червня 1922 р. Місії Нансена з великими трудноцами вдалося організувати лише один харчувальний пункт при Трудовій школі №4 [50]. Попри початкові труднощі, кількість харчувальних пунктів на Миколаївщині почала швидко зростати. Це було пов'язано не лише з налагодженням роботи Місії, а й із приєднанням до роботи відділення інших організацій при «Місії Нансена». Наприклад, у серпні 1922 р. широку роботу розгорнула «Міжнародна Ліга Допомоги Дітям» (на її чолі в Україні стояв доктор Адлер), що працювала на гроші «Всесвітньої єврейської конференції допомоги».

29 липня Уповноважений для України Міжнародного союзу допомоги дітям (МСДД) і Міжнародного Комітету Червоного Хреста в Женеві Жорж Дессон повідомляв українське керівництво: «У найближчий час у Миколаєві відчиняється їдальня МСДД... Прошу Вашого розпорядження відносно обладнання приміщення для їдальні і надання сприяння патронажу їдальні... Директор їдалень д-р Адлер у найближчий час відвідає Миколаїв для відкриття їдальні» [51]. Але фактично, першу їдальню цієї організації вдалося відкрити лише у кінці серпня [52]. Основним контингентом нансенівських їдалень були діти (60%) [53]. Отримували миколаївці й посилки від Місії Нансена.

Загалом поміч «Місії Нансена» Миколаївщині була вагомою, хоча й значно поступали-

Таблиця 4

Допомога «Місії Нансена» Миколаївщині у жовтні-грудні 1922 року. [54]

Місяці	***Обіди***				***Пайки***
	«Місія Нансена»		*«Міжнародний Союз Допомоги Дітям»*		
	Кількість їдалень	*Кількість обідів*	*Кількість їдалень*	*Кількість обідів*	*Кількість пайків*
Жовтень	1	500	2	1000	15000
Листопад	1	500	2	1000	15000
Грудень	1	500	2	1000	15000

ся підтримці «АРА».

«Місія Нансена» надала українському народові відчутну допомогу в подоланні наслідків голоду. У січні 1923 р. Ф. Нансен прибув до Харкова для переговорів з урядом України у зв'язку зі змінами роду діяльності місії. «Нансен приїхав до нас у той момент, коли боротьба з голодом перейшла на новий, складний шлях не лише врятування життя голодуючого, а й відбудови його господарства. Він і тут виявив вищу чуйність, прибувши до нас із своїми планами відбудовної діяльності та пропозиціями участі в організації заходів боротьби з наслідками голоду», – заявив тоді голова ВУЦВК Г. І. Петровський [55].

Для Миколаївщини характер діяльності «Місії Нансена» практично не змінився до середини 1923 року, коли було згорнуто роботу даної організації в регіоні.

Таким чином, на основі першоджерел можна стверджувати, що протягом квітня-травня 1922 р. свою діяльність у губернії ефективно розгорнули міжнародні організації Американська Адміністрація Допомоги, «Місія Нансена», Міжнародна ліга допомоги дітям, Американський об'єднаний єврейський розподільчий комітет «Джойнт» та низка інших.

Їхнім головним завданням була допомога голодуючим у регіоні, котрі потерпали від голоду, епідемій і помирали. Найбільших успіхів у цьому досягла Американська Адміністрація Допомоги (АРА), яка годувала в кінці 1922 р. на Миколаївщині близько 80% голодуючого населення. Завдяки комплексній допомозі міжнародних організацій вдалося врятувати від голодної смерті сотні тисяч тамтешніх мешканців. А «Місія Нансена» та «Джойнт» допомогли відродити сільське господарство. Вони надали матеріальну допомогу кіньми, тракторами, реманентом, посівними матеріалами тощо. Поділилися й організаторським досвідом передових технологій Заходу. Саме це вивело єврейські колонії регіону на перші місця із врожайності, соціального та культурного розвитку порівняно з приватними та колективними господарствами українського селянства.

Джерела та література

1. Політична історія України / За ред. В. І. Танцюри. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С.251.
2. Documents of Soviet-American Relations / Ed. by Harold J. Goldberg. Vol. 1. Intervention, Famine Relief, International Affairs. 1917-1933. – Gulf Breeze, FL: Academic International Press, 1993. – P.199.
3. Weissman B. M. Herbert Hoover and Famine Relief to Soviet Russia: 1921-1923. – Stanford: Hoover Institution Press, 1974. – P.66.
4. Документы внешней политики СССР. – Т.IV. – М.: Госполитиздат, 1960. – С.281-286; Weissman B. M. Herbert Hoover and Famine Relief to Soviet Russia: 1921-1923. – P.65-66.
5. Fisher H. H. Famine in Soviet Russia, 1919-1923: the operations of the American Relief Administration. – N.-Y.: The Macmillan Company, 1927. – P.246.
6. Golder F. A., Hutchinson L. On the Trail of the Russian Famine. – Stanford, CA: Stanford University Press, 1927. – P.118-119.

7. Fisher H. H. Famine in Soviet Russia... – P.528-531.
8. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф.Р-608, оп.1, спр.2, арк.1, 7.
9. Красный Николаев. – 1922. – 20 мая (№413).
10. ДАМО, ф.Р-608, оп.1, спр.6, арк.12.
11. ДАМО, ф.Р-608, оп.1, спр.5, арк.37.
12. Ліньов А. А. Міжнародна допомога голодуючим на Миколаївщині в 1921-1923 рр. // Щотижня (Миколаїв). – 2003. – 14 травня (№20). – С.6-7.
13. Ліньов А. А. Міжнародна допомога голодуючим на Миколаївщині в 1921-1923 рр. // Наукові дослідження в контексті історичних проблем: Збірник наукових праць. – Миколаїв-Одеса, 2003. – Т.1: Історія та українознавство. – С.159.
14. ДАМО, ф.Р-608, оп.1, спр.15.
15. Там само, спр.1, арк.27.
16. Там само, арк.71.
17. Там само, спр.28, арк.5-6.
18. Тригуб О., Дудар Л. Діяльність АРА на Миколаївщині (1921-1923 рр.) // Емінак. Науковий щоквартальник. – 2007. – №2(2). – С.108.
19. ДАМО, ф.Р-608, оп.1, спр.17, арк.18-18-зв.
20. Там само, арк.61-61-зв.
21. Там само, спр.18, арк.28-28-зв.
22. Ліньов А. А. Міжнародна допомога голодуючим на Миколаївщині в 1921-1923 рр. // Щотижня (Миколаїв). – 2003. – 14 травня (№ 20). – С.6-7.
23. Латыпов Р. Помощь АРА Советской России в период «великого голода» 1921-1923 гг. // Научно-культурологический журнал. – 2006. – №1 [123] – Режим доступу: http://www.relga.ru
24. ДАМО, ф.Р-608, оп.1, спр.19, арк.2.
25. Цит. за: «Одессика» – Режим доступу: http://odessa.club.com.ua/slovar/s003.html
26. ДАМО, ф.Р-608, оп.1, спр.19, арк.202.
27. Там само, спр.21, арк.5.
28. Fisher H. H. Famine in Soviet Russia... – P.395.
29. «Джойнт» – Американский еврейский распределительный комитет – Режим доступу: www.hesed.lviv.ua
30. Мицель М. Участие Американского еврейского распределительного комитета в борьбе с голодом на Украине в 1922-1923 гг. // Збірник наукових праць: Єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Режим доступу: http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2002/Conf13-02htm
31. Там само.
32. Fisher H. H. Famine in Soviet Russia... – P.253-254.
33. The American Jewish Joint Distribution Committee in Russia. – New York, 1924. – P.19.
34. Fisher H. H. Famine in Soviet Russia... – P.254.
35. B. D. Bogen's letter to Mr. Lewis Strauss, Moscow, Oct. 9, 1922. // Joint Distribution Committee, New York Archives, Record Group 1921-1932, File 501.
36. Present allocations for feeding. Nikolaev district. Dec. 21, 1922. // Joint Distribution Committee, New York Archives, Record Group 1921-1932, File 501.
37. Ліньов А. А. Міжнародна допомога голодуючим на Миколаївщині в 1921-1923 рр. // // Щотижня (Миколаїв). – 2003. – 14 травня (№20). – С.6-7.
38. Letter to JDC about $500 for Nicolaiev Relief, August 16th, 1923. // Joint Distribution Committee, New York Archives, Record Group 1921-1932, File 501.
39. Там само.
40. Там само.
41. ДАМО, ф.Р-608, оп.1, спр.22, арк.12.
42. Там само, арк.27, 37.
43. Мовчан О. М. Іноземна допомога голодуючим України в 1921-1923 рр. // Український історичний журнал. – 1989. – №10. – С.83.
44. Ліньов А. А. Міжнародна допомога голодуючим на Миколаївщині в 1921-1923 рр. // // Щотижня (Миколаїв). – 2003. – 14 травня (№20). – С.6-7.
45. Латыпов Р. А. Вказ. праця.
46. Мовчан О. М. Вказ. праця. – С.79.
47. Крикалова И. В. Благородная миссия (помощь международных организаций голодающей Николаевщине в 1921-1923 гг.) // Державний архів Миколаївської області – Режим доступу: http://mk.archives.gov.ua/public/
48. ДАМО, ф.Р-611, оп.1, спр.2, арк.5.
49. Там само, ф.Р-17, оп.1, спр.1, арк.41, 79; спр.8, арк.151.
50. Там само, спр.2, арк.15.

51. Там само, арк.27.
52. Там само, арк.29-29-зв.
53. Там само, арк.18.
54. Ліньов А. А. Міжнародна допомога голодуючим на Миколаївщині в 1921-1923 рр. // Наукові дослідження в контексті історичних проблем: Збірник наукових праць. – Миколаїв-Одеса, 2003. – Т.1: Історія та українознавство. – С.160.
55. Цит. за: Мовчан О. М. Вказ. праця. – С.82.

Тимур Михайловский

Деятельность международных организаций на Николаевщине в 20-х гг. ХХ в.

Статья раскрывает деятельность международных благотворительных организаций (АРА, Джойнт, Миссия Нансена и проч.) на территории Николаевщины в 1920-х годах. Выясняется их роль в борьбе с голодом 1921-1923 гг., развитии еврейских национальных районов и т.д.

Ключевые слова: *АРА, Миссия Нансена, «Джойнт», международные организации, голод 1921-1923 гг., помощь голодающим, еврейская колонизация, Николаевщина.*

Tymur Myhailovsky

International organizations activities in Mykolayiv region in the 20-ies of twentieth century

The article reveals the activities of international charitable organizations (APA, Joint, Nansen`s Mission and others) on the territory of Mykolayiv region in 1920. Their role in the struggle against famine in 1921-1923., the development of Jewish national regions is elucidated.

Keywords: *ARA, Nansen`s Mission, Joint, international organizations, 1921-1923-ies famine, famine relief, the Jewish colonization, Mykolayiv region.*

УДК 94 (477.86)«46/47»:304:314.42

Ігор Андрухів (м. Івано-Франківськ)

ГОЛОД 1946–1947 РР. У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР (НА МАТЕРІАЛАХ СТАНІСЛАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті розглядаються причини голоду 1946–1947 рр. на території західних областей УРСР, зокрема в Станіславській області, його вплив на процес ліквідації збройного підпілля, проведення колективізації та на демографічну ситуацію в регіоні.

Ключові слова: *голод 1946–1947 рр., західні області, Станіславська область.*

У минулому столітті Україні, як жодній іншій державі Європи, довелося пережити чимало випробувань революціями, війнами, голодоморами. Одним із них був повоєнний голод 1946–1947 рр. Серед науковців, у роботах яких розглядалися окремі аспекти цієї проблеми, слід відзначити І. Біласа, О. Веселову, К. Горбунова, В. Калініченко, В. Сергійчука [1] та ін., окремі збірники документів та матеріалів конференцій [2]. Однак попри серйозну наукову роботу, голод 1946–1947 рр. й надалі залишається дискусійною темою щодо його причин та наслідків. У даній дискусії проглядаються два підходи. Прихильники першого висвітлюють голод як «штучний, спрямований на знищення українського народу», прирівнюючи його за масштабами жертв ледь не до Голодомору 1932–1933 років. Водночас представники другого, теж вважаючи його штучним, детальніше висвітлюють наслідки голоду в окремо взятих областях центрального, східного та південного регіонів України.

Майже всі науковці стверджують, що відсоток летальних випадків від голоду в західних областях був незначним. Природно виникає запитання: якщо голод був «штучним» і «спрямований на знищення українського народу», то чому в західних областях, де активно діяло збройне підпілля ОУН та УПА, летальних випадків було так мало? Відомо також, що на час голоду в західних областях колгоспів була незначна кількість. І, якщо в 1946–1947 рр. голод як «метод насильницької колективізації» теж застосовувався до селян-одноосібників, як і в 1932–1933 рр., чому колгоспів наприкінці 1947 р. не стало більше? А якщо голод використовувався як «метод ліквідації залишків» націоналістичного підпілля, то чому цей рух ще тривав аж до середини 50-х рр.?

Таким чином, *актуальність проблеми* зумовлена недостатнім висвітленням голоду 1946–1947 рр. у західних областях УРСР. Відповідно *метою статті* є об'єктивний аналіз причин голоду та його наслідків на території західних областей УРСР. Зокрема, на прикладі Станіславської (з 9 листопада 1962 р. – Івано-Франківської) області, яка була найбільш вражена засухою і де активно діяли збройні формування ОУН-УПА.

Головну увагу зосереджено на вирішенні таких *завдань*: аналізі причин виникнення голоду; його впливі на процес ліквідації збройного підпілля, проведенні колективізації та на демографічній ситуації в регіоні.

Причини повоєнного голоду на території окремих регіонів України, перш за все, були зумовлені руйнівними наслідками війни. Як відомо, майно десятків тисяч колгоспів і радгоспів, МТС, яке не встигли евакуювати на схід, було або знищене, або розграбоване нацистськими окупантами.

Наслідки війни позначилися й на трудових ресурсах села. Значна частина працездатного населення була призвана до лав ряди Червоної армії на початковому та завершальному етапі війни, евакуйована на схід, загинула під час бойових дій та каральних акцій гітлерівських окупантів, насильно вивезена на каторжні роботи до Німеччини. А в західних областях чимало осіб працездатного віку влилося в ряди ОУН та УПА. Відповідно після визволення території України в селах основною робочою силою залишалися жінки, неповнолітні, особи похилого віку та інваліди.

На визволених територіях значно скоротилися площі, придатні для землеробства, – вони були всіяні мінами, снарядами тощо. А відсутність передових агрономічних технологій, техніки не давали можливості на менших площах зібрати більший урожай.

Узявши курс на відбудову зруйнованого війною промислового комплексу, уряд спрямував на це основні фінансові та людські ресурси, залишивши аграрний сектор на самовиживання.

Дався взнаки й суб'єктивний фактор. Кремлівським керівництвом були допущені помилки при плануванні нового врожаю і норм обов'язкових державних поставок із відновлених колективних та індивідуальних господарств. При цьому на рівні 1928 р. було залишено закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію. Це, безперечно, не стимулювало ні селян-одноосібників, ні членів колективних господарств. Водночас було посилено санкції кримінально-адміністративного характеру за невчасну здачу обов'язкової сільськогосподарської продукції.

Помилки такого підходу вже проявилися в 1945 р., коли зернових було зібрано втричі менше, ніж у 1940 р. Тому Україною в державний фонд було здано лише 104,2 тис. т замість запланованих 240 тис. т. Однак радянський уряд вимагав погасити заборгованість, водночас встановивши на II квартал 1946 р. план із хлібоздачі обсягом 168,5 тис. т [3]. Цього вимагала й сувора реальність. Адже необхідно було годувати багатомільйонні Збройні сили, працівників силових структур, робітників на підприємствах військової промисловості, населення великих міст, ув'язнених у тюрмах, виправно-трудових таборах і колоніях тощо.

Тож, в ухваленому Верховною Радою СРСР 18 березня 1946 р. першому повоєнному п'ятирічному плані на 1946–1950 рр. Україні як основній житниці Союзу РСР закономірно відводилася головна роль із хлібоздачі. Зокрема, з нового врожаю 1946 р. Україна мала здати 340000 тис. пудів зерна [4], а також для потреб армії та внутрішніх військ МВС 63130 т картоплі, 46150 т свіжих овочів, 5300 т квашеної капусти і 1200 т огірків і помідорів та іншої продукції [5].

За постановою РМ СРСР від 9 липня 1946 р. всі західні області (крім Закарпатської) вважалися областями «накопичення і зберіган-ня продовольчих резервів хліба, фуражу, жирів, м'ясних, рибних, бакалійних і плодоовочевих товарів» для забезпечення військ Прикарпатського військового округу. Зокрема, Станіславська область мала здати 5044 тис. пудів зерна [6], 400 т картоплі, 850 т овочів і 600 т масла [7]. Якщо врахувати, що на території області станом на березень 1946 р. було відновлено лише 21 колгосп і 48 ініціативних груп, які об'єднували 744 селянських господарств, то основний тягар із виконання обов'язкових поставок лягав на плечі 237443 селян-одноосібників, з яких 168842 вважалися бідняцькими, 64481 середняцькими і 4120 – куркульськими господарствами. В середньому на одне селянське господарство припадало 3,8 га землі, лише кожне третє господарство мало коня. У гірських районах на одне господарство припадало до 0,23 га землі, придатної для посіву і лише кожне дев'яте господарство мало коня [8].

Як і в передвоєнні роки, одразу ж після затвердження п'ятирічного плану та плану із хлібоздачі виникли «ініціативи» щодо «дострокового виконання й перевиконання» цих планів. Ідучи «назустріч» цим «ініціативам народних мас», РМ УРСР і ЦК КП(б)У 24 липня 1946 р. ухвалили спільну постанову «Про хлібозаготівлю в областях УРСР». Нею «з метою заохочення до виконання та перевиконання плану хлібоздачі» надавалося право радянсько-партійним органам на місцях збільшувати колгоспам, а в західних областях – селянам-одноосібникам обов'язкові поставки до 50% від встановлених раніше норм. У випадку перевиконання державного плану РМ СРСР обіцяла виділити УРСР «як заохочення» 10 млн. пудів зерна, з яких 5 млн. передавалися в розпорядження облвиконкомів. Керівництво Станіславської області теж долучилося до цього «змагання», а тому план хлібоздачі в області зріс ще на 500 тис. пудів і склав 5544 тис. пудів зерна [9].

Однак свої корективи в усі ці плани внесла погода. Під час весняних польових робіт зернові райони Сибіру, Казахстану, центральні й північні області Росії, а також південь України були охоплені засухою, яка тривала до кінця червня 1946 р. А напередодні жнив задощило, внаслідок чого більша частина урожаю пропала. Валовий збір усіх зернових в УРСР склав лише 531 млн. пудів, що було в 3,5 разів менше, ніж в 1940 р. Із наявних в Україні 26397 колгоспів 5500 не зібрали навіть того, що посіяли [10].

Уряд змушений був вдатися до жорстких заходів економії хлібних ресурсів, яка зводилася до трьох основних форм: вилучення «недоїмок» (заборгованості) з колгоспів та селян-одноосібників, зменшення кількість

осіб, які мали продуктові картки, та зменшення норм видачі хліба на одну особу для «картковиків» [11].

У Станіславській області засуха вразила п'ять південно-східних районів – Городенківський, Снятинський, Чернелицький, Гвіздецький і Обертинський. Слід зазначити, що через складні географічно-кліматичні умови Прикарпатського регіону РНК УРСР ще 1941 р. звільнила населення 12-ти гірських районів повністю і 5-ти пригірських частково від обов'язкової хлібоздачі в державний фонд. Однак, хоч постанова не була відмінена, в 1946 р. усі ці райони теж було включено до плану обов'язкової хлібоздачі [12].

Протистояти хлібоздачі намагалися збройні формування ОУН та УПА. Для них, як неодноразово відзначалося в партійних документах, Станіславська область у 1946 р. була «місцем, куди бандити збираються для того, щоб відпочити і перегрупувати свої сили» [13]. Зокрема, 15 серпня 1946 р. відбулася нарада Станіславського обласного проводу ОУН, на якій було обговорено стратегію бойкоту селянами хлібоздачі в державний фонд. Ця стратегія передбачала поширення в селах області листівок із закликами до населення не здавати зерно й не вступати до колгоспів; посилення терактів проти сільського активу й уповноважених із хлібозаготівель, а також проведення рейдів по селах мобільними загонами УПА для залякування населення й представників влади на місцях і «експропріювання» зі складів зданого населенням зерна в державний фонд [14]. За даними УМВС, на території Станіславської області було зафіксовано в липні 235 «бандпроявів», у серпні – 293, у вересні – 225, у жовтні – 185. За цей час було знищено понад 70 осіб із числа радянсько-партійного та сільського активу, в тому числі понад два десятка уповноважених із хлібозаготівель [15].

Оскільки поповнення державних запасів зернових значно відставало від плану, то 1 жовтня 1946 р. постановою уряду УРСР було зменшено денну норму хлібопродуктів для «картковиків». Зокрема, норма хліба зменшувалася для утриманців із 300 до 250 г, для дітей – із 400 до 300 г, а також на 100 г зменшувалася норма хліба для рядового й офіцерського складу Радянської армії та внутрішніх військ МВС.

Значна кількість населення взагалі була позбавлена продуктових карток. Для прикладу, якщо у Станіславській області станом на 1 вересня було 176,7 тис. «картковиків», то з 1 жовтня їхня кількість зменшилася до 116,5 тис. В області станом на 1 вересня 1946 р. проживало 1025,4 тис. населення, із них 240,4 тис. – у містах і 785,0 тис. – у сільській місцевості. В основному продуктових карток було позбавлене сільське населення (з 51,5 тис. до 7,1 тис.) та «утриманці» (з 26,8 тис. до 15,3 тис.). Таким чином, тільки в Станіславській області держава за жовтень 1946 р. «зекономила» на 60,2 тис. особах, позбавлених продуктових карток, 57,6 т муки, 36,4 т крупи та 23,3 т хлібобулочних виробів [16].

Ще одним джерелом для економії хлібопродуктів, згідно з розпорядженням РМ СРСР, мало стати «збільшення домішок вівсяної, ячмінної і кукурудзяної муки в хлібопеченні для всіх споживачів у всіх областях, краях і республіках до 40%, а для Москви і Ленінграда – 20%». Хоча офіційно це розпорядження вступало в дію з 1 січня 1947 р., фактично воно було запроваджене з грудня 1946 р. Крім того, уряд вимагав від усіх мукомельних заводів довести вихід «питльованої муки при помолі зерна до 99%» [17]. Іншими словами, запроваджувався безвідхідний помол, і вся ця «мука» йшла на виготовлення хлібобулочних виробів.

Пік голоду прийшовся на березень 1947 р. На той час в Україні продуктових карток уже було позбавлено 9024000 осіб, а в Станіславській області кількість «картковиків» скоротилася ще на 10,8 тис. осіб і складала 112, 8 тис., або фактично 10% від загальної кількості населення [18].

Незважаючи на те що майже 20 % населення загалом в Україні (в тому числі 90% у Станіславській області) було свідомо кинуто на самовиживання, уряд під виглядом виконання плану поставок продовжував жорстку політику щодо хлібоздачі. Зокрема, в 1-му півріччі 1947 р. Станіславська область мала здати, крім 33600 т зерна та різних овочів, ще й 5174 т м'яса [19]. У квітні уряд здійснив чергове обмеження пайкової норми хліба і круп. Тепер лише 13 тис. «картковиків» могли отримувати добову норму хліба від 500 до 1200 г, а решта, в тому числі й діти, – від 100 до 300 г [20].

Така жорстка політика була зумовлена й зовнішніми чинниками. У відносинах між СРСР та колишніми союзниками по анти-

гітлерівській коаліції настав період «холодної війни». Обидва табори в різний спосіб намагалися посилити свій вплив на країни Західної Європи. Тому СРСР експортував упродовж 1946–1947 рр. до Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Східної Німеччини та інших країн понад 2,5 млн. т зерна [21].

Оскільки навесні 1947 р. у вражених засухою районах України склалося катастрофічне становище з голодуючими, РМ УРСР зобов'язала районні споживчі кооперації відкрити їдальні й видавати безплатні обіди. Норма продуктів на такий обід для однієї особи складала 25 г м'яса, 100 г картоплі й овочів, 25 г крупи, 200 г хліба. Всього в найбільш голодуючих районах України було відкрито 4036 їдалень, в яких обідало майже 800 тис. осіб [22].

Водночас продовжувалася практика жорсткого лімітування й продажу продовольчих товарів через мережу крамниць споживчої кооперації. Наприклад, для споживчої кооперації Станіславської області на І квартал 1947 р. було виділено: риби – 84 т, тваринних жирів – 48 т, рослинної олії – 66 т, яєць – 59 ящиків, сиру – 4 т, цукру 125 т, кондитерських виробів – 93 т, солі – 1300 т, м'ясопродуктів – 262 т, молока – 160 т, чаю – 2,7 т, горілки – 19,86 тис. декалітрів [23].

Проте не кожен міг придбати ці товари. Їхній продаж в одні руки обмежувався, а, крім того, не в усіх були гроші. Наприклад, селянину за зданих 100 кг жита платили лише 5 крб., тоді як буханець житнього хліба в крамниці коштував 1,9 крб. За літр зданого державі молока селянин отримував 5,6 крб., водночас кілограм масла в крамниці коштував 35 крб. Державна ціна черевичків на 10-річну дитину складала 80 крб., і стільки ж – шматок господарського мила на базарі, оскільки в крамницях мило не продавалося.

Необхідно відзначити, що в цих надзвичайно складних умовах радянсько-партійна номенклатура вищих рангів, крім продуктових карток, продовжувала користуватися й певними пільгами при обслуговуванні у спецкрамницях. Так, перший секретар обкому партії й голова облвиконкому мали право придбати товарів на суму 500 крб. на місяць. А саме: різних жирів – 3 кг, яєць – 20 шт., м'яса й м'ясопродуктів – 4 кг, консерв – 3 банки, ковбасних виробів – 2 кг, риби й рибопродуктів – 3 кг, молока та молокопродуктів – 4 кг, цукру – 2 кг, кондитерських виробів – 2 кг, борошна – 4 кг, круп і макаронних виробів – 3 кг, чаю – 100 г, мила господарського і туалетного – по 2 шматки, хліба і хлібопродуктів – 4 кг, картоплі – 25 кг, овочів – 7 кг, вино-горілчаних виробів – 5 пляшок, цигарок – 500 штук.

Секретарі обкомів та заступники голів облвиконкомів мали право придбати товарів лише на 300 крб., і норми для них були дещо меншими. З «першими» особами вони «рівнялися» лише за кількістю чаю, мила й цигарок. Наприклад, жирів вони могли придбати вже тільки 2,5 кг, ковбасних виробів – 1 кг, цукру – 1,5 кг, борошна – 3 кг, горілки – 3 пляшки, картоплі – 15 кг, овочів – 5 кг, хліба – 3 кг і т.д. [24]. Система «спецпайків» була узаконена для партійної номенклатури й генералітету в січні 1943 р., а з січня 1946 р. – для всіх інших військових чинів.

Таким чином, посадовий ріст чиновницького радянсько-партійного апарату стимулювало не лише «прагнення служити народу», а й певні соціально-матеріальні блага.

На фоні економічних труднощів збагачувалися й спекулянти. Так, за даними обласної інвентаризаційної комісії, тільки з пунктів «Заготзерно» з липня 1946 р. до липня 1947 р. було викрадено 1317 т зерна на суму 17856 тис. крб., а в різних складських приміщеннях виявлено 1200 т «зайвого» борошна [25].

Для Станіславської області критичними виявилися травень–червень 1947 р. Оскільки продовольчі запаси вичерпалися, голова облвиконкому П. Щербак і секретар ОК КП(б)У М. Слонь звернулися до РМ УРСР та ЦК КП(б)У з листом, в якому просили голову РМ УРСР М. Хрущова та секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича надати області допомогу. Зокрема, відзначалося, що «в п'яти вражених засухою районах області станом на 1/VI-1947 р. кількість дистрофіків складала 8800 чоловік, з яких 2950 дітей». Тому просили виділити для цих районів «спеціально на липень, тобто до нового урожаю, 35 т хліба і 12 т крупи з розрахунку, що кожному, хто потребує, треба щодня видати 300 грам хліба і 100 грам крупи» [26].

Слід зазначити, що така допомога в область надійшла. Крім того, для дітей названих районів було надано тридцяти- й сімдесяти-п'ятиденні оздоровчі пайки. А саме: 500 пайків для Снятинського, 200 – для Городенківського, 120 – для Гвіздецького, 160 – для Чернелицького і 120 – для Обертинського районів [27]. Із вересня 1947 р. ситуація на території Станіславщини й в інших регіонах України почала покращуватися. Новий врожай дозволив поступово збільшувати кількість «картковиків» та денні норми хлібопродуктів.

Таким чином, на прикладі Станіславської області немає підстав стверджувати, що партійно-радянська верхівка з Москви і Києва лише забирала в населення всю сільськогосподарську продукцію й свідомо прирікала населення на голодну смерть. Урядом робилися відповідні заходи стосовно допомоги постраждалим від засухи регіонам згідно з можливостями та наявними ресурсами.

Водночас необхідно зазначити, що були й випадки, коли окремі так звані «уповноважені» із хлібозаготівель, аби вислужитися перед керівництвом, та з пропагандистською метою вдавалися до репресій, фізичного насилля, показових судів над так званими «саботажниками». Наприклад, Михайлу Луцькому із с. Боднарів Калуського району, який мав 7 га землі, було доведено план у розмірі 38 ц (середня врожайність складала 5 ц із гектара). Він зміг здати лише 30 ц і просив звільнити його від здачі решти зерна, оскільки було нізвідки взяти. Однак його як «куркуля-саботажника» було засуджено на 10 років виправно-трудових таборів [28]. У с. Тумир Галицького району селянина-бідняка Михайла Дутчака було оштрафовано на 1000 крб. за «недоїмку» в розмірі 70 кг зерна, а таку ж селянку Анну Заяць – на 7 тис. крб. за нездачу 120 кг зерна. Крім того, було й чимало випадків, коли так звані «уповноважені» із хлібоздачі самовільно, без ухвали судових органів, забирали у боржників все хатнє майно, яке переважно розподіляли між собою [29].

Чи вплинув голод, особливо примусово-непомірна хлібоздача, на колективізацію? Фактично ні. Якщо на березень 1946 р. в області був 21 колгосп (744 господарства), то станом на січень 1948 р. уже було 79 колгоспів, в яких налічувалося 5587 «переважно бідняцьких селянських господарств, що складало 3,6% від загальної кількості одноосібних господарств [30]. У середньому в колгоспі налічувалося 50 господарств, а в окремих, як, наприклад, ім. Сталіна (с. Хвалибога Гвіздецького району) – лише 20 бідняцьких господарств. Усього в 7-ми колгоспах цього району налічувалося 285 бідняцьких господарств [31].

«Суцільна» ж колективізація в області розпочалася наприкінці 1948 – на початку 1949 рр. Її причинами було посилення податкового тиску та заходи репресивного характеру проти селян-одноосібників, що є темою окремого дослідження.

Чи був голод однією з форм боротьби зі збройним підпіллям ОУН та УПА? Теж ні. Як зазначено в матеріалах пленуму ЦК КП(б)У від 4 жовтня 1946 р., «територія Станіславської області в останній час стала місцем, куди бандити збираються для того, щоб відпочити і перегрупувати свої сили. Тільки цим можна пояснити той факт, що кількість бандпроявів в області з кожним місяцем зростає» [32]. Зокрема, за жовтень – грудень 1946 р. збройним підпіллям було здійснено 66 диверсійно-терористичних актів, під час яких було вбито 111 осіб і 38 – поранено. Водночас втрати збройного підпілля під час оперативно-військових операцій, облав, засідок за цей же період становили 370 осіб убитими, 261 особу взято в полон і 234 з'явилися з повинною [33]. Приблизно такими ж були втрати і в першому та другому кварталах 1947 року.

Не було в 1946 р. і масових виселень сімей учасників збройного підпілля, «бандпособників» та «куркулів». Усього в 1946 р. із західних областей було виселено у віддалені регіони СРСР лише 2612 сімей (6350 осіб) [34], що було найменше порівняно з 1944–1945 рр. та 1947–1949 роками.

Масове ж виселення в жовтні 1947 р. було зумовлено іншими причинами. Із 21 січня 1947 р. боротьбу з ліквідації «залишків» націоналістичного підпілля було передано у відання МДБ, позаяк органи МВС із цим завданням не справилися. Зокрема, згідно з «Планом заходів МВС СРСР по виселенню спецвиселенців із західних областей УРСР», затвердженим 3 жовтня 1947 р. міністром МВС СРСР В. Рясним, передбачалося виселити 25 тис. сімей в складі 75 тис. осіб. Однак МДБ, яке безпосередньо проводило цю акцію, збільшило кількість виселенців до 100 тисяч. Сама ж акція з виселення була проведена 20-27 жовтня, під час якої було виселено 26333 сімей у складі 77791 особи. Із них: 18866 чоловіків переважно похилого віку, 35441 жінок та 22278 дітей. Зокрема, з Волинської області було виселено 2722 сімей (9050 осіб), Ровенської – 3767 сімей (11347 осіб), Львівської – 5223 сімей (15920 осіб), Тернопільської – 5001 сімей (13508 осіб),

Чернівецької – 613 сімей (1627 осіб), Дрогобицької – 4504 сімей (14456 осіб), Станіславської – 4512 сімей (11883 особи) [35]. Безперечно, виселення такої кількості осіб теж призвело до значної «економії» хлібопродуктів. Однак ця акція аж ніяк не була пов'язана з голодом 1946–1947 рр., а безпосередньо із методами боротьби із «залишками» націоналістичного підпілля. Це теж – тема окремої розвідки.

Чимало в публікаціях говориться і про «десятки тисяч жертв від голодної смерті». Наявні архівні документи і спогади свідків підтверджують такі факти. Однак загальний характер летальних випадків по областях України в 1946–1947 рр. є дуже нерівномірним. Найбільший рівень смертності від голоду зафіксовано в південних областях УРСР: Ізмаїльській – 44,28% (від загальної кількості всіх летальних випадків), у Сталінській (Донецькій) – 9,42%, Запорізькій – 5,96%, Дніпропетровській – 4,87%, Харківській – 4,32%, Одеській – 3,82%, Херсонській – 2,44%, Ворошиловградській – 1,65%, Кіровоградській – 1,64%. Водночас на всі західні області (Волинську, Ровенську, Дрогобицьку, Львівську, Станіславську, Тернопільську і Закарпатську) припадає лише 1,92 % всіх зареєстрованих в Україні випадків голодної смерті, які в основному трапилися з приїжджими біженцями із південних областей, а не з місцевими жителями [36].

Загальновідомо, що недоїдання призводить до ослаблення організму, який стає сприятливим середовищем для розвитку різних хвороб. Зокрема, в Станіславській області, за даними облздороввідділу, теж мали місце різні масові захворювання. Однак вони були спричинені іншими чинниками. Починаючи з літа 1944 р., в області поширилися захворювання на різні форми тифу, дифтерію, дизентерію, малярію, венеричні, кишково-шлункові та інші хвороби. Так, у 1945 р. було зафіксовано понад 10 тис. випадків захворювань на тиф, у 1946 р. – 2414, а в 1947 р. – 1186 випадків. Смертність від тифу складала 4,8% від загальної кількості смертей. Тифом хворіли практично в усіх районах області, а не тільки у вражених засухою. Наприклад, у 1947 р. найбільше випадків було зафіксовано в Станіславі – 82, у Коломиї – 80, у Калуському районі – 70. Із 57 померлих у І кварталі 1947 р. на тиф 27 осіб прибули в пошуках їжі з південних районів України [37].

Не спостерігається в Станіславській області й прямої залежності між голодом та народжуваністю й смертністю. Так, за офіційними даними, в області за 8 місяців 1947 р. на 239,6 тис. міського населення народилося 4816 дітей і померло 2703 осіб, а на 790,7 тис. сільського населення –12131 дітей і померло 9977 осіб. Усього по області за 8 місяців 1947 р. народилося 16947 дітей і померло 12680 осіб [38].

Отже, мав місце природний приріст. Враховуючи втрати під час війни, він був меншим порівняно з 30-ми роками приблизно на п'ять тисяч дітей [39]. Дитяча смертність у віці до 1 року життя складала 12%, що теж відповідало статистиці 30-х років [40]. Слід зазначити, що в окремих районах області, вражених засухою, відсоток дитячої смертності був нижчим, ніж в інших. Так, у Городенківському районі смертність складала 29,3% (народилося 41, померло 12 дітей), в Чернелицькому – 24,5% (49/12), у Перегінському – 26,7% (75/20). А в Снятинському районі, найбільш враженому засухою, була найвища народжуваність в області (80 дітей) і найнижча смертність (16,3%). Однак загальна смертність у районах, вражених засухою, все ж таки переважала над народжуваністю: народилося 2650 дітей і померло 3300 осіб [41]. Проте ці особи померли не безпосередньо з голоду, а від різних хвороб. Хоча на їх загострення й летальний кінець, безперечно, могло певною мірою вплинути недоїдання.

Усього за період голоду в Україні було взято на облік 3203145 хворих, госпіталізовано – 298518 осіб і померло 101637 осіб [42].

За неповними даними МВС УРСР, у першому півріччі 1947 р. було зафіксовано 660 випадків канібалізму (людоїдства), під час яких було спожито 1016 трупів, за що до кримінальної відповідальності було притягнуто 482 особи [43]. На теренах Станіславської області випадків канібалізму не було зафіксовано.

Висновки

Голод 1946–1947 рр. на території окремих південних областей України, а із західних – в окремих районах Станіславській області, був зумовлений передовсім наслідками війни, а також природними катаклізмами весни-літа 1946 р. Тому немає підстав вважати його «штучним», а тим більше «голодомором».

Жорстка політика з економії хлібопродуктів та інших продовольчих товарів була зумовлена як внутрішніми, так і зовнішніми політико-економічними обставинами. Зокрема, було допущено помилки при плануванні хлібоздачі, оскільки в аграрному секторі не враховувалися наслідки війни, відсутність наявних технологій із вирощування сільськогосподарської продукції, достатньої кількості висококваліфікованих спеціалістів, техніки, робочої сили. Також не робилися поправки на можливі природні катаклізми. Вплинули й непосильні «зустрічні плани» на перевиконання запланованого, що було традиційною «хворобою» радянського режиму впродовж всього часу його існування. Від цього, звичайно, значною мірою страждав загал населення.

На території Станіславщини та інших західних областей голод 1946–1947 рр. не використовувався як метод ліквідації збройного підпілля ОУН і УПА та проведення політики «суцільної колективізації».

На відміну від інших регіонів України, у західних областях наслідки засухи не були такими масштабними за кількістю летальних випадків та канібалізму, хоча певним чином впливали на захворювання дистрофією. В основному смертність серед населення західних областей, зокрема Станіславської, знаходилася в межах норми і була спричинена переважно різними захворюваннями, поширеними в повоєнні роки.

Джерела та література

1. Див.: Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. / І. Г. Білас. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 422 с.; Веселова О. М. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу / О. М. Веселова. В. І. Марочко, О. М. Мовчан. – Вид. 2-ге, доп. – Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. – 274 с.; Горбунов К. Є. Голод 1946–1947 років на території півдня УРСР: Монографія / За ред. М. М. Шитюк. – Миколаїв: ПП Шамрай П. М., 2006. – 279 с.; Калініченко В. В. Повоєнний голод в Україні (друга половина 40-х років ХХ ст.) // Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / В. В. Калініченко; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Карамзіна. — Х., 2001. — 19 с.; Сергійчук В. І. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944 – 1953 рр.: Нові документи і матеріали / В. І. Сергійчук. – К.: Дніпро, 1998. – 942 с.; та ін.
2. Голод в Украине 1946-1947: Документы и материалы. – Киев-Нью-Йорк. – Вид-во М. П. Коць. – 1996. – 376 с.
3. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. р.295, оп. 2, спр. 35, арк. 9.
4. Там само, спр. 70, арк. 17.
5. Там само, спр. 35, арк. 7–8.
6. Там само, спр. 38, арк. 32.
7. Там само, спр. 37, арк.35.
8. Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації / авт. В. Й. Гарань, П. А. Корольов, М. К. Кучеров та ін.; Редкол. П. Д. Сардарчук та ін. – Ужгород: Карпати, 1979. – С. 128.
9. ДАІФО, ф.р.295, оп. 2, спр. 38, арк. 36.
10. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні… – С.336.
11. АІФО, ф.р-295, оп. 2, спр. 39, арк. 108.
12. Архів УМВС в Івано-Франківській області. Накази, директиви, розпорядження УМВС у Станіславській області за 1947 рік. Том 8.
13. Сергійчук В. І. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944 – 1953 рр.: Нові документи і матеріали / В. І. Сергійчук. – К.: Дніпро, 1998. – С. 530.
14. ДАІФО, ф.р-753, оп. 1, спр. 72, арк. 216.
15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4974, арк. 60.
16. ДАІФО, ф. р-295, оп. 2, спр. 39, арк. 113–117.
17. Там само, спр. 47. – Арк. 46.
18. Там само, арк. 37, 129
19. Там само, арк. 46.
20. Там само, спр. 40, арк. 16.
21. Голод 1946–1947 років в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: memorial.kiev.ua/content/view/…/46. – Відкритий екран.
22. ДАІФО, ф.р.-295, оп. 2, спр. 47, арк. 61–62.
23. Там само, арк. 53.
24. Там само, арк. 234.

25. Там само, спр. 57, арк. 25–27.
26. Там само, спр. 56, арк. 9.
27. Там само, спр. 49, арк. 52.
28. Боєслав Марко. Відкритий лист до українських емігрантів / Марко Боєслав // Визвольний шлях. – Лондон, 1951. – Ч. 4-5. – С. 17.
29. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / Відповідальний редактор професор Микола Кугутяк. – Том 2. – Книга 2 (1945–1946). – Івано-Франківськ: КПФ «ЛІК», 2010. – С. 627.
30. ДАІФО, ф.р.-1, оп. 1, спр. 1215. арк. 9.
31. Там само, ф.р.-584, оп. 2, спр. 19, арк. 1.
32. Сергійчук В. І. Десять буремних літ... – С. 530.
33. ДАІФО, ф.р.-584, оп. 2, спр. 10, арк. 22.
34. Білас І. Репресивний апарат тоталітарного суспільства у боротьбі з національно-визвольним рухом в часи Другої світової війни / І. Білас // Матеріали наукової конференції Всеукраїнського братства вояків УПА (Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історія, уроки, сучасність), 16–17 січня 1993 р., м. Івано-Франківськ. – Стрий. 1993. – С. 21.
35. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні... – С. 283–284.
36. Калініченко В. В. Повоєнний голод в Україні (друга половина 40-х років ХХ ст.) // Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / В. В. Калініченко; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Карамзіна. — Х., 2001. — 19 с.
37. ДАІФО, ф.р.-7, оп. 3, спр. 3, арк. 8.
38. Там само, ф.р.-295, оп. 2, спр. 57, арк. 102.
39. Див.: Mały rocznik statystyczny. – Warszawa, 1936. – 136 s.
40. ДАІФО, ф.р.-295, оп. 2, спр. 57, арк. 103.
41. Там само, арк. 100–106.
42. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні... – С. 354.
43. Там само. – С. 355.

Игорь Андрухив

Голод 1946-1947 гг. в западных областях УССР
(по материалам Станиславской области)

В статье рассматриваются причины голода 1946–1947 гг. на территории западных областей УССР и в Станиславской области в частности, его влияние на процесс ликвидации вооружённого подполья, проведение коллективизации и на демографическую ситуацию в регионе.
Ключевые слова: *голод 1946–1947 гг., западные области УССР, Станиславская область.*

Igor Andrukhiv

Famine of 1946-1947-ies in the western areas of the USSR
(on the Stanislav region materials)

The article reviews the causes of famine of 1946-1947-ies in the western areas of the USSR, its impact to the process of liquidation of the armed underground, carrying out collectivization and the demographic situation in the region.
Key words: *famine of 1946-1947, USSR western areas, Stanislav region.*

VIII
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ: ПАНОРАМА СУЧАСНОГО ЖИТТЯ

Григорій Клепак (м. Київ)

ВРУЧЕННЯ ПРЕМІЇ ІМЕНІ ДМИТРА ЯВОРНИЦЬКОГО-2010

Урочистості, присвячені вшануванню пам'яті видатного історика, археолога, етнографа, фольклориста і письменника Дмитра Івановича Яворницького та лауреата премії імені Д. Яворницького, пройшли 8 листопада 2010 року у Київському будинку вчителя.

До початку дійства присутніх потішив своїм майстерним виступом квартет бандуристів Київського національного університету культури та мистецтв під орудою завідуючого кафедри Андрія ІВАНИШИНА.

Ведучий нинішнього «чину» – як він дозволив собі висловитися – диктор Українського радіо, заслужений артист України, протоієрей УАПЦ Петро БОЙКО розповів про життя Дмитра Івановича Яворницького, особливо наголосивши не лише на його цнотах історика-дослідника, але й на таланті популяризатора своєї роботи. Петро Тодосійович нагадав присутнім, що 2010 року Національна спілка краєзнавців України відзначає не лише роковини славного українця, але й 20-річний ювілей самої премії імені Д. Яворницького.

Форум краєзнавців та їхніх симпатиків привітав духовним співом і хор хлопчиків Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського (керівник та диригент – лауреат міжнародних конкурсів Алла ШЕЙКО).

Вітаючи шановане зібрання, Голова Національної спілки краєзнавців України, академік НАН України, Герой України Петро Тимофійович ТРОНЬКО, зокрема, підкреслив значимість студій Д. Яворницького у вивченні та популяризації козаччини й інших славетних сторінок української історії. На його переконання, щорічні лауреати премії теж є самовідданими вченими-дослідниками, справжніми патріотами України. Учасників зібрання він назвав людьми, небайдужими до історії власного народу, котрі не задля премій та відзнак її вивчають і зберігають. «Наш літопис складається з історії вулиць сіл і міст, життєписів їхніх жителів, – зазначив голова Спілки. – Історія ж України починається з особистого внеску кожного».

«За героєм – герой». У такий спосіб ведучий надав слово Герою України, голові правління Українського фонду культури, голові Комітету з національної премії ім. Т. Шевченка, академіку НАН України, поету Борису Іллічу ОЛІЙНИКУ. І шановний академік не втримав інтриги. Більшість присутніх, імовірно, не одразу збагнули, до кого саме пан Олійник адресував свої теплі слова. Адже спеціальна комісія, розглянувши всі пропозиції, що надійшли від організацій та осередків НСКУ 2010 року, визначила одразу чотирьох претендентів на здобуття премії імені Дмитра Яворницького. Серед них – старший науковий співробітник відділу «Музей «Літературне Придніпров'я» Дніпропетровського історичного музею імені Д. І. Яворницького **Наталія Євгенівна ВАСИЛЕНКО**; директор Волинського краєзнавчого музею **Анатолій Михайлович СИЛЮК**; провідний науковий спеціаліст інституту «Укрзахідпроектреставрація» (Львів) **Василь Михайлович СЛОБОДЯН** та пенсіонер **Петро Іванович ЖИТАР** (Чернівці). Голова правління Українського фонду культури зізнався, що по-доброму заздрить лауреатові Василю Слободяну, бо премію той отримає з рук сподвижника геніального краєзнавця – академіка Тронька.

Наступні оратори зійшлися в одному: нагорода знайшла свого героя справедливо.

Перший заступник Голови Державної служби охорони національної культурної спадщини Віктор Васильович ВЕЧЕРСЬКИЙ, зокрема, підкреслив, що офіційні органи збереження культурної спадщини не були б варті чогось поважного без громадського активу, а значить – краєзнавців. Віце-директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського Олександр Олександрович МАВРИН доповів про стан видання повної творчої спадщини Д Яворницького, зокрема, порадував і новиною про видання диску із аудіоспогадами сучасників Д. Яворницького.

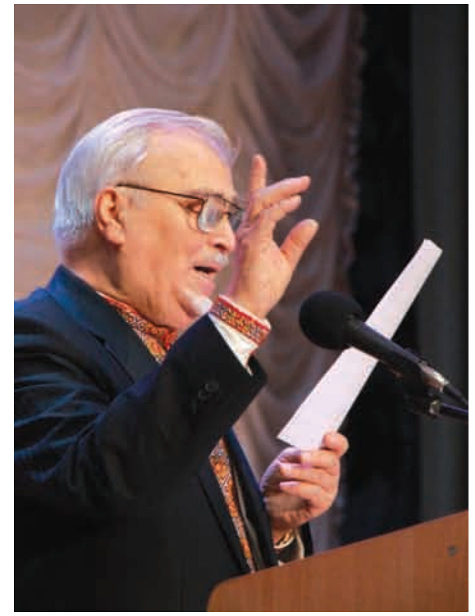
Відповідальний секретар НСКУ Руслана Вікторівна МАНЬКОВСЬКА ознайомила аудиторію з життєписами претендентів на здобуття премії ім. Д. Яворницького за поданнями обласних організацій Спілки.

Рішення президії НСКУ про присудження премії **Василеві СЛОБОДЯНУ** зачитав сам П. Т. Тронько

Щиро зворушений – вочевидь, не лише

самим фактом отримання такої поважної премії, але й почутим на свою адресу з уст високодостойників – Василь Слободян якийсь час навіть не міг розпочати промову лауреата. Аж ось хвилювання відступило, і львівський пошуковець та захисник старовини повідав аудиторії, як ішов до такої сходинки свого життєпису. Чимало в його виступі слухачів відверто дивувало – пан Слободян не надто добирав «округлих» виразів, говорив, як думав.

Присутні почули про першовитоки його інтересу до історичної та краєзнавчо-пошукової діяльності. А ще лауреат зізнався, як і завдяки чиїй допомозі зміг систематизувати десятки й десятки архітектурних артефактів не лише по Україні, але й далеко за її межами.

Член правління НСКУ, народний депутат України, голова ВО «За помісну Україну!» та автор мистецького проекту «Українці у світі» Петро Андрійович ЮЩЕНКО зупинився, головно, на діяльності очолюваного ним об'єднання та надідеї згаданого проекту.

Голова Львівської обласної організації НСКУ, в. о. директора Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Микола Романович ЛИТВИН був конкретно-ліричним. Формат культурницької акції він визначив як заклик до оборони державності та духовності, а свого земляка, лауреата премії імені Д. Яворницького галичанин назвав «бійцем духовної революції, яка ще не закінчилася». На його думку, Василь Михайлович боронить наш етнофонд і своєю подвижницькою діяльністю повертає українцям їхню історичну пам'ять. «Приклад пана Василя доводить, що Європі є чому вчитися і в українців», – зовсім не пафосно підсумував Микола Романович.

Коротко й виразно виступив також виконавчий директор Всеукраїнської асоціації музеїв, заступник директора Інституту літератури НАН України Сергій Анаста-

сійович ГАЛЬЧЕНКО. Він парафразував Т. Шевченка: до отримання премії імені Д. Яворницького Василь Слободян прийшов «не з порожніми торбами». На його переконання, таких шукачів мало, але буде більше. І це, на думку С. Гальченка, ніяк не залежатиме від циркулярів влади та її ласки. Він процитував О. Довженка, котрий в листі закликав товариша записувати все, що бачить, «аби згодом не довелося писати історію України за чужими хроніками...

Хор хлопчиків та ведучий сьогоднішнього «священнодійства» Петро Бойко на честь організаторів, героя сьогоднішнього дня і всіх присутніх проникливо виконали «Многая літа».

Автор цих рядків подякував добірному товариству за допомогу, а надто – молодим артистам. Ми всі дійсно робимо справу потрібну. Потрібну нам і майбутнім поколінням українців. Національна спілка краєзнавців України підтримує проект П. Ющенка «Українці у світі», бо він дійсно важливий і необхідний нам усім. Спілка й надалі долучатиметься до всього, що так чи інакше дозволить українцям знати ще більше про свою тисячолітню історію.

Затим усі присутні були запрошені на урочистий прийом з нагоди вручення премії, партнером якого виступив Винний дім «Масандра».

Роланд Франко (м. Київ)

СТЕЖКАМИ НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

У першій декаді жовтня 2010 року Національна спілка краєзнавців України провела науково-краєзнавчу експедицію «Світові пам'ятки сакральної архітектури Львівщини: проблеми збереження». Зазначена акція була викликана вкрай незадовільним станом збереженості більшості унікальних пам'яток саме дерев'яної архітектури західного регіону України і намаганням їх зберегти. Вчені та краєзнавці вирішили привернути більшу увагу державних органів та широкої громадськості до занепаду української сакральної дерев'яної архітектури, спонукаючи їх до рішучіших дій.

Сьомого жовтня науково-краєзнавчий «десант» вирушив у терен. Шеф-гідом виступав голова правління Львівської обласної організації НСКУ, в. о. директора Інституту краєзнавства ім. І. Крип'якевича НАН України Микола ЛИТВИН. Коментували побачене й інші учасники експедиції – відповідальний секретар НСКУ Руслана МАНЬКОВСЬКА, доценти Львівського національного університету Дмитро КАДНІЧАНСЬКИЙ та Алла СЕРЕДЯК, викладач Львівського державного коледжу декоративного й ужиткового мистецтва ім. І. Труша Роксоляна ЗАГАЙСЬКА, працівники Львівського краєзнавчого центру «Паломник» при Фонді св. Володимира Адріяна ОГОРЧАК та Галина УМБЛАТ, методист Львівського центру творчості дітей та юнацтва Галичини Ольга АРТЕМЕНКО та ваш покірний слуга.

Знайомство зі львівськими дивовижами розпочалося з Городоччини. Тут проходить природна межа між Яворівським та Жовкві-

вським районами. Це Розточчя – головний європейський вододіл, що розділяє басейни рік Полтви та Верещиці, які несуть свої води до Балтійського і Чорного морів. Звісно, краєзнавці зробили коротку зупинку і в цьому унікальному місці Передкарпаття.

Оминаючи зарослі лісами схили Розточчя – тутешні Брюховичі завжди вважали зеленими легенями Львова – члени експедиції дісталися жовквівського Крехова. Око не могли не порадувати тутешні Василіанський монастир Св. Миколая XVII ст., дерев'яна церква св. Параскеви та збудована 2002 року копія старої дерев'яної Преображенської церкви. Довелося визнати, що зелена металочерепиця на церкві св. Параскеви все ж добряче псує цілісне враження від гармонійного сакрального артефакту XVIII століття.

Шкода, але учасникам експедиції, серед іншого, так і не вдалося помилуватися перлиною дерев'яної архітектури XVI століття – церквою Св. арх. Михайла в Волі Висоцькій.

Тим часом у самій Жовкві ми мали насолоду помилуватися екс- та інтер'єром церкви Святої Трійці (1720). У 1970-х роках її було відреставровано й віддано у користування музею. Після 1991-го храм передали спочатку православній, а потім греко-католицькій громаді. Нещодавно будівлю було знову відреставровано, тому її вигляд і стан пречудові.

Хотілося чим довше роздивлятися й забудову історичної Ринкової площі (нині – жовквівська пл. Вічева) із замком 1594 року, костелом Св. Лаврентія (XVII ст.), Василіанським та Домініканським монастирями. Однак час поганяв – нас ще чекав Потелич із його церквою Зіслання Св. Духа.

Здобуте містом (нині – селом) ще 1498 року магдебурзьке право гармонійно поєднується з найстарішою будовою міста, ба – найстарішою дерев'яною церквою України. Храм Зіслання Св. Духа вразив одночасно з двох боків – своєю античною величчю і ступенем руйнації. Ці вигнуті досередини стіни із змитими негодою розписами, ці шпарини між колодами, нашвидкуруч прикриті де картоном, де скотчем...

Естетичним дисонансом побаченому стало відвідання розміщеного неподалік церкви Зіслання Св. Духа кладовища німецьких вояків, які полягли в ІІ Світовій війні, зі збудованою при вході каплицею. Чому? – питали ми себе, спостерігаючи *аж таку* прірву в ставленні двох держав до своєї пам'яті. Хоч архітектурної, хоч поминально-монументальної...

Неоднозначні враження учасників експедиції стали поштовхом запросити місцевих фахівців та представників влади й обговорити 8 жовтня 2010 р. за «круглим столом» у Львівському історичному музеї доволі широкий спектр питань довкола дерев'яної сакральної архітектури Львівщини.

Поважний кворум учасників засвідчив серйозне ставлення до теми зустрічі. До місцями доволі гострої розмови, зокрема, приєдналися директор Львівської національної галереї Борис ВОЗНИЦЬКИЙ, президент Українського національного комітету Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS) Микола ЯКОВИНА, голова правління Львівської обласної організації НСКУ Микола ЛИТВИН, провідний науковий спеціаліст інституту «Укрзахідпроектреставрація» Василь СЛОБОДЯН, доцент Львівського національного університету ім. І. Франка Дмитро КАДНІЧАНСЬКИЙ, начальник управління культурної спадщини Львівської ОДА Василь ІВАНОВСЬКИЙ, начальник управління культури Львівської ОДА Галина ДОРОЩУК, начальник відділу у справах національностей та релігій Львівської ОДА Роман КУРАШ, начальник відділу державного пожежного нагляду Головного управління МНС у Львівській області Олег ДЕМІДОНТ.

На жаль, нікого із представників духовенства, до якого учасники «круглого столу» апелювали доволі часто, на зустрічі не було. Шкода: учені й краєзнавці зібралися не критикувати «всіх і вся», а народжувати конструктив.

Заявлений формат засідання не вимагав ухвалення офіційних документів. Однак учасники не могли собі дозволити обмежитися лише формальною «озвучкою» існуючих проблем. Було прийнято ухвалу, якою, зокрема, президії НСКУ доручено підготувати звернення до Президента України про затвердження Національної програми зі збереження і охорони сакральних пам'яток дерев'яної архітектури України. Нею, серед іншого, планується передбачити завершення інвентаризації дерев'яних церков в Україні та на українських етнічних землях. Опісля буде складено уніфікований індивідуальний пам'яткоохоронний документ.

А ще цією програмою передбачені ремонтно-реставраційні та консерваційні роботи сакральних дерев'яних споруд, їхнього стінопису та ікон лише із залученням фахівців. Чималу вагу, на переконання учасників форуму, також має бути надано сигнально-охоронним та протипожежним заходам.

Не обійтися й без державної підтримки в розробці номінаційного досьє для спільного подання Польщі та України унікальних дерев'яних церков Карпатського регіону до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. НСКУ підтримає ініціативу своєї Львівської обласної організації розпочати роботи зі створення районних громадських комісій, які контролюватимуть й інспектуватимуть дії місцевої влади. А Мінкульттуризму України та Державна служба туризму і курортів мають глибше перейнятися справою внесення унікальних сакральних пам'яток дерев'яної архітектури України до туристичних маршрутів, забезпечивши раціональне використання та охорону цих безцінних об'єктів.

Ігор Куценко (м. Київ)

ЛІТЕРАТУРНИЙ МУЗЕЙ ІВАНА ФРАНКА НА ДНІПРІ

Жителям села Халеп'я в Обухівському районі на Київщині не давав спокою факт, що до єдиного на всю Україну музею Івана Франка бажаючим треба було їхати аж у Львів. Дочекалися: у тихому куточку древнього Трипілля з'явився «власний» музей! День його народження – 27 жовтня 2010 року. В Україні відтепер їх 2 – музеї Великого Каменяра. Усього два чи аж два? Про це говорили багато. Святкову подію погода проігнорувала. Дощило, біля музейного ганку малолюдно. Можливо, халеп'янцям завадив і будень. Але коли заграв баян і під власний акомпанемент хтось солодко завів «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...», народ почав підтягуватися.

Як з'ясувалося, то заслужений працівник культури України Василь ЧЕРЕПАХА потішив слух земляків співаною поезією Івана Яковича. Настрій громади під парасолями пішов угору...

Навіщо музей Івана Франка Халеп'ю? Таким питанням стурбовані головно ті, хто свою недієздатність пояснює сумнівами. Учасники урочистого зібрання у своїх виступах переконували, що всенародний геній заслужив право втілюватися в камені і бронзі та в музейній пам'яті будь-де в Україні, не лише в рідних Нагуєвичах. Значить – і в Халеп'ї.

Заступник начальника управління культури і туризму Київської обласної державної адміністрації Сергій Петрович ДЗЮБЕНКО поінформував, що наказом управління музей І. Франка набув статусу відділення Київського обласного археологічного музею. Серед іншого, це дозволяє вводити додаткові штатні одиниці й збільшувати фінансування. Сергій Петрович запевнив у «всілякій підтримці» музею з боку влади і вручив голові райради Анатолію Миколайовичу ШАФАРЕНКОВІ як головному рушієві нового музейного дива подяку від Київської ОДА.

Затим слово взяв «живий музейний експонат» – самокритичний онук Івана Яковича Роланд Тарасович ФРАНКО. Намоклій публіці він розкрив родинну таємницю: із цих широт не лише його бабця Ольга Хоружинська. На Обухівщині згодом проживала і теща пана Роланда. Тож околиці Халеп'я нащадку Франка майже рідні.

Жартівливий тон пан Роланд Тарасович утримав недовго. Назвавши народження музею дорогим для себе і навіть святим, він підкреслив, що ця подія надто важлива для української державності. Музей у Халеп'ї він назвав новим кроком Каменяра в Україну. У крамольні на той час тости про єднання різних частин України, що звучали на шлюбі його діда й бабусі, гості вклали саме такий зміст.

«Івана Франка в Україні знають, я це бачу, – зізнався він уже як заступник голови правління Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олеся Гончара. – Спілкуючись із людьми, відчуваю велику повагу до діда. Українці усвідомлюють, що він піднявся свого часу на такі висоти, які не давалися іншим народам й державам».

На переконання Роланда Тарасовича, Франко «знав усе, що можна було знати живій

людині». Тож впливати на сучасників і нащадків він мав би значно ліпше. Однак... «Відчувається не лише втрата духовності, але й віри. Віри в те, що, за словами Франка, народ має бути господарем на своєму полі», – бідкався внук генія.

Він не застав діда живим. Але з дитинства усвідомив принуку сповідувати його ідеали. Цим живе і зараз. Ідея А. Шафаренка «наблизити Франка до Шевченка» здалася йому дуже доречною. Як просто – від франкового музею у Халеп'ї до Канева з усипальницею Шевченка – рукою подати. Дід прагнув побувати на могилі Кобзаря, але не судилося. А дорога від Франка до Шевченка Дніпром бачиться Роланду Тарасовичу святою.

Він нині весь у планах. Розраховує на допомогу Львівського меморіального музею, на святкуванні 70-річчя якого не так давно побував разом із паном Шафаренком; у Халеп'ї використовуватиметься й тамтешня експозиція. Патронат Києва і місцевої влади, певен пан Роланд, допоможе відкрити ще кілька музеїв, пов'язаних із Франком і Шевченком. Такі ото задуми.

В усякому разі, Роланду Тарасовичу залишається вірити в це. У те, що держава врешті почне вслухатися у пророчі слова українських духовних поводирів – Кобзаря й Каменяра.

Виконавчий директор Всеукраїнської асоціації музеїв Сергій Анастасійович ГАЛЬЧЕНКО жартував: нерозторопність влади спричинила ще й дефіцит народжуваності – не лише монументів і музеїв. При цьому він заперечив тезу попередника про буцімто перший крок «приходу» І. Франка до центральної України. «Це вже другий! – блиснув оком пан Гальченко. – Ще 4 роки тому в Миронівському районі в моєму рідному селі Пустовійти було відкрито пам'ятник Іванові Франку!». Там, зрештою, Франко теж ніколи не бував, і що ж? Сергій Анастасійович зізнався: на місці монумента вождю революції як шевченкознавець він хотів було помогти звести обеліск іншому достойнику – Тарасові Шевченку. «Але громада постановила звести пам'ятник саме Франку – бо тут свого часу навіть колгосп його імені був. От і маємо!» – поділився він своїми емоціями з присутніми.

Сергій Гальченко запевнив, що так життєвий і творчий подвиг Каменяра стає ближчим до народу. За його словами, Інститут української літератури видав 50 томів класика, хоча його творчість і архіви «просять» усі 100. Подвижництво А. Шафаренка у розвитку музейної справи в районі він узагалі вважає героїзмом: «Київська область дала фору деяким західним областям, які досить формально відзначили 150-річчя від дня народження нашого творчого генія».

Анатолій ШАФАРЕНКО у своєму виступі щиродякувавКиївськійоблдержадміністрації, НСКУ, Інституту української літератури НАНУ, особисто Р. Франкові за допомогу у створенні музею.

... І ось, нарешті, в чотирьох місцях перерізано червону стрічку при вході до музейного приміщення. Право першим ступити до світлої зали надано внуку І. Франка. Відвідувачі, намагаючись не торкатися свіжопофарбованих стін, зачудовано пасли очима численні фото- та документальні репродукції. Обличчя їхні сяяли непідробною радістю. Та й гордощами – давно в Халеп'ї не переживали такого духовного дійства!

Першу екскурсію по музею провів заступник директора Київського обласного археологічного музею Михайло Юрійович ВІДЕЙКО.

По закінченні урочистої культурницької акції зосталася якась печаль. Ніби й свято, а сумно. Мабуть, тому, що франківська поетична спасенна Істина все ще в дорозі до пересічного українця: «Пам'ятайте, мої други, ширіть скрізь і все Правду і ніщо більше як Правду. Бо хоча Правда зразу усім гірка, так все-таки згодом вона скрізь бере верх й стає солодкою спасителькою людства».

Євген Букет (м. Київ)

«ШАМРАЇВСЬКІ ЧИТАННЯ» У ВАСИЛЬКОВІ

Період 1920-х років став часом великого розвитку краєзнавства. Розвиваючись в контексті національно-культурних процесів в Україні, краєзнавство із заняття одинаків виросло до рівня виняткової державної справи. Чи не центральну роль у краєзнавчому рухові того часу, як і загалом у процесі розвитку української історії, відігравала школа Михайла Грушевського. Михайло Сергійович 1923 року був обраний академіком Всеукраїнської академії наук, у березні 1924 року із сім'єю приїхав до Києва. Працював професором історії в Київському державному університеті, керівником історико-філологічного відділу. Очолював археографічну комісію ВУАН, метою існування якої було створення наукового опису видань, надрукованих на території етнографічної України в XVI-XVIII століттях.

Під керівництвом М. Грушевського тоді працювало чимало талановитих науковців, видавалися книжки і наукова періодика. Але вже з 1929 року розпочалося нищення української історичної школи.

1933 року був звільнений із роботи, заарештований і засуджений на три роки виправно-трудових таборів історик, співробітник ВУАН, член комісії районного дослідження Києва і Правобережжя та Південної України, науковий співробітник Науково-дослідної Кафедри історії України та історичної географії України Сергій Шамрай.

Видатний дослідник проблем соціально-економічної історії України XVII-XIX століть, історичної географії України, небіж Михайла Грушевського і його учень Сергій Шамрай був цинічно знищений сталінською репресивною машиною, як і багато інших світил української історичної науки. Вдруге заарештований в серпні 1937 і засуджений на 8 років таборів, С. Шамрай помер під час ув'язнення.

Результатом усього одного десятиліття роботи невтомного науковця стали статті і монографії «Козаки м. Полтави в 1767 році за Румянцевським описом», «До історії залюднення Степової України», «Київська козаччина 1855 року», «Селянські розрухи на Правобережжі в середині XIX століття», «Духівництво в селянських рухах Правобережжя в середині XIX століття», «Боротьба козаків Київської сотні з київськими монастирями та магістратом в XVII — XVIII століттях», «Древлянські могили» та інші.

Серед краєзнавчої спадщини, яку встиг напрацювати молодий дослідник, помітне місце належить монографії «Місто Васильків (IX-XVIII ст.)», виданій у третьому томі «Історико-географічного збірника» і окремо – 1929 року звичним для видань того часу накладом 55 примірників. Цю роботу й до сьогодні ніхто не зміг перевершити. 2010-го після кількох десятиліть заборон унікальна праця була перевидана і стала набутком громади міста Василькова, що на Київщині.

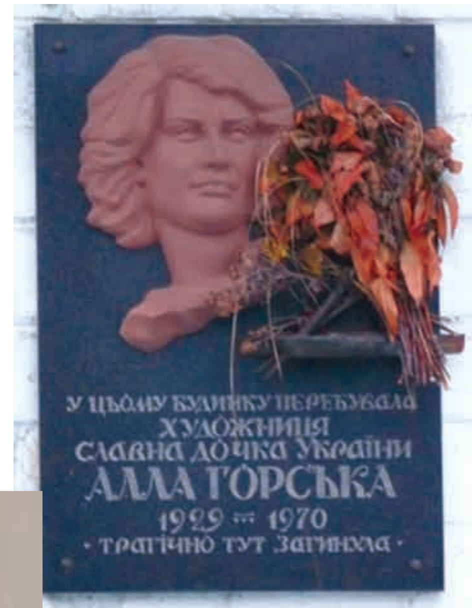
Подальшим етапом відновлення історичної справедливості й належного вшанування пам'яті видатного вченого стало проведення 16 грудня 2010 року у Василькові науково-краєзнавчої конференції «Із роду Грушевських», присвяченої С. Шамраю. Серед організаторів заходу – історичний факультет Київ-ського національного університету ім. Т. Шевченка, Історико-меморіальний музей М. Грушевського, Київська обласна організація Національної спілки краєзнавців України, Васильківська міська рада.

Привітали учасників і гостей наукового форуму Васильківський міський голова Сергій ІВАЩЕНКО та голова Васильківського міського об'єднання ВУТ «Просвіта» ім. Тараса Шевченка Анатолій МАРУЩАК. Вітального листа від голови Національної спілки краєзнавців України, академіка НАН України, Героя України Петра ТРОНЬКА зачитав голова Київської обласної організації НСКУ, доцент кафедри новітньої історії Київського національного університету ім. Т. Шевченка Григорій САВЧЕНКО.

Доповіді в приміщенні міського будинку культури виголосили знані столичні науковці та місцеві краєзнавці. Виступи були надзвичайно цікавими і захопили присутніх буквально з перших слів.

Завідувач Історико-меморіального музею Михайла Грушевського Світлана ПАНЬКОВА розпочала зі штрихів до біографії учня й небожа Михайла Грушевського. Доктор історичних наук, професор Київського національ-

ного університету Григорій КАЗЬМИРЧУК порівняв студентські долі троюрідних братів Сергія Шамрая та Сергія Оппокова. Кандидат історичних наук, джерелознавець Ігор ГИРИЧ ознайомив присутніх із історичною школою Михайла Грушевського київського періоду.

Провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ Оксана ЮРКОВА розповіла, в який жахливий спосіб на початку 1930-х історичну науку «радянізували». Про різні сюжети з наукової спадщини С. Шамрая розповідали і кандидати історичних наук Володимир ПРИШЛЯК та Григорій САВЧЕНКО, краєзнавці з Василькова Олександр БАБИЧ і Олексій ШЕКЕРА. А враженнями про те, яким цікавим для сільських учнів є знайомство з матеріалами досліджень Сергія Шамрая, ділився з присутніми вчитель Саливонківської ЗОШ Васильківського району Олександр ГРИЦАЙ.

На жаль, через ряд обставин кілька заявлених у програмі доповідачів не змогли дістатися того дня до Василькова. Однак найцікавіша частина програми була вже після виголошення доповідей.

За часів Київської Русі місто Василів мало першокласну фортецю, здатну утримувати у своїх стінах тисячне військо. У центрі міста піднімався невеликий дитинець (220х250 м), оточений могутнім валом, складеним наполовину із сирцевої цегли. Навколо розкинувся величезний, майже 130-гектарний посад, який також був обнесений високим валом. У XII столітті Василів був одним зі стратегічно найважливіших київських передмість, але й досі вважається найменш вивченим. Багато поколінь дослідників були вражені рештками прадавніх величних споруд, що й донині збереглися у непоганому стані. 2007 року за сприяння васильківського міського голови Сергія ІВАЩЕНКА під керівництвом Інституту археології НАН України були поновлені роботи з вивчення городища літописного Василева. Вони окреслили значну перспективу та необхідність подальшого наукового вивчення дитинця, викликали значний громадський резонанс, особливо зацікавили юних васильківців.

Незважаючи на те, що «мініатюрні Карпати» посередині цього райцентру Київщини вже притрусив сніг, учасники і гості науково-краєзнавчої конференції «Із роду Грушевських» з непідробним ентузіазмом піднялися васильківськими валами до дитинця і оглянули місто з найвищої його точки, створеної понад тисячоліття тому дбайливими оборонцями руської землі.

Не випадково одним із пунктів ухвали конференції стало звернення до Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Інституту археології НАНУ щодо продовження у 2011 році археологічних досліджень Васильківського дитинця та оборонних валів міста. Сьогодні ця унікальна територія як ніколи потребує захисту від самовільних забудов і фанатично налаштованих вірян УПЦ Московського патріархату.

Учасниками форуму було ініційовано ще ряд важливих рішень. 2011 року передбачається підготовка до перевидання повного зібрання наукової спадщини С. Шамрая, його ім'ям у Василькові незабаром планується назвати одну з вулиць, а наукові «Шамраївські читання», відлік яким розпочала нинішня конференція, у Василькові планують зробити щорічними.

Слід згадати про ще кілька ініціатив обласної організації НСКУ, озвучених під час неформальної частини конференції. Наступного року Спілка планує взяти участь в організації й проведенні ще двох науково-краєзнавчих конференцій. Одна з них, присвячена магдебурзькому праву на Київщині, має відбутися у селі Бишів Макарівського району, який наступного року відзначатиме 430-річчя цієї знаменної події. Друга – на базі Фастівського краєзнавчого музею, присвячена 185-річчю від дня народження Едварда Руліковського – відомого польського українознавця, історика, етнографа, краєзнавця, який народився в с. Велика Мотовилівка Фастівського району.

Сподіваємося, що ініціативи краєзнавців у новому році вдасться зреалізувати. Адже всі вони спрямовані на найактуальніше в сьогоденні – відродження пам'яті поколінь українців.

УДК 908 (477)

Олена Жам, Наталя Ткаченко (м. Переяслав-Хмельницький)

ДРУГА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА ЕТНОГРАФІЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «СЕРЕДНЯ НАДДНІПРЯНЩИНА: МАТЕРІАЛЬНА І ДУХОВНА КУЛЬТУРА»

10-11 червня 2010 р. в м. Переяслав-Хмельницький у Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» відбулася II науково-практична етнографічна конференція «Середня Наддніпрянщина: матеріальна і духовна культура». В ході підготовки конференції було запропоновано кілька тематичних напрямків: історико-етнографічна характеристика Середньої Наддніпрянщини; народні традиційні ремесла та промисли; звичаєво-обрядова культура; народна творчість: традиції і сучасність; фольклорно-етнографічні дослідження у музеях.; етнографічне музеєзнавство; реставрація, охорона та збереження пам'яток народної культури. В роботі конференції взяли участь музейні наукові співробітники, вчені провідних наукових установ України, освітяни, аспіранти, магістранти. Було розглянуто широкий спектр проблем з етнології, фольклористики, мистецтвознавства, музеєзнавства, культурології, джерелознавства, археології, історії, економіки, релігієзнавства, народної педагогіки та ін.

На розгляд було винесено 72 доповіді і повідомлення, з яких 8 – на пленарне засідання, 64 – на секційні). На пленарному засіданні під головуванням заступника генерального директора НІЕЗ «Переяслав» із наукової роботи В. П. Мельник з привітальними промовами виступили в. о. голови Державної служби з питань національної культурної спадщини Я. Я. Діхтяр, заступник Переяслав-Хмельницького міського голови Д. С. Мазоха, проректор з наукової роботи ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький педагогічний університет ім. Григорія Сковороди» С. М. Рик, декан історичного факультету ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький педагогічний університет ім. Григорія Сковороди» Б. Л. Дем'яненко.

З-поміж виголошених доповідей особливу увагу викликав виступ завідувача відділом української етнології Національного науково-дослідного інституту українознавства МОН України Ю. С. Фігурного «Матеріальна і духовна культура Середньої Наддніпрянщини – важливий чинник формування української етнічної і національної ідентичностей», підготовлений разом із доцентом ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди» О. І. Височень. Проректор із наукової роботи ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький педагогічний університет ім. Григорія Сковороди» С. М. Рик порушив актуальну проблему відстеження долі пам'яток Переяславщини, що з різних причин опинилися за межами краю.

Особливо слід виокремити виступ одного з фундаторів Національного музею народної архітектури та побуту України С. В. Верговського «Генеза підводок традиційних будівель Київщини», в якому дослідник переконливо доводить, що матеріальні пам'ятки в переважній більшості мають сакральне підґрунтя.

Серед доповідей, представлених на пленарному засіданні, найбільш поширеним і популярним було питання аналізу фондових колекцій НІЕЗ «Переяслав», Черкаського обласного краєзнавчого музею, зокрема: «Збірка переяславських рушників, вишитих рушниковими швами, кін. XIX – поч. XX ст. (за матеріалами колекції НІЕЗ «Переяслав»). Каталог» (доповідач – Л. О. Годліна, головний зберігач фондів НІЕЗ «Переяслав»); «Розписи М. Буряк – зразок українського образотворення» (доповідач – С. А. Тетеря, старший науковий співробітник НІЕЗ «Переяслав»); «Особливості золотарського ремесла Лівобережжя Черкащини (За фондовою колекцію дукачів)» (доповідач – В. І. Нестеренко, заступник генерального директора з наукової роботи Черкаського обласного краєзнавчого музею).

Цікавий матеріал містився у виступі доцента ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди» Я. О. Потапенка «Фольклорні елементи в історіософії Тараса Шевченка: проблеми інтерпретації». Питанням локальної

історії був присвячений виступ провідного наукового співробітника НІЕЗ «Переяслав» Л. М. Набок «Матеріали до словника ремісників м. Переяслава. Персоналії».

Згідно р програмj. конференції працювало 3 секції. Перший із секційних напрямків: «Історико-етнографічні дослідження». Даний блок репрезентували 26 доповідачів.

Особливу увагу учасників конференції викликала доповідь, присвячена внеску краєзнавця Є. Ф. Іщенка у створення Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини «До історії створення Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини (За матеріалами епістолярної спадщини краєзнавця Є. Ф. Іщенка)» (доповідачі – Г. І. Козій, завідувач філіалом Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, О. М. Жам, завідувач відділу Музею хліба НІЕЗ «Переяслав»). Доповідачі представили раніше не відомі листи Є. Ф. Іщенка, виявлені в особистому архіві ветерана музею М. І. Жама. Документи є цінним джерелом у вивченні історії становлення музею-скансену в Переяславі-Хмельницькому.

Тематичним продовженням окресленої проблематики стали виступи наукових співробітників НІЕЗ «Переяслав»: «До історії комплектування двору козацької Покровської церкви на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини НІЕЗ «Переяслав» (доповідач – Н. Г. Ткаченко, завідувач відділом), «До питання реконструкції житла XVIII ст. у Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини» (доповідачі – Г. М. Бузян, Д. А. Тетеря) та «Традиції озеленення української селянської садиби Середньої Наддніпрянщини кін. XIX – поч. XX ст.» (доповідач – І. С. Бова, завідувач відділу «Дендропарк» НІЕЗ «Переяслав»).

На секційному засіданні були представлені кілька доповідей, присвячених архівній спадщині маловідомих краєзнавців Переяславщини Д. Косарика та С. Верхратського. Зокрема, «Село Андруші в архівній спадщині Дмитра Косарика» (доповідач С. М. Зубер, старший науковий співробітник НІЕЗ «Переяслав») та «Архівна спадщина С. Верхтратського в контексті дослідження родильної обрядовості українців (на матеріалах рукописного фонду ІМФЕ ім. М. Т. Рильського» (доповідач С. М. Захарченко, молодший науковий співробітник НІЕЗ «Переяслав»).

Варто відзначити ґрунтовність дослідження наукового співробітника НІЕЗ «Переяслав» О. І. Тонконог «Становище сільського населення Полтавської губернії у зв'язку з проведенням реформи 1861 р.». Дослідниця акцентувала увагу на стані сільського населення Переяславського повіту Полтавської губернії. Зацікавив новизною піднятої теми і виступ старшого наукового співробітника НІЕЗ «Переяслав» Ю. Б. Каліновича «Особливості будівництва та догляду сухопутних шляхів сполучення в Україні (кін. XIX – поч. XX ст.)».

Другий напрямок секційного засідання був означений як «Етнографічно-мистецтвознавчі дослідження». Цікавий матеріал, присвячений багатогранній мистецькій спадщині переяславської художниці Г. І. Самутіної, був поданий у виступі групи науковців НІЕЗ «Переяслав» Л. М. Шкіри, Г. М. Остроноса, Н. О. Захарчук, Л. С. Чередніченко «Творчість художниці Г. І. Самутіної (каталог робіт домашньої колекції)».

З-поміж секційної проблематики найбільша питома вага дісталася виступам, в яких розкривалися особливості традиційної вишивки в народному одязі Полтавщини та Черкащини: «Народні повір'я, обряди та художні особливості полтавських жіночих сорочок» (доповідач – О. М. Фролова, молодший науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею); «Використання традиційної вишивки Черкаського регіону у сучасному проектуванні костюма» (доповідач – О. М. Мартинова, голова Черкаської обласної організації Спілки майстрів народної творчості України); «Традиції і сучасність народної вишивки Канівщини» (доповідач – Н. М. Басиста, старший науковий співробітник Шевченківського національного заповідника).

Локальним дослідженням мистецтвознавчого характеру присвятили свої доповіді магістрант відділення образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького Л. М. Колесник «Самодіяльне образотворче мистецтво XX ст. села Розсошинці Чигиринського району Черкаської області (за картинами хати Харченко Домахи Платонівни)» та аспірантка відділу етномузикології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильсь-

кого А. М. Філатова «Пісенна лірика села Семигір'я Світловодського району Кіровоградської області». Привернув увагу і виступ молодшого наукового співробітника НІЕЗ «Переяслав» С. М. Вовкодава «Реконструкція давнього ландшафту басейну річки Броварка на Переяславщині», в якому подані методи реконструкції давнього ландшафту басейну р. Броварки на Переяславщині шляхом аналізу картографічних матеріалів та даних дистанційного зондування Землі. Виступ науковця доповнював мультимедійний супровід.

Поділилися інформацією про витоки, відродження традицій, популяризацію через музейні виставки, заходи, майстер класи, лекції, заняття та перспективи розвитку писанкарства на Черкащині колеги з Черкаського обласного краєзнавчого музею В. М. Литовка (завідувач відділом етнографії) та М. М. Хоменко (старший науковий співробітник).

У роботі конференції і, зокрема, в засіданні секції взяли участь науковці-початківці. Цікавою виявилася доповідь аспіранта ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди» М. П. Губочкіна, присвячена творчості самобутнього народного художника І. Шульги, – «Творчість народного художника І. М. Шульги як джерело з історії села Кропивне на Золотоніщині». Особливостям обрядового фольклору переселенців Черкасько-Кременчуцького побережжя Дніпра присвятив свій виступ аспірант Інституту мистецтвознавства, фольклористика та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України О. І. Вовк.

Третій секційний напрямок називався «Етнографічні колекції та музеєзнавчі дослідження». Ця тема останнім часом набрала розвою, інтересу, актуальності. Потужним блоком в роботі секції виступили науковці Музею народної архітектури та побуту України. Проблемам народного будівництва присвятили свої доповіді М. С. Верговська «Традиційне народне будівництво Київщини за пам'ятками НМНАП України» та Р. О. Свирида «Хата із с. Дударків – традиційне житло XIX ст. Лівобережної Київщини в колекції НМНАП України». Особливо цінною в доповідях була «прив'язка» до пам'яток народного житлового будівництва, які експонуються в Національному музеї народної архітектури та побуту України.

Важливі проблеми збереження дикоростучих реліктових рослин (трав, зелених насаджень) в етнографічних музеях України на прикладі Національного музею народної архітектури та побуту України підняла завідувач відділу ландшафту І. І. Денисюк.

Обрядовій тематиці присвячувалася доповідь наукового співробітника НМНАП України О. П. Громової «Весільно-перезв'янська обрядовість на Середній Наддніпрянщині». Дослідниця розглянула складові повесільного обряду «перезва» і його структуру. Звернула увагу на те, що цей обряд найчастіше зустрічався на території Середньої Наддніпрянщини і побутує до цього часу.

Чільне місце в роботі секції зайняли виступи, присвячені музейним колекціям. Зокрема, пригадуються напрацювання науковців НІЕЗ «Переяслав»: «Збірка українського фарфору та фаянсу XIX – поч. XX ст. у Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» (Т. В. Музика, науковий співробітник), «Ліпний фігурний посуд XX ст. (за матеріалами колекції НІЕЗ «Переяслав»). Каталог» (І. Г. Дунайна, старший науковий співробітник, Т. В. Музика, науковий співробітник), «Верхній хутровий одяг в експозиції Музею народного одягу Середньої Наддніпрянщини кін. XIX – поч. XX ст.» (М. І. Бондаренко, молодший науковий співробітник), «Каталог скринь фондової колекції НІЕЗ «Переяслав» (Л. М. Шкіра, старший науковий співробітник), «Знаряддя обробітку шкіри в Середній Наддніпрянщині кін. XIX – поч. XX ст.» (Т. В. Грудевич, молодший науковий співробітник), «Наївне малярство Панаса Ярмоленка (каталог робіт з колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»)» (С. А. Тетеря, старший науковий співробітник, Л. І. Гладун, науковий співробітник). Логічним продовженням даного напрямку став виступ наукового співробітника заповідника «Гетьманська столиця» Ю. А. Блажко «Настільники з фондової колекції заповідника «Гетьманська столиця».

Секційні засідання конференції проводилися на базі Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Для учасників форуму проводилися екскурсії по музеях заповідника, було продемонстровано виставку «Етнографічний Переяслав (кін. XIX – поч. XX ст.)» (відповідальні: Н. Л. Заїка, Л. С. Чередніченко), на якій були

представлені експонати із фондової колекції НІЕЗ «Переяслав».

У заключний день конференції на пленарному засіданні були підбиті підсумки роботи та накреслені подальші напрямки розвитку. Зокрема, було рекомендовано проведення чергової конференції, оскільки величезний масив піднятих проблем освоєний далеко не повністю.

Проведена конференція мала чимало спільного з попередньою і водночас особливою. Піднята проблематика все більше наповнюється конкретними локальними й проблемно-тематичними питаннями. Помітний масив займають дослідження із залученням здобутків бібліографічних, статистичних спостережень, архівних матеріалів, епістолярної спадщини. Оперуючи відповідною літературою, аналізуючи фондові колекції музеїв України, дослідники прагнуть сприяти всебічному дослідженню історії, культури, традицій, збереженню історико-культурного надбання нашого народу, популяризації національної спадщини, об'єднанню зусиль науковців, громадських діячів, представників органів місцевої влади, підростаючого покоління у формуванні високосвідомого суспільства.

Зафіксоване і розглянуте на конференції знайде відображення в матеріалах збірника наукових праць НІЕЗ «Переяслав» – «ПЕРЕЯСЛАВІКА». Цей огляд не вичерпує всіх піднятих на зустрічі проблем. Ґрунтовно ознайомитися з усім масивом питань можна буде після опублікування матеріалів конференції.

Організатори форуму розраховують, що в майбутньому тематика етнографічної конференції «Середня Наддніпрянщина: матеріальна і духовна культура» відіграватиме помітну роль у розвитку сучасної вітчизняної науки.

IX
ОГЛЯДИ

Богдан Мельничук, Віктор Уніят (м. Тернопіль)

ВІД «СЛОВНИКА» – ДО «ІСТОРІЇ»

Спеціально створена рішенням сесії обласної ради редакційно-видавнича група завершила роботу над останнім – четвертим додатковим – томом «Тернопільського Енциклопедичного Словника» (ТЕС), до якого увійшли гасла (статті), що з різних причин не були опубліковані у попередніх томах.

Унікальне енциклопедичне дослідження (перше регіональне видання в Україні такого кшталту) з оптимальною повнотою й майстерністю подає вичерпні відомості про регіон. Наведено адміністративні та географічно-природничі дані про Тернопілля; відомості про його минувшину й сучасність, населені пункти, їхню історію, економіку, промисловість та аграрний сектор; громадсько-політичне життя й решту сфери діяльності людей; про ріки, флору і фауну; визначних уродженців нашого краю, відомих осіб, які творили або перебували тут. Завдяки цьому багатотомнику, який побачив світ під патронатом обласної ради, місцеві краєзнавці отримали виняткову нагоду оприлюднити безцінні знахідки. Так увічнюватиметься пам'ять про незаслужено забутих достойників, бо в ТЕС представлено вагомий внесок земляків у розвій української нації, молоде покоління буде правильно зорієнтованим і вихованим у національному свідомому дусі. Потреба видати систематизовані матеріали про Тернопілля назріла давно, і ось цей рідкісний проект силами широкого авторського колективу реалізовано.

Тернопільщина – чарівна, неповторна перлина Західного Поділля. Екологічно це один із найчистіших регіонів України, який за кількістю особливих об'єктів природно-заповідного фонду поступається лише Чернігівській, Львівській та Закарпатській областям. Гори Медобори, що оперізують значну частину області, таять у собі силу-силенну ботанічних і геологічних див. Віддавна вражають незвичайною красою і найбільші у світі гіпсові та другі за величиною карстові печери неподалік с. Кривче Борщівського району. А неповторний Дністровський каньйон із його раритетною рослинністю! В області діють національний заповідник «Замки Тернопілля» та державні історико-архітектурні заповідники – Кременецько-Почаївський і Бережанський. За кількістю пам'яток архітектури Тернопільщина займає третє місце в Україні, а за числом старовинних замків (їх 34) лідирує!

А яка інша з-посеред областей України може похвалитися відомими всьому християнському світу релігійними святинями – Духовним центром Зарваницької Божої матері та Свято-Успенською Почаївською лаврою? За роки незалежності тут відреставровано, відбудовано та зведено понад сімсот храмів, понад сотня – ще на стадії будівництва.

Безперечно: ТЕС сколихне розвиток туризму в області. Значить, будуть залучені й нові інвестиції для нашого краю.

Славне й історичне минуле краю. Він виплекав і дав наснагу служити Вітчизні багатьом українським лицарям честі – від князя Василька Теребовельського, легендарних першого гетьмана України Дмитра Вишневецького-Байди та козацького полковника Нестора Морозенка – до діячів ОУН і УПА Ярослава Стецька й Дмитра Клячківського («Клима Савура»).

Ця земля – батьківщина Патріарха УГКЦ Йосифа Сліпого; вона була колискою натхнення письменникам Богдану Лепкому, Юліушу Словацькому, Нобелівському лауреатові Шмуелю Йосефу Агнону. Тернопілля – рідна твердиня співців стрілецької слави Михайла Гайворонського, Романа Купчинського і Левка Лепкого, лауреатів Шевченківської премії письменників Романа Андріяшика, Івана Гнатюка, Романа Лубківського і Степана Сапеляка, літературознавця Григорія Штоня, художників Олени Кульчицької та Івана Марчука. Тут розквітнув талант співачки світової слави Соломії Крушельницької, композитора Дениса Січинського, художників Михайла Бойчука, Якова Гніздовського, скульптора Михайла Паращука, фізиків Івана Пулюя та Олександра Смакули, громадсько-просвітнього діяча Олександра Барвінського, академіків Володимира Гнатюка, Івана Горбачевського, Кирила Студинського та багатьох інших.

Видання ТЕС зорієнтує й нове покоління діаспори, яке вийшло з Тернопілля, щодо змін в області та Україні наприкінці XX – на початку XXI століття, відколи існує новітня

Українська держава. Разом із тим енциклопедія розповідає про тих визначних земляків, котрі волею долі опинилися в еміграції і спричинили піднесення авторитету не лише свого кола, а й усього українства. Значну увагу приділено й замовчуваним фактам українського життя. ТЕС – енциклопедія нового типу, бо вирізняється з-посеред аналогічних видань минулих років своєю неупередженістю.

«Тернопільський Енциклопедичний Словник» чудово проілюстровано, він не має аналогів. А робота авторів видання вражає масштабністю охопленого матеріалу – це близько 3-х тисяч сторінок і 17 тисяч гасел. Енциклопедії створюють роками, але слугують такі фоліанти віками.

А на черзі – новий проект, праця над яким уже розпочалася.

Довідковий том «Тернопільська область», що 1973 року вийшов у серії «Історія міст і сіл УРСР», звісно ж, застарів. За час роботи редакційно-видавничої групи зібрано значний, можна сказати, – винятковий пласт матеріалів. Логічно виникла потреба систематизувати відомості про населені пункти області у формі книг. Адже кожний навіть зникаючий хутірець – то краплинка в річищі Держави. Він є віддзеркаленням її історії – Україною в мініатюрі. Тож неприпустимо занедбати пам'ять і про нього.

За сприяння Національної спілки краєзнавців України, Тернопільських обласних ради й адміністрації, районних рад і адміністрацій у краї стартував новий проект. Це тритомне видання «Тернопільщина. Історія міст і сіл», що охоплюватиме всі населені пункти області. Зокрема, й ті, які за адміністративно-територіальним устроєм належать до інших регіонів. А ще – хутори й загальні характеристики районів.

У «Тернопільщині» буде систематизовано інформацію про всі населені пункти області, їхнє минуле й сучасність. Особлива увага приділена насамперед дотеперішній героїці краю – національно-визвольній війні під проводом Б. Хмельницького, українським січовим стрільцям, Українській галицькій армії, Західно-Українській народній республіці, Організації українських націоналістів, Українській повстанській армії. Подано матеріали і про знаних уродженців кожного села чи міста. «Історія міст і сіл» охоплюватиме всі 1053 населені пункти області включно з найменшими хуторами.

Видання матиме приблизно по 700 сторінок у кожному з трьох томів. До першого напевно увійдуть статті про Тернопіль, населені пункти Бережанського, Борщівського, Бучацького, Гусятинського і Заліщицького районів. До другого – дані про Збаразький, Зборівський, Кременецький, Козівський, Лановецький та Монастирський райони. Третій том представить інформацію про Підволочиський, Підгаєцький, Теребовлянський, Тернопільський, Чортківський та Шумський райони. Текстові матеріали видання доповнюватимуть карти, світлини, копії документів. Наприкінці кожного тому розміститься іменний та географічний покажчики.

Отже, незабаром книгозбірні та поціновувачі матимуть ще одне дійсно рідкісне видання.

Тетяна Чубіна (м. Черкаси)

ПРО МІСТО, ДЕ КОЖЕН КЛАПТИК ЗЕМЛІ ДИХАЄ ІСТОРІЄЮ

Рец. на монографію Бушина М. І., Гуржія О. І., Палія А. Г. Місто Умань: історичні портрети, події, факти. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2010. – 262 с.

Я люблю у Софіївці думать,
Відганяючи спогадів рій.
Від сьогодні, ласкава Умань,
Скільки житиму – бранець твій...
В. Симоненко

Вивчення історії рідного краю, його минулого й сьогодення є однією з захоплюючих справ, про яку ми часто забуваємо...

Сьогодні історичне краєзнавство є одним із напрямів пошуківства, що акцентує увагу на вивченні та популяризації історичних подій, матеріалізованих в пам'ятках історії та культури певного регіону та його видатних історичних постатей. Регіональна ідентичність є одним із різновидів колективної (локальної) ідентичності. Цей феномен має комплекс соціокультурних, соціально-економічних та політичних складових. Вони впливають на цілісне самоусвідомлення та самовизначення мешканців регіону (міста, села) як певної спільноти з проявами патріотизму та власними світоглядними, соціокультурними, етнічними відмінностями від інших регіонів. Комплекс таких відмінностей може бути інклюзивним до загальнонаціональної ідентичності.

Краєзнавство розглядають як комплекс різних за змістом наукових дисциплін та спеціальних методик, які у своїй сукупності скеровують до наукового всебічного пізнання краю. В історичному краєзнавстві такі предмети дослідження розглядаються в історичному аспекті. Головне в них – виявити і дослідити зв'язки між усіма елементами довкілля в їхньому історичному розвитку. У практичній діяльності історичне краєзнавство проявляється у вивченні історії міст і сіл, підприємств, господарств, установ, родоводів, життя і творчості визначних земляків, важливих місцевих історичних подій, активний участі населення в регіональному музейному будівництві, охороні пам'яток історії та культури, природи, туризмі, екскурсійній справі.

Тому монографічне видання М. І. Бушина, О. І. Гуржія та А. Г. Палія «Місто Умань: історичні портрети, події, факти» є своєчасним та оригінальним. Створення життєписів відомих уродженців Уманщини набуває особливого значення, адже історія та біографія здавна вважалися нерозривними поняттями. Життя окремих осіб допомагало глибше з'ясувати хід та значення історичних подій, робило хронологію конкретнішою. З розвитком загальної письменності інтерес до вивчення біографій надзвичайно підвищився. Сьогодні біографія допомагає історикам проводити додаткові дослідження того чи іншого історичного явища.

Певна особа жила і діяла, залишивши слід, який можна зафіксувати й інтерпретувати. У цьому її пізнавальне значення. Але біографія лише тоді є важливим елементом історико-літературної або наукової творчості, коли несе певну соціальну функцію. Мають бути зумовлені мета її створення і вплив на певні сфери духовного розвитку людства. Біографія виникає як різновид історико-літературної творчості та частина історіографічної традиції в її літописно-хронікальній формі. У ній поєднані емпіричні та концептуальні підходи до висвітлення життя та діяльності людини з метою впливу на свідомість сучасників.

Біографія як історико-культурологічне явище є сукупним поняттям. Воно об'єднує різні види, роди й типи біографічного письма, що склалися історично. Водночас як рід літературної та наукової діяльності біографія – складне історичне явище, що розвивається в суспільстві й чуйно реагує на всі суспільні колізії, зміни історичних парадигм та ідеологічні коливання.

Створення літопису Умані напевно вимагало від авторів клопіткої та великої за обсягом пошуково-дослідницької роботи. Уманщина – край славетний та героїчний. Його землі стали колискою зародження козацтва. Тут гартувалася лицарська доблесть, виникали перші

вогнища руху проти поневолення шляхтичами.

Бурхливими, жахливими, небезпечними і, врешті, визвольними були XIX та XX ст. Війни, голод, епідемії. Гноблення, безправ'я. Все витримали славні уманці, і не просто витримали – вистояли і примножили силу, велич рідної землі.

Автори книги оповідають про уманський край з найдавніших часів до кінця XX ст. Згадують про пам'ятники археологічних культур на території Уманського району, про життя уманців за часів Київської Русі. Подано інформацію про XIV–XVI ст. – часи, коли Уманщина була у складі Великого князівства Литовського, а згодом – Речі Посполитої. Наведено й основні версії щодо появи назви «Умань». Подано інформацію про події XVII ст., про роль козаччини в історії краю.

Особливу увагу зосереджено на визначній події XVIII ст. – Коліївщині, що зазнала свого апогею саме тут. Подано розповідь про селянські повстання XIX ст., декабристський рух. Іде мова і про суперечливі події початку XX ст. детально описано часи Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. в історії краю. Розповідається про відбудову народного господарства та суспільно-економічний розвиток Уманщини у повоєнні роки. Змальовано розвиток соціальної та економічної інфраструктури і сучасної Умані. Представлено інформацію про найвизначніші пам'ятки культури та архітектури Уманщини, зокрема, про шедевр садово-паркової архітектури – дендрологічний парк «Софіївка».

Умань аргументовано названо містом колосальної історичної спадщини. Воно пройшло шлях від поселень пізнього палеоліту, трипільської культури, через героїчні та трагічні події – до сучасного міста з розвиненими промисловими, науково-освітніми, соціально-культурними, туристичними та адміністративними сферами діяльності.

Сучасне місто Умань є центром адміністративного району Черкаської області. Умань чи не найбагатша на історико-культурну спадщину в регіоні. Тут зосереджено понад 20 % усіх пам'яток архітектури Черкащини. Лише в дендропарку «Софіївка» (будівництво якого почав у 1796 р. граф С. Потоцький) зібрано 101 пам'ятку історії та культури. Вони занесені до Державного реєстру національного культурного надбання.

З Уманню пов'язаний життєвий шлях багатьох діячів культури та науки. Серед них – Іван Котляревський (у 1805 р. він відбував тут військову службу); Тарас Шевченко (бував у місті в дитинстві). Леся Українка у 1898 р. відвідувала своїх тутешніх родичів – братів Тобілевичів. Олександр Пушкін зупинявся в Умані, проїжджаючи у 20-х рр. XIX ст. із Кам'янки до Тульчина. Микола Бажан провів тут свої дитячі та юнацькі роки…

Пишається Умань і своїм міським камерним хором (керівник – заслужений працівник культури України Леонід Ятла). Колектив є лауреатом найпрестижнішого конкурсу хорових колективів у Франції.

Славиться місто і своїми спортсменами – учасниками республіканських, європейських та світових змагань. Серед них – заслужений майстер спорту, бронзовий призер XXVI літніх Олімпійських ігор в Атланті Олександр Крикун; абсолютні переможці першості Європи, майстри міжнародного класу Валерій Лучко і Руслан Новицький; переможниця юніорського чемпіонату Європи Наталія Івасенко.

Звідси взяли свій дороговказ в життя відомі письменники Віра Балдинюк, Ольга Діденко, Григорій Полянкер, Юрій Смолич, Людмила Солончук, Раїса Троянкер, Езра Фінінберг, Андрій Чужий.

З Уманню пов'язано життя і діяльність таких знаних у черкаському регіоні людей, як історик-краєзнавець Григорій Храбан, заслужений будівельник України Валер'ян Мелас, заслужені лікарі України Олександр Малюшко і Володимир Коник, заслужений працівник культури України, доктор біологічних наук Іван Косенко, заслужений діяч науки і техніки України, доктор педагогічних наук Володимир Кузь, заслужений машинобудівник України Анатолій Ліпкан, заслужений журналіст України Валентина Козицька та багатьох інших поважних і авторитетних людей.

Пропонована читачам монографія є цікавою спробою змалювати історію славного героїчного міста, де кожен клаптик землі дихає історією, де на кожному кроці оживають давні звичаї та традиції.

Матеріал викладено живою мовою і в чіткій історичній послідовності. Доступність викладу та логічність структури видання роблять його особливо привабливим для всіх, хто цікавиться регіональною історією.

Маємо надію, що вихід у світ цієї книги буде гідним внеском у розвиток історичного краєзнавства. Монографія долучиться до залучення молодого покоління до студіювання історико-культурної спадщини, поглибить і просвітницьку роботу.

ВИМОГИ ЩОДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ, ЩО ЇХ НАДАЮТЬ АВТОРИ ДО ЖУРНАЛУ "КРАЄЗНАВСТВО"

Статті у журналі «Краєзнавство» публікуються українською мовою. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог постанови президії ВАК України від 15.01. 2003 року № 7-05/1 (Бюлетень ВАК України. — 2003. — № 1). Обсяг статей не повинен перевищувати 1 др. аркуш, матеріалів — не більше 0,5 др. арк., рецензій та оглядів — 0,3 др. арк. Матеріали подаються на дискеті 3,5. Текст повинен бути підготовленим у текстовому редакторі Microsoft Word (версії від 97 і вище) у форматі rtf. Основна гарнітура набору — Times New Roman. До дискети додається один роздрукований примірник. Текст повинен бути підписаний автором. Відомості про автора подаються окремим файлом: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи і посада, контактні телефони та адреса, електронна скринька.

Джерела та література подаються у кінці тексту в порядку посилань із зазначенням загальної кількості сторінок видання. Посилання виконуються через меню «Вставка» автоматично в кінці тексту. Бібліографічний опис робіт подається у повній формі. До тексту додається анотація українською, російською, англійською мовами (кожна до 250 знаків). Ілюстрації приймаються роздруковані на окремих аркушах та в електронному варіанті. Рукописи не рецензуються і не повертаються. У випадку прийняття статті до публікації редколегія залишає за собою право наукового й літературного редагування та скорочення тексту без додаткової консультації з автором.

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4, кімн. 216.
Електронна пошта: bazhanclio@ukr.net.
Тел.: 044-278-53-05; 044-279-13-88

ПРО АВТОРІВ

Алексашкіна Людмила Леонідівна – аспірант Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

Андрухів Ігор Олексійович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії держави і права Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ (м. Івано-Франківськ).

Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ, голова Ревізійної комісії Національної спілки краєзнавців України.

Бойко Надія Андріївна – старший науковий співробітник Музею-діарами «Битва за Дніпро в районі Букринського плацдарму восени 1943 року» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Бондаренко Геннадій Васильович – кандидат історичних наук, професор кафедри археології та спеціальних історичних дисциплін Волинського національного університету імені Лесі Українки, директор відділення Інституту досліджів Волині у Вінніпезі при ВНУ, член–кореспондент УАІН, заслужений працівник народної освіти України, голова Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, лауреат премії імені Дмитра Яворницького.

Букет Євген Васильович – член Національної спілки краєзнавців України, заступник головного редактора Всеукраїнського культурологічного тижневика «Слово Просвіти».

Денисенко Галина Григорівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру підготовки зводу пам'яток історії та культури України Інституту історії України НАНУ.

Дудка Лариса Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Жам Олена Михайлівна – завідувач відділу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Калінович Олена Ігорівна – старший науковий співробітник Музею «Заповіт Т. Г. Шевченка» Національного історико-етно-графічного заповідника «Переяслав».

Клепак Григорій Олексійович – заступник Голови правління Національної спілки краєзнавців України.

Климов Анатолій Олексійович – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коптюх Юрій Віталійович – заступник генерального директора Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» з наукової роботи.

Кострица Микола Юхимович - доктор географічних наук, президент Товариства дослідників Волині, професор Житомирського інституту післядипломної педагогічної освіти.

Красиков Михайло Михайлович – кандидат філологічних наук, доцент Харківського технологічного університету.

Кузьмич Микола Олексійович - викладач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Куценко Ігор Валентинович – прес-секретар Національної спілки краєзнавців України, член Національної спілки журналістів України.

Мельничук Богдан Іванович – письменник, головний науковий редактор Тернопільського Енциклопедичного Словника.

Миленко Василь Степанович – член президії Пирятинської районної ветеранської організації Полтавської області.

Михайловський Тимур Олегович - аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Нікольський Володимир Миколайович – доктор історичних наук, професор кафедри

історії України Донецького національного університету.

Пасюк Ігор Миколайович – аспірант кафедри всесвітньої історії Волинського національного університету ім. Лесі Українки, член Національної спілки краєзнавців України.

Петрович Валентина Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Ткаченко Наталія Григорівна – завідувач науково-дослідного відділу Української Православної Церкви відділу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Уніят Віктор Богданович – науковий редактор Тернопільського Енциклопедичного Словника`.

Франко Роланд Тарасович – заступник голови правління Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончара, член правління Національної спілки краєзнавців України.

Чубіна Тетяна Дмитрівна – доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних та соціальних наук Академії пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля МНС України.

Яременко Максим Васильович – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідницького центру «Спадщина КМА» Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Національна спілка краєзнавців України
РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ “КРАЄЗНАВСТВО”

Поштова адреса:
01001, м. Київ-1,
вул. Грушевського, 4, кім. 212
тел. 278-53-05,
279-13-88
Електронна пошта:
bazhanclio@ukr.net

***

НА ПЕРШІЙ СТОРІНЦІ ОБКЛАДИНКИ:

Пам’ятник історику, археологу, етнографу, фольклористу, лексикографу, письменнику, досліднику історії українського козацтва, дійсному члену НТШ (1914) та ВУАН (1929) Дмитру Івановичу Яворницькому. Знаходиться біля Дніпропетровського історичного музею його імені. Відкрито у 1995 році. Скульптор В. Р. Наконечний, архітектор В. І. Мірошниченко.

***

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо-досконалих і суспільно-значимих матеріалів.
При передруку посилання на журнал обов’язкове.

Здано в набір р. Підписано до друку р.
Формат 60*84/8. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк Наклад 500 пр. Гарнітура шкільна.

Віддруковано ТОВ “Видавництво “Телесик”
04074, м. Київ, вул. Новозабарська, 21